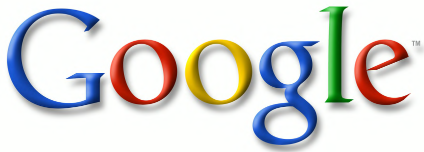

LIPSIAE: TYPIS B. G. TEVBNERI

PRAEFATIO.

Varronis rerum rusticarum libros anno 1884 eo apparatu, quo ad lectionem confirmandam et ad emendationem praeparandam opus esse videbatur, instructos edidi. nam quoniam omnis horum librorum memoria uno continetur codice, qui olim et ab Angelo Politiano cum principe editione collatus et a Petro Victorio ad novam editionem parandam adhibitus erat, postea autem periit, ante omnia scriptura in editis exemplaribus vehementer depravata ad fidem archetypi revocanda erat. emendationem eorum quae in illo corrupta erant praeter manifesta scripturae vitia et quaedam, quae satis certo emendata esse mihi videbantur, commentario critico destinavi, ne adscriptis antiquissimarum editionum lectionibus et doctorum virorum coniecturis verae scripturae memoria perturbaretur. nunc cum minor eorundem librorum editio ad communem usum accommodata paranda esset, priusquam commentarii ederentur, verba scriptoris, quantum quidem fieri poterat, emendata exhibui. sed ut ne huic quidem editioni certum lectionis fundamentum deesset, a librariis de nostris litteris optime meritis facile impetravi, ut brevis adnotatio adderetur, in qua et scriptura veteris libri manu scripti, ubicumque ab ea nova editio recederet, exhiberetur, et a quibus auctoribus emendatio petita esset, indicaretur. itaque in priore parte adnotationis discrepantiam archetypi codicis, ex quo ii libri quibus nunc utimur descripti sunt, posui, in altera ea quae ab aliis

emendata in editionem recepi cum nominibus eorum quibus emendatio debetur scripsi. nunc et de libris, quibus ad scripturam archetypi recuperandam usus sum, et de emendationibus quas recepi ea quae ad usum legentium opus esse visa sunt breviter exponam. nam de plerisque quae huc pertinent in praefatione prioris editionis accuratius dictum est.

Archetypi igitur scriptura partim ex iis quae Politianus et Victorius ex ipso libro adnotaverunt vel receperunt, partim ex apographis quae nunc supersunt petenda fuit.

Politiani excerpta leguntur in exemplo principis editionis scriptorum rei rusticae a. 1472 Venetiis apud Nicolaum Iensonum impressae, quod nunc in publica bibliotheca Parisina servatur. in eo enim manu Politiani a. 1482 scripturae codicis, qui tunc Florentiae in bibliotheca S. Marci erat, ita adnotatae sunt, ut, quidquid aliter in manu scripto libro atque in edito exemplo legeretur, vel in marginibus vel inter versus editionis adscriberetur.

Victorius, qui ipse quoque codicem tum, cum in Marciana bibliotheca erat, usurpavit, Catonis et Varronis libros de re rustica una cum 'explicationibus suarum in Catonem, Varronem, Columellam castigationum' a. 1541 Lugduni apud Sebastianum Gryphium edidit. is autem non solum Catonis et Varronis libros, qui in antiquioribus editionibus vehementer corrupti ferebantur, primus ex vetere codice emendavit, sed etiam in explicationibus lectiones manu scripti libri saepe indicavit, nonnullis locis etiam notam mendi in vetere codice adpositam esse adnotavit. sed praeter ea quae in adnotationibus Victorii e codice adscripta sunt etiam ipsa editio haud contemnendum veteris scripturae testimonium praebet. nam ubicumque in eam novae lectiones receptae sunt, quae neque in exemplaribus antea editis habentur neque eas sua coniectura inventas esse editor adnotavit, has e codice

petitas esse credendum est, si modo aliorum librorum auctoritate fides Victorii confirmatur. ceterum et Victorius et Politianus codicem in extrema parte mutilatum habebant. nam post haec verba III 17, 4 *tubicinam graecum,* quae extrema esse in codice uterque adnotavit, reliqua tum non legebantur, sed abscissa membrana perierant.

Ex manu scriptis libris, qui quinto decimo saeculo ab Italis ex Marciano codice descripti sunt, omnium quos vidi accuratissime ex archetypo expressus est Laurentianus 51, 4 chartaceus, qui tres Varronis libros continet, sed tertium in fine eodem modo, atque in ipso archetypo a Politiano et Victorio legebatur, mutilatum habet. eiusdem generis, sed magis vitiose scriptus est codex Caesenas bibliothecae Malatestianae 24, 2 membranaceus, in quo post Columellae et Catonis libros scripti sunt Varronis libri. nam in hoc quoque tertius liber primum usque ad ea verba, in quibus Marcianus codex desinebat, scriptus erat; postea eadem quidem manu, sed alio tempore ea quae deerant in extrema libri parte addita sunt. antiquiore tempore, cum integrum fuit archetypum, ex eo descriptus est codex Parisinus 6884 A omnium qui nunc supersunt codicum antiquissimus. tertio decimo enim saeculo vel etiam sub finem duodecimi saeculi scriptus est et cum Catonis de agri cultura libro habet tres libros Varronis. in prima scriptura multa partim ab eodem scriptore partim alia, ut videtur, manu, sed eodem fere tempore correcta sunt; alia vero recenti aetate vel in ipsis verbis correcta vel in marginibus adscripta sunt. ad Parisini codicis aetatem proxime accedit Mediceus vel Laurentianus 30, 10, qui post Vitruvii de architectura libros Catonis librum de agri cultura et Varronis libros quarto decimo saeculo scriptos habet. hoc olim praeter Marcianum codicem Politianus et Victorius usi sunt. nam et Politianus in marginibus eiusdem editionis, in qua

M. TERENTI VARRONIS

RERVM RVSTICARVM

LIBRI TRES

RECOGNOVIT

HENRICVS KEIL

LIPSIAE
IN AEDIBVS B. G. TEVBNERI
MDCCCLXXXIX

LIPSIAE: TYPIS B. G. TEVBNERI

PRAEFATIO.

Varronis rerum rusticarum libros anno 1884 eo apparatu, quo ad lectionem confirmandam et ad emendationem praeparandam opus esse videbatur, instructos edidi. nam quoniam omnis horum librorum memoria uno continetur codice, qui olim et ab Angelo Politiano cum principe editione collatus et a Petro Victorio ad novam editionem parandam adhibitus erat, postea autem periit, ante omnia scriptura in editis exemplaribus vehementer depravata ad fidem archetypi revocanda erat. emendationem eorum quae in illo corrupta erant praeter manifesta scripturae vitia et quaedam, quae satis certo emendata esse mihi videbantur, commentario critico destinavi, ne adscriptis antiquissimarum editionum lectionibus et doctorum virorum coniecturis verae scripturae memoria perturbaretur. nunc cum minor eorundem librorum editio ad communem usum accommodata paranda esset, priusquam commentarii ederentur, verba scriptoris, quantum quidem fieri poterat, emendata exhibui. sed ut ne huic quidem editioni certum lectionis fundamentum deesset, a librariis de nostris litteris optime meritis facile impetravi, ut brevis adnotatio adderetur, in qua et scriptura veteris libri manu scripti, ubicumque ab ea nova editio recederet, exhiberetur, et a quibus auctoribus emendatio petita esset, indicaretur. itaque in priore parte adnotationis discrepantiam archetypi codicis, ex quo ii libri quibus nunc utimur descripti sunt, posui, in altera ea quae ab aliis

emendata in editionem recepi cum nominibus eorum quibus emendatio debetur scripsi. nunc et de libris, quibus ad scripturam archetypi recuperandam usus sum, et de emendationibus quas recepi ea quae ad usum legentium opus esse visa sunt breviter exponam. nam de plerisque quae huc pertinent in praefatione prioris editionis accuratius dictum est.

Archetypi igitur scriptura partim ex iis quae Politianus et Victorius ex ipso libro adnotaverunt vel receperunt, partim ex apographis quae nunc supersunt petenda fuit.

Politiani excerpta leguntur in exemplo principis editionis scriptorum rei rusticae a. 1472 Venetiis apud Nicolaum Iensonum impressae, quod nunc in publica bibliotheca Parisina servatur. in eo enim manu Politiani a. 1482 scripturae codicis, qui tunc Florentiae in bibliotheca S. Marci erat, ita adnotatae sunt, ut, quidquid aliter in manu scripto libro atque in edito exemplo legeretur, vel in marginibus vel inter versus editionis adscriberetur.

Victorius, qui ipse quoque codicem tum, cum in Marciana bibliotheca erat, usurpavit, Catonis et Varronis libros de re rustica una cum 'explicationibus suarum in Catonem, Varronem, Columellam castigationum' a. 1541 Lugduni apud Sebastianum Gryphium edidit. is autem non solum Catonis et Varronis libros, qui in antiquioribus editionibus vehementer corrupti ferebantur, primus ex vetere codice emendavit, sed etiam in explicationibus lectiones manu scripti libri saepe indicavit, nonnullis locis etiam notam mendi in vetere codice adpositam esse adnotavit. sed praeter ea quae in adnotationibus Victorii e codice adscripta sunt etiam ipsa editio haud contemnendum veteris scripturae testimonium praebet. nam ubicumque in eam novae lectiones receptae sunt, quae neque in exemplaribus antea editis habentur neque eas sua coniectura inventas esse editor adnotavit, has e codice

petitas esse credendum est, si modo aliorum librorum auctoritate fides Victorii confirmatur. ceterum et Victorius et Politianus codicem in extrema parte mutilatum habebant. nam post haec verba III 17, 4 *tubicinam graecum*, quae extrema esse in codice uterque adnotavit, reliqua tum non legebantur, sed abscissa membrana perierant.

Ex manu scriptis libris, qui quinto decimo saeculo ab Italis ex Marciano codice descripti sunt, omnium quos vidi accuratissime ex archetypo expressus est Laurentianus 51, 4 chartaceus, qui tres Varronis libros continet, sed tertium in fine eodem modo, atque in ipso archetypo a Politiano et Victorio legebatur, mutilatum habet. eiusdem generis, sed magis vitiose scriptus est codex Caesenas bibliothecae Malatestianae 24, 2 membranaceus, in quo post Columellae et Catonis libros scripti sunt Varronis libri. nam in hoc quoque tertius liber primum usque ad ea verba, in quibus Marcianus codex desinebat, scriptus erat; postea eadem quidem manu, sed alio tempore ea quae deerant in extrema libri parte addita sunt. antiquiore tempore, cum integrum fuit archetypum, ex eo descriptus est codex Parisinus 6884 A omnium qui nunc supersunt codicum antiquissimus. tertio decimo enim saeculo vel etiam sub finem duodecimi saeculi scriptus est et cum Catonis de agri cultura libro habet tres libros Varronis. in prima scriptura multa partim ab eodem scriptore partim alia, ut videtur, manu, sed eodem fere tempore correcta sunt; alia vero recenti aetate vel in ipsis verbis correcta vel in marginibus adscripta sunt. ad Parisini codicis aetatem proxime accedit Mediceus vel Laurentianus 30, 10, qui post Vitruvii de architectura libros Catonis librum de agri cultura et Varronis libros quarto decimo saeculo scriptos habet. hoc olim praeter Marcianum codicem Politianus et Victorius usi sunt. nam et Politianus in marginibus eiusdem editionis, in qua

Marciani codicis lectiones adnotaverat, postea huius quoque scripturas, sed minus accurate excerptas et rubro colore ab illis distinctas adscripsit., et Victorius, qui eum ex Medicea bibliotheca a se depromptum esse scribit, saepius eius mentionem fecit et propter formam litterarum eum gallicanum vel gallicis litteris scriptum vel semiveterem dicere consuevit. praeter hos libros collatum habebam tertium Laurentianum 51, 1 vel primis quinti decimi vel extremis quarti decimi saeculi annis scriptum, quem, ut a reliquis distinguerem, Florentinum dixi. continet autem Catonis et Varronis libros. recentiore manu multa in eo correcta sunt, quorum pars ex Mediceo, quem modo dixi, deprompta est.

Ad cognoscendam autem scripturam codicis archetypi, quem post Victorium nemo vidit, cum plurimum haud dubie tribuendum sit excerptis Politiani, qui in excutiendo codice maiore diligentia, quam olim vulgo fieri solebat, usus est, tamen ea per se sola ad eam rem non sufficiebant. neque enim dubitari potest, quin multa ab eo omissa, quaedam vero etiam parum accurate indicata sint, in quibus apographa, in primis Parisinus codex et Laurentianus 51, 4 (nam reliquorum minor fides est), rectius veterem scripturam servaverunt. huc accedit testimonium Victorii, qui dissentientibus a Politiano apographis ea quae in manu scriptis libris nunc leguntur saepius lectionibus ex vetere codice receptis confirmat. his igitur auctoribus adhibitis, cum facile appareret, quid errori vel Politiani vel librariorum tribuendum esset, plerumque certo constitui poterat, quid in archetypo scriptum fuisset. nonnullis tamen locis ea discrepantia inde videtur repetenda esse, quod, cum prima scriptura in vetere codice correcta esset, alii priorem scripturam secuti erant, alii posteriorem. itaque in indicanda scriptura archetypi hac ratione usus sum, ut quae comparatis inter se lectionibus apographorum et excerptis Poli-

tiani et editione Victorii in vetere codice scripta fuisse mihi apparebat ponerem; ubi opus esse visum est, dissentientes Politiani et apographorum lectiones uncis inclusas addidi vel, ubi minus certum iudicium erat, utramque lectionem iuxta posui. in quo ea quae a Politiano in principe editione mutata non erant adscripta *V* littera, quae ex codice adnotaverat nota nominis *Pol.* significavi. quamquam neque omnia, in quibus a Politiano testimonia apographorum dissentiebant, adnotavi, sed multa, in quibus manifestus erat Politiani vel librariorum error, omisi, neque in his, in quibus utramque lectionem posui, causae, quibus commotus alterutri testimonio maiorem auctoritatem tribuerim, indicari potuerunt.

Emendationis studia antiquissima in Parisino et in Mediceo codice apparent. ii enim cum saepe dissentientibus reliquis libris inter se consentiant, tum pauca, quae in illis corrupta sunt, emendata exhibent; in aliis unus Mediceus codex emendatam lectionem praebet. ea omnia igitur cum ita comparata sint, ut coniectura facile inveniri potuerint, non ex antiqua incorruptae scripturae memoria repetenda, sed emendationis studio tribuenda esse dico. nam ex archetypo olim videtur apographum cum emendationibus nonnullis veteris scripturae factum esse, ex quo cum deinde tamquam ex communi fonte et Parisinus et Mediceus derivarentur, ea quae in illo scripta erant ad utrumque librum propagata sunt; in Mediceo autem codice neglegentissime scripto et plurimis gravissimisque interpolationibus depravato multa corrupta, quaedam tamen recte emendata sunt, quae adscripta *m* littera indicavi.

Editi sunt Varronis libri una cum reliquorum scriptorum de re rustica libris primum a. 1472 Venetiis apud Nicolaum Iensonum, cui editioni Georgius Merula praefuit: is quamvis summa licentia usus sit et plurima temere mutaverit, tamen multa, quae

apertis librariorum erroribus corrupta erant, primus correxit, quamquam quaedam ex his e Mediceo codice vel ex Florentino, qui ex illo correctus erat, petere potuit. haec adscripta *v* littera et, si eadem in Mediceo codice leguntur, addita etiam *m* littera significavi. reliquorum editorum emendationes adscriptis nominibus indicavi. ex his Philippus Beroaldus, qui principem editionem a. 1494 Bononiae expressit, uno vel altero loco illius lectiones correxit. plura quam quisquam reliquorum Iucundus Veronensis, qui ceteros editores doctrina et ingenio longe superabat, emendavit. huius enim studio nova horum scriptorum editio, quae a. 1514 Venetiis apud Aldum facta est, debetur. in ea editione autem non solum adhibitis libris manu scriptis, in quibus fuit Mediceus codex, sed etiam coniectura editoris plurima, quae in antiquioribus exemplaribus corrupta ferebantur, mutata sunt. quorum quamquam maxima pars fide manu scriptorum librorum caret, tamen ingeniose inventa sunt omnia, multa apte et probabiliter restituta. Aldinam editionem anno post secuta est Iuntina a Nicolao Angelio facta Florentiae a. 1515, in qua illa fere tota expressa est, sed nonnulla partim ex Florentinis codicibus partim ex coniectura mutata sunt. in proximis editionibus praeter pauca, quae in Basileensi editione a. 1521 correcta sunt, nihil quod memoria dignum esset inveni. deinde Petrus Victorius Marcianum codicem nactus a. 1541 Catonis et Varronis et item reliquorum scriptorum de re rustica libros edidit, restituta genuina veteris codicis scriptura omnium optime de Catonis et Varronis libris meritus. sed idem nimis multa, quae ex interpolatis priorum editorum exemplaribus ad Iuntinam editionem, qua ille pro fundamento novae editionis usus est, propagata erant, retinuit; sua coniectura pauca, quae in codice corrupta invenerat, correxit. Victorii editionem omnes qui postea eosdem libros ediderunt

secuti sunt. ex hac enim a. 1595 editio Commeliniana, cuius cura Friderico Sylburgio mandata erat, expressa est. Commelinianam editionem Gesnerus repetivit, cum a. 1735 suscepto opere, quod olim Schoettgenus instituerat, scriptores rei rusticae cum adnotatione et apparatu critico ederet. nam quae ad emendationem ipse contulit, ea omnia fere in adnotationibus subiectis proposuit, verba ipsa paucis locis mutavit. ad Gesneri editionem Schneiderus se accommodavit, qui a. 1794 hos scriptores cum commentario edidit, eruditione et scientia rerum optime ad eam rem paratus, sed prava fiducia veterum editionum ante Victorium impressarum saepe in errorem inductus.

Ex iis qui praeter editores emendationi horum librorum operam dederunt primum Adrianus Turnebus ante Victorii editionem nonnullos Varronis locos in adversariis tractavit et quaedam probabiliter emendavit. deinde Iosephus Scaliger, cuius notae in Varronis de re rustica libros in editione Parisina a. 1569 primum editae sunt, lectionibus a Victorio ex Marciano codice prolatis usus in corruptis verbis emendandis plurimum operae et studii collocavit, sed nimio quodam prisci sermonis studio captus et artificioso dicendi genere delectatus pauca quae probari sano iudicio possent protulit. Fulvii Ursini notae ad Varronem Romae a. 1587 editae sunt. is cum Varronis sermonem glossis et interpolationibus vehementer corruptum esse sibi persuasisset, id maxime egit, ut his additamentis, quae quidem indagasse sibi visus erat, remotis genuinum scriptoris sermonem restitueret. qua in re quamquam immoderata licentia usus permulta, de quibus nulla dubitatio esse debebat, delevit, tamen illud recte intellexit, iustum verborum ordinem saepius interpositis singulis verbis, quae a Varrone scribi non poterant, sed errore librariorum addita sunt, in manu scriptis libris perturbatum esse. longae et diffusae, sed parum fructuosae sunt disputationes Iulii

Ponterae in 'antiquitatum latinarum graecarumque enarrationibus atque emendationibus' Patavii a. 1740 editis, quibus in primis Catonis et Varronis libros singulari industria illustrare et emendare studuit. sed ne nostra quidem aetate, priusquam ad incorruptum scripturae fontem aditus patefactus esset, multum profici in emendatione horum librorum potuit, cum plurimi inventa priorum editorum nimis patienter ferrent, pauci unde veteris scripturae memoria petenda esset intellegerent vel naturam sermonis Varroniani perspectam haberent.

Ego eam rationem, quam olim Victorius praeclaro exemplo demonstraverat neque tamen constanter obtinuerat, secutus sum. itaque operam dedi ut et scriptura archetypi repraesentaretur et emendatio verborum certis legibus adstringeretur. editiones et commentarios tam veterum quam recentium criticorum perlegi, quae apte in illis emendata inveniebam recepi et suis auctoribus vindicavi: quid mihi tribuendum sit, quoniam facile intellegi poterit, adscripto nomine significare opus non esse putavi. paucis locis, in quibus verba tam graviter corrupta erant, ut probabili emendatione sanari non possent, notare corruptelam quam inanes coniecturas admittere malui.

Scripsi Halis Saxonum mense Decembri
a. MDCCCLXXXVIII.

M. TERENTI VARRONIS

RERVM RVSTICARVM LIBRI TRES

CAPITVLA LIBRI PRIMI

Qui Graeci de agri cultura scripserint
Quae diiungenda sint ab agri cultura
Artem esse agri culturam
Agri culturae quod sit initium et quis finis
Quot partes habeat disciplina culturae agri
De solo fundi quae sint videnda
Qui sit ager optumus et quis ab eo proximus et qui deinceps
De vineis
De modis agrorum
Heredium et centuria et saltus quare sint his vocabulis appellata
De villa
De aqua villae
De loco et in quam partem caeli villa ponenda sit
De villae rusticae descriptione
De saeptis quae fundi tutandi causa fiunt
De finibus tuendis
De eis quae extra fundum commoda fiunt aut incommoda
Agri quibus rebus colantur
De numero rusticorum, quotenis operis quisque agri modus coli possit
Quot iugis boum quisque agri modus coli possit
De bubus

1 Varronis Rerum Rusticarum de agricultura liber I incipit feliciter. Qui graeci. 6 Quod disciplinae cultura 18 fiunt (fiant *Pol.*, fiunt *apogr. et Vict.*) 20 fiunt (fiant *V*) 23 quotiens operis 25 Quod iugis

De canibus
Si prata sunt in fundo, pecus non est, quid sit faciendum
De muto instrumento
Quae et quo quidque loco maxime expediat serere
Olea in quali agro serenda sit
Vinea in quo agro serenda sit
Quo loco ridicae in vinea figi debeant
De solis cursu [in] discripto in partes anni quattuor et octo et de eis *quae* quaque parte in agro debeant fieri
Quotenos dies habeat quodque tempus anni discripti in quattuor partes
Primo intervallo inter favonium et aequinoctium vernum quae fieri oporteat
Secundo intervallo inter vernum aequinoctium, quod est VIII kal. Apriles, et vergiliarum exortum, qui est VI idus Maias, quae fieri oporteat
Tertio intervallo inter vergiliarum exortum, qui est VI idus Maias, et solstitium, quod est VI kal. Iulias, quae fieri oporteat
De vineis novellis
De pampinatione
Qualis sit capreolus in vite
De pabulo secando
De inrigatione
Quarto intervallo inter solstitium, quod est ex VI kal. Iulias in a. d. IIII idus Augustas, et caniculam, quae est ex a. d. III idus Augustas in a. d. V kal. Octobres, quae fiant
De eis quae seri oporteat et quare legumina appellentur
Quinto intervallo inter caniculam, quae *est* a. d. III idus Augustas, et aequinoctium autumnale, quod est a. d. V kal. Octobres, quae fieri oporteat
Sexto intervallo ab aequinoctio autumnali serere opor-

---

8 indescripto 9 quae *om.* 10 debeat 11 descripti 19 et] ad 31 est *om.*

tere usque ad brumam. medii sunt dies XCI. nec ante aequinoctium neque post brumam seri oportere. fabam optime seri in vergiliarum occasu VI idus Novembres. vindemiam fieri oportere inter aequinoctium autumnale V kal. Octobres et vergiliarum occasum VI idus Novembres. deinde vites putari et propagari et seri poma frigidis locis vere

Septimo intervallo inter vergiliarum occasum V idus Novembres et brumam VIII kal. Ianuarias quae fieri oporteat

Octavo intervallo inter brumam VIII kal. Ianuarias et favonium V idus Februarias quae fieri oporteat

De lunaribus diebus

De altera temporum divisione coniuncta cum sole et luna et habente sex partes

De stercore. stercilinum quo loco faciendum sit, in quo medio si robusta materia sit depacta, non nasci serpentem

Quattuor esse genera seminum, et quae quo*que* tempore locoque debeant seri

Quae sint genera seminum, et quem ad modum propagari debeant, et quibus temporibus quoque loco ponenda sint

De temporibus transferendorum surculorum, et quae sint post sationem observanda

De melica

De cytiso

Quoteni modii serantur in iugero fabae, tritici, hordei, farris

Sata quota quaeque die prodeant de terra

Ex quibus foliis cognosci possint anni tempora

Quem ad modum sata sint tuenda

Quae in spica sint vocabula et causae eorum

---

16 habente] habentis 17 sterquilinum 20 quae quo tempore loco ut debeant 25 quae possint (quae sint *V*)

De fructibus maturis capiendis
De faenisicio et sicilitione pratorum
De messe et causa huius vocabuli, quare messis appellata sit quareve paleae appellatae sint
Aream qualem esse oporteat
In semen quem ad modum spicas secerni oporteat
Tritura quem ad modum fieri oporteat
De stipula
De vindemia facienda
De olea legenda
De faeno condendo
De tritico condendo
De faba et leguminibus condendis
De uvis condendis
De pomis condendis
De olea condenda
De amurca condenda
De promendis frugibus tuendi causa
Quem ad modum frumentum promendum sit
De amurca tuenda et promenda
De vino promendo
De olea promenda
De nuce et palmula et fico promenda
De uvis et malis et sorbis pensilibus promendis
De farre promendo aut ad cibatum aut ad sationem aut ad vendundum

---

24 soruis

M. TERENTI VARRONIS
RERVM RVSTICARVM DE AGRI CVLTVRA
LIBER PRIMVS

Si otium essem consecutus, Fundania, commodius I
tibi haec scriberem, quae nunc, ut potero, exponam
cogitans esse properandum, quod, ut dicitur, si est
homo bulla, eo magis senex. annus enim octogesi-
mus admonet me ut sarcinas conligam, antequam pro-
ficiscar e vita. quare, quoniam emisti fundum, quem 2
bene colendo fructuosum cum facere velis, meque ut
id mihi habeam curare roges, experiar; et non solum,
[ut] ipse quoad vivam, quid fieri oporteat ut te mo-
neam, sed etiam post mortem. neque patiar Sibyllam 3
non solum cecinisse quae, dum viveret, prodessent
hominibus, sed etiam quae cum perisset ipsa, et id
etiam ignotissimis quoque hominibus; ad cuius libros
tot annis post publice solemus redire, cum desidera-
mus, quid faciendum sit nobis ex aliquo portento:
me, ne dum vivo quidem, necessariis meis quod prosit
facere. quocirca scribam tibi tres libros indices, ad 4
quos revertare, siqua in re quaeres, quem ad modum
quidque te in colendo oporteat facere. et quoniam,
ut aiunt, dei facientes adiuvant, prius invocabo eos,
nec, ut Homerus et Ennius, Musas, sed duodecim deos
Consentis; neque tamen eos urbanos, quorum imagines

---

4 P. OTIVS essem *non addita hoc loco inscriptione*

---

4 Si otium essem consecutus *corrector codicis Florentini*, Otium si essem consecutus *Politianus*

gatus ab aeditumo, ut dicere didicimus a patribus nostris, ut corrigimur a recentibus urbanis, ab aedituo. offendi ibi C. Fundanium, socerum meum, et C. Agrium equitem R. Socraticum et P. Agrasium publicanum spectantes in pariete pictam Italiam. Quid vos hic? inquam, num feriae sementivae otiosos huc adduxerunt,
2 ut patres et avos solebant nostros? Nos vero, inquit Agrius, ut arbitror, eadem [de] causa quae te, rogatio aeditumi. itaque si ita est, ut adnuis, morere oportet nobiscum, dum ille revertatur. nam accersitus ab aedile, cuius procuratio huius templi est, nondum rediit et nos uti expectaremus se reliquit qui rogaret. Voltis igitur interea vetus proverbium, quod est 'Romanus sedendo vincit', usurpemus, dum ille venit? Sane, inquit Agrius, Et simul cogitans portam itineri dici longissimam esse ad subsellia sequentibus nobis procedit.

3 Cum consedissemus, Agrasius, Vos, qui multas perambulastis terras, ecquam cultiorem Italia vidistis? inquit. Ego vero, Agrius, nullam arbitror esse quae tam tota sit culta. primum cum orbis terrae divisus sit in duas partes ab Eratosthene maxume secundum
4 naturam, ad meridiem versus et ad septemtriones, et sine dubio quoniam salubrior pars septemtrionalis est quam meridiana, et quae salubriora illa fructuosiora, ibique Italia, dicendum magis eam fuisse opportunam ad colendum quam Asiam, primum quod est *in* Europa, secundo quod haec temperatior pars quam interior. nam intus paene sempiternae hiemes, neque mirum,

---

1 aeditimo *priore loco* 3 Agrium] acrium 9 aeditimi (aedituum *recentiora apographa*) 11 nundum 13 uultis (uoltis *cod. Par.*) 19 ecquam] et quam 20 inquid 22 eratostene (Erathostene *V*) 25 fructuosiora dicendum ibique italiam magis 26 oportunam 27 in *om.*

---

3 c. agrium *mv* 8 de *delevit Iucundus* 19 ecquam *Victorius* 27 in europa *m*

quod sunt regiones inter circulum septemtrionalem et
inter cardinem caeli, ubi sol etiam sex mensibus con-
tinuis non videtur. itaque in oceano in ea parte ne
navigari quidem posse dicunt propter mare congela-
tum. Fundanius, Em ibi tu quicquam nasci putes 5
posse aut coli natum? verum enim est illud Pacvi,
'sol si perpetuo sit aut nox, flammeo vapore' aut
frigore terrae fructos omnis interire. ego hic, ubi
nox et dies modice redit et abit, tamen, aestivom
diem si non diffinderem meo insiticio somno meridie,
vivere non possem. illic in semenstri die aut nocte 6
quem ad modum quicquam seri aut alescere aut meti
possit? contra quid in Italia utensile non modo non
nascitur, sed etiam non egregium fit? quod far con-
feram Campano? quod triticum Apulo? quod vinum
Falerno? quod oleum Venafro? non arboribus con-
sita Italia, ut tota pomarium videatur? an Phrygia 7
magis vitibus cooperta, quam Homerus appellat ἀμ-
πελόεσσαν, quam haec? aut Argos, quod idem poeta
πολύπυρον? in qua terra iugerum unum denos et
quinos denos culleos fert vini, quot quaedam in Italia
regiones? an non M. Cato scribit in libro Originum
sic, 'ager Gallicus Romanus vocatur, qui viritim cis
Ariminum datus est ultra agrum Picentium. in eo
agro aliquotfariam in singula iugera dena cullea vini
fiunt'? nonne item in agro Faventino, a quo ibi
trecenariae appellantur vites, quod iugerum trecenas
amphoras reddat? Simul aspicit me, Certe, inquit,

---

5 emobitu 6 paculi 9 aestivo die 10 insiticiosum numeri die 11 possum 17 phrygea 18 ampeloessam 20 polypiron 21 quot] quod 23 uiritim cesarem inundatus 24 picentium (picenum *V*) 25 aliquodfariam 27 tricinariae tricenas

---

5 en ibi tu quicquam nasci putas *Iucundus* 9 aestiuum diem *Ursinus* 10 meo insititio somno meridie *Victorius* 23 uiritim cis Ariminum datus *Politianus*

Libo Marcius, praefectus fabrum tuos, in fundo suo
Faventiae hanc multitudinem dicebat suas reddere
8 vites. duo in primis spectasse videntur Italici homines
in colendo, possentne fructus pro inpensa ac labore
redire et utrum saluber locus esset an non. quorum
si alterutrum decolat et nihilo minus quis vult colere,
mente est captus atque ad agnatos et gentiles est
deducendus. nemo enim sanus debet velle inpensam
ac sumptum facere in cultura, si videt non posse re-
fici, nec si potest reficere fructus, si videt eos fore
9 ut pestilentia dispereant. sed, opinor, qui haec com-
modius ostendere possint adsunt. nam C. Licinium
Stolonem et Cn. Tremelium Scrofam video venire:
unum, cuius maiores de modo agri legem tulerunt
(nam Stolonis illa lex, quae vetat plus D iugera habere
civem R.), et qui propter diligentiam culturae Sto-
lonum confirmavit cognomen, quod nullus in eius
fundo reperiri poterat stolo, quod effodiebat circum
arbores e radicibus quae nascerentur e solo, quos
stolones appellabant. eiusdem gentis C. Licinius, tr.
pl. cum esset, post reges exactos annis CCCLXV primus
populum ad leges accipiendas in septem iugera fo-
10 rensia e comitio eduxit. alterum collegam tuum, vi-
ginti virum qui fuit ad agros dividendos Campanos,
video huc venire, Cn. Tremelium Scrofam, virum omni-
bus virtutibus politum, qui de agri cultura Romanus
peritissimus existimatur. An non iure? inquam. fundi
enim eius propter culturam iucundiore spectaculo sunt
multis, quam regie polita aedificia aliorum, cum huius
spectatum veniant villas, non, ut apud Lucullum, ut
videant pinacothecas, sed oporothecas. huiusce, in-
quam, pomarii summa sacra via, ubi poma veneunt
contra aurum, imago.

1 martius 4 in *om.* 7 adque adgnatos

7 ad agnatos *v et cod. Par.*

maeus, Agathocles Chius, Apollonius Pergamenus,
Aristandros Atheniensis, Bacchius Milesius, Bion So-
leus, Chaeresteus et Chaereas Athenienses, Diodorus
Prieneus, Dion Colophonius, Diophanes Nicaeensis,
Epigenes Rhodius, Euagon Thasius, Euphronii duo,
unus Atheniensis, *alter* Amphipolites, Hegesias Maro-
nites, Menandri duo, unus Prieneus, alter Heracleotes,
Nicesius Maronites, Pythion Rhodius. de reliquis, 9
quorum quae fuerit patria non accepi, sunt Androtion,
Aeschrion, Aristomenes, Athenagoras, Crates, Dadis,
Dionysios, Euphiton, Euphorion, Eubulus, Lysimachus,
Mnaseas, Menestratus, Plentiphanes, Persis, Theophilus.
hi quos dixi omnes soluta oratione scripserunt; easdem
res etiam quidam versibus, ut Hesiodus Ascraeus, Mene-
crates Ephesius. hos nobilitate Mago Carthaginiensis 10
praeteriit, poenica lingua qui res dispersas conprendit
libris XXIIX, quos Cassius Dionysius Uticensis vertit
libris XX ac graeca lingua Sextilio praetori misit: in
quae volumina de graecis libris eorum quos dixi ad-
iecit non pauca et de Magonis dempsit instar libro-
rum VIII. hosce ipsos utiliter ad VI libros redegit
Diophanes in Bithynia et misit Deiotaro regi. quo 11
brevius de ea re conor tribus libris exponere, uno de
agri cultura, altero de re pecuaria, tertio de villaticis
pastionibus, hoc libro circumcisis rebus, quae non
arbitror pertinere ad agri culturam. itaque prius
ostendam, quae secerni oporteat ab ea, tum de his
rebus dicam sequens naturales divisiones. ea erunt
ex radicibus trinis, et quae ipse in meis fundis colendo
animadverti, et quae legi, et quae a peritis audii.
Sementivis feriis in aedem Telluris veneram ro- II

4 priennaeus 5 rhodios tasius euphranii duo unus atheniensis amphipolites 7 prieneis (priennaeus *V*) 11 eophorion 15 nobilitatē (nobilitate *Pol.*) 16 phoenica qui] quod

5 Euphronii *Schneiderus* 6 alter *add. v et corrector codicis Florentini* 11 Euphorion *v*

15 turis vivunt velaturam facere. Certe, inquit Fundanius,
aliut pastio et aliut agri cultura, sed adfinis et ut
dextra tibia alia quam sinistra, ita ut tamen sit quo-
dam modo coniuncta, quod est altera eiusdem carminis
16 modorum incentiva, altera succentiva. Et quidem
licet adicias, inquam, pastorum vitam esse incentivam,
agricolarum succentivam auctore doctissimo homine
Dicaearcho, qui Graeciae vita qualis fuerit ab initio
nobis ita ostendit, ut superioribus temporibus fuisse
doceat, cum homines pastoriciam vitam agerent neque
scirent etiam arare terram aut serere arbores aut
putare; ab iis inferiore gradu aetatis susceptam agri
culturam. quocirca ea succinit pastorali [L], quod
est inferior, ut tibia sinistra a dextrae foraminibus.
17 Agrius, Tu, inquit, tibicen non solum adimis domino
pecus, sed etiam servis peculium, quibus domini dant
ut pascant, atque etiam leges colonicas tollis, in qui-
bus scribimus, colonus in agro surculario ne capra
natum pascat: quas etiam astrologia in caelum recepit,
18 non longe ab tauro. Cui Fundanius, Vide, inquit,
ne, Agri, istuc sit ab hoc, cum in legibus etiam scri-
batur 'pecus quoddam'. quaedam enim pecudes cul-
turae sunt inimicae ac veneno, ut istae, quas dixisti,
caprae. eae enim omnia novella sata carpendo cor-
19 rumpunt, non minimum vites atque oleas. itaque
propterea institutum diversa de causa ut ex caprino
genere ad alii dei aram hostia adduceretur, ad alii
non sacrificaretur, cum ab eodem odio alter videre
nollet, alter etiam videre pereuntem vellet. sic factum
ut Libero patri, repertori vitis, hirci inmolarentur,

---

1 uelaturam (uellaturam *V et nonnulla apographa*, uelaturam *cod. Par. cum optimis apographis*) 11 arari 13 ei succinit 15 acrius 17 adque 18 necapratum pascat 23 dixi 30 irci

---

11 arare *v et cod. Par.* 13 ea succinit *Ursinus* 18 capra natum *Victorius* 23 dixisti *Iucundus*

proinde ut capite darent poenas; contra ut Minervae
caprini generis nihil inmolarent propter oleam, quod
eam quam laeserit fieri dicunt sterilem: eius enim
salivam esse fructuis venenum [L]: hoc nomine etiam 20
Athenis in arcem non inigi, praeterquam semel ad
necessarium sacrificium, ne arbor olea, quae primum
dicitur ibi nata, a capra tangi possit. Nec ullae, in-
quam, pecudes agri culturae sunt propriae, nisi quae
agrum opere, quo cultior sit, adiuvare, ut eae quae
iunctae arare possunt. Agrasius, Si istuc ita est, in- 21
quit, quo modo pecus removeri potest ab agro, cum
stercus, quod plurimum prodest, greges pecorum mi-
nistrent? Sic, inquit Agrius, venalium greges dicemus
agri culturam esse, si propter istam rem habendum
statuerimus. sed error hinc, quod pecus in agro esse
potest et fructus in eo agro ferre, quod non sequen-
dum. nam sic etiam res aliae diversae ab agro erunt
adsumendae, ut si habet plures in fundo textores atque
institutos histonas, sic alios artifices.

Scrofa, Diiungamus igitur, inquit, pastionem a
cultura, et siquis quid vult aliud [aliud]. Anne ego, 22
inquam, sequar Sasernarum patris et fili libros ac
magis putem pertinere, figilinas quem ad modum exer-
ceri oporteat, quam argenti fodinas aut alia [et alia]
metalla, quae sine dubio in aliquo agro fiunt? sed ut 23
neque lapidicinae neque harenariae ad agri culturam
pertinent, sic figilinae. neque ideo non in quo agro
idoneae possunt esse non exercendae, atque ex iis
capiendi fructus: ut etiam, si ager secundum viam et
opportunus viatoribus locus, aedificandae tabernae de-
vorsoriae, quae tamen, quamvis sint fructuosae, nihilo

---

7 nec nullae 10 istuc (istud *apogr.*) 22 filii 24 aut aliā et aliā et alia quae 26 arenariae (harenariae *apographa recentiora*) 28 exis (ex iis *V*) 30 oportunus (opportunus *V*) diuersoriae (deuorsoriae *cod. Par.*)

---

7 nec ullae *v* 24 aut alia metalla *v*

magis sunt agri culturae partes. non enim, siquid
propter agrum aut etiam in agro profectus domino,
agri culturae acceptum referre debet, sed id modo
24 quod ex satione terra sit natum ad fruendum. Suscipit
Stolo, Tu, inquit, invides tanto scriptori et obstrigil-
landi causa figlinas reprehendis, cum praeclara quaedam,
ne laudes, praetermittas, quae ad agri culturam vehe-
25 menter pertineant. Cum subrisisset Scrofa, quod non
ignorabat libros et despiciebat, et Agrasius se scire
modo putaret ac Stolonem rogasset ut diceret, coepit:
Scribit cimices quem ad modum interfici oporteat his
verbis, 'cucumerem anguinum condito in aquam eamque
infundito quo voles, nulli accedent; vel fel bubulum
26 cum aceto mixtum, unguito lectum'. Fundanius aspicit
ad Scrofam, Et tamen verum dicit, inquit, hic, ut hoc
scripserit in agri cultura. Ille, Tam hercle quam hoc,
siquem glabrum facere velis, quod iubet ranam luridam
coicere in aquam, usque qua ad tertiam partem deco-
xeris, eoque unguere corpus. Ego, Quod magis, inquam,
pertineat ad Fundani valetudinem [et] in eo libro, est
satius dicas: nam huiusce pedes solent dolere, in fronte
27 contrahere rugas. Dic sodes, inquit Fundanius: nam
malo de meis pedibus audire, quam quem ad modum
pedes betaceos seri oporteat. Stolo subridens, Dicam,
inquit, eisdem quibus ille verbis scripsit vel Tarquen-
nam audivi; cum homini pedes dolere coepissent, qui
tui meminisset, ei mederi posse. ego tui memini,
medere meis pedibus, 'terra pestem teneto, salus hic
maneto in meis pedibus'. hoc ter noviens cantare

4 ex] nec 5 obstrigilandi (obstrigillandi *cod. Par. et apographa nonnulla recentiora*) 16 ercle 20 fundanii 29 nobiens (nouies *V et nonnulla apographa*)

4 quod ex satione terra sit natum *Victorius*, quod ex terra satione natum *Schneiderus* 29 in meis pedibus *delendum esse adnotavit Victorius. saturnium versum,* terra pestem teneto, hic salus maneto, *post Korschium, restituit L. Muellerus de vers. Sat. p. 119*

iubet, terram tangere, despuere, ieiunum cantare. Multa, 28
inquam, item alia miracula apud Sasernas invenies,
quae omnia sunt diversa ab agri cultura et ideo re-
pudianda. Quasi vero, inquit, non apud ceteros quoque
scriptores talia reperiantur. an non in magni illius
Catonis libro, qui de agri cultura est editus, scripta
sunt permulta similia, ut haec, quem ad modum pla-
centam facere oporteat, quo pacto libum, qua ratione
pernas sallere? Illud non dicis, inquit Agrius, quod
scribit, 'si velis in convivio multum bibere cenareque
libenter, ante esse oportet brassicam crudam ex aceto
aliqua folia quinque'.

Igitur, inquit Agrasius, quae diiungenda essent a III
cultura cuius modi sint, quoniam discretum, de iis
rebus quae [in] scientia sit in colendo nos docete,
ars id an quid aliud, et a quibus carceribus decurrat
ad metas. Stolo cum aspexisset Scrofam, Tu, inquit,
et aetate et honore et scientia quod praestas, dicere
debes. Ille non gravatus, Primum, inquit, non modo
est ars, sed etiam necessaria ac magna; eaque est
scientia, quae sint in quoque agro serenda ac facienda,
quo terra maximos perpetuo reddat fructus. eius prin- IIII
cipia sunt eadem, quae mundi esse Ennius scribit,
aqua, terra, anima et sol. haec enim cognoscenda,
priusquam iacias semina, quod initium fructuum oritur.

---

1 dispuere 4 inquit] inquam 14 discretum stolo cum aspexisset scrofam tu inquit et aetate et honore et scientia quod praestas dicere debes ille non grauatus de iis rebus quae inscientia sit incolendo nos docet ars id an quid aliud et a quibus carceribus decurrat admetas primum inquit 22 quae terra (que terra *cod. Par.*, quaeque terra *apographa recentiora*, quaeaqua terra *Pol.*, quae *corr.* quaeque *in archetypo fuisse videtur*) 24 anima et sol (anima sol *Pol.*, anima et sol *libri manu scripti omnes*)

---

1 despuere *Iucundus* 4 quasi uero inquit Agrasius *Ursinus* 14 de iis rebus — 17 metas *ante* Stolo — 19 gravatus *transposuit Iucundus*

hinc profecti agricolae ad duas metas dirigere debent,
ad utilitatem et voluptatem. utilitas quaerit fructum,
voluptas delectationem: priores partes agit quod utile
2 est, quam quod delectat. nec non ea quae faciunt
cultura honestiorem agrum, pleraque non solum fruc-
tuosiorem eadem faciunt, ut cum in ordinem sunt
consita arbusta atque oliveta, sed etiam vendibiliorem
atque adiciunt ad fundi pretium. nemo enim eadem
utilitati non formosius quod est emere mavult pluris,
3 quam si est fructuosus turpis. utilissimus autem is
ager qui salubrior est quam alii, quod ibi fructus
certus; contra [quod] in pestilenti calamitas, quamvis
in feraci agro, colonum ad fructus pervenire non pa-
titur. etenim ubi ratio cum orco habetur, ibi non
modo fructus est incertus, sed etiam colentium vita.
quare ubi salubritas non est, cultura non aliud est
4 atque alea domini vitae ac rei familiaris. nec haec
non deminuitur scientia. ita enim salubritas, quae
ducitur e caelo ac terra, non est in nostra potestate,
sed in naturae, ut tamen multum sit in nobis, quo
graviora quae sunt ea diligentia leviora facere pos-
simus. etenim si propter terram aut aquam odore,
quem aliquo loco eructat, pestilentior est fundus, aut
propter caeli regionem ager calidior sit, aut ventus
non bonus flet, haec vitia emendari solent domini
scientia ac sumptu, quod permagni interest, ube sint
positae villae, quantae sint, quo spectent porticibus,
5 ostiis ac fenestris. an non ille Hippocrates medicus
in magna pestilentia non unum agrum, sed multa
oppida scientia servavit? sed quid ego illum voco ad
testimonium? non hic Varro noster, cum Corcyrae
esset exercitus ac classis et omnes domus repletae

---

5 fructuosiora 17 alea] alia 19 dicitur 22 odorem
25 flet] fiet 27 spectant 28 hostiis

---

5 fructuosiorem eundem *v* 17 alea *v* 19 ducitur *v*
25 flet *v* 27 spectent *v*

essent aegrotis ac funeribus, inmisso fenestris novis
aquilone et obstructis pestilentibus ianuaque permu-
tata ceteraque eius generis diligentia suos comites ac
familiam incolumes reduxit?
Sed quoniam agri culturae quod esset [id] initium V
et finis dixi, relinquitur quot partes ea disciplina habeat
ut sit videndum. Equidem innumerabiles mihi viden-
tur, inquit Agrius, cum lego libros Theophrasti con-
plures, qui inscribuntur *φυτῶν ἱστορίας* et alteri *φυ-
σικῶν αἰτίων*. Stolo, Isti, inquit, libri non tam idonei 2
iis qui agrum colere volunt, quam qui scholas philo-
sophorum; neque eo dico, quo *non* habeant et utilia
et communia quaedam. quapropter tu potius agri 3
culturae partes nobis expone. Scrofa, Agri culturae,
inquit, quattuor sunt partes summae: e quis prima
cognitio fundi, solum partesque eius quales sint; se-
cunda, quae in eo fundo opus sint ac debeant esse
culturae causa; tertia, quae in eo praedio colendi
causa sint facienda; quarta, quo quicque tempore in
eo fundo fieri conveniat. de his quattuor gener*alibus* 4
*part*ibus singulae minimum in binas dividuntur species,
quod habet prima ea quae ad solum pertinent terrae,
[et] altera quae ad villas et stabula. secunda pars,
quae moventur atque in fundo debent esse culturae
causa, est item bipertita, de hominibus, per quos co-
lendum, et de reliquo instrumento. tertia pars [quae]
de rebus dividitur, quae ad quamque rem sint prae-
paranda et ubi quaeque facienda. quarta pars de

---

1 immissis 6 et finis (ac finis *apographa recentiora*) quod partes 9 phyton historias et alteri physicon aetion stolon 12 quot habeant *Pol.*, quod habeant *apogr.* 17 sunt ac debeant (sunt ac debent *plurima apographa*) 20 generalibus partibus] generibus 23 et alterum 24 debeant

---

1 immisso *v* 5 id *delevit Iucundus* 12 quo non habeant *Ursinus*, quod non habeant *Politianus* 17 opus sint ac debeant *Schneiderus* 24 debent *Schneiderus*

temporibus, quae ad solis circumitum annuum sint referenda et quae ad lunae menstruum cursum. de primis quattuor partibus prius dicam, deinde subtilius de octo secundis.

VI Igitur primum de solo fundi videndum haec quattuor, qua sit forma, quo in genere terrae, quantus, quam per se tutus. formae cum duo genera sint, una quam natura dat, altera quam sationes inponunt, prior, quod alius ager bene natus, alius male, posterior, quod alius fundus bene consitus est, alius male, dicam
2 prius de naturali. igitur cum tria genera sint a specie simplicia agrorum, campestre, collinum, montanum, et ex iis tribus quartum, ubi in uno fundo haec duo aut tria sunt, ut multis locis licet videre, e quibus tribus fastigiis simplicibus sine dubio infimis alia cultura aptior quam summis, quod haec calidiora quam summa, sic collinis, quod ea tepidiora quam infima aut summa: haec apparent magis ita esse in latioribus regionibus,
3 simplicia cum sunt. itaque ubi lati campi, ibi magis aéstus, et eo in Apulia loca calidiora ac graviora, et ubi montana, ut in Vesuvio, quod leviora et ideo salubriora: qui colunt deorsum, magis aestate laborant, qui susum, magis hieme. verno tempore in campestribus maturius eadem illa seruntur quae in superioribus et celerius hic quam illic coguntur. nec non susum quam deorsum tardius seruntur ac metuntur.
4 quaedam in montanis prolixiora nascuntur ac firmiora propter frigus, ut abietes ac sappini, hic, quod tepidiora, populi ac salices: susum fertiliora, ut arbutus ac quercus, deorsum, ut nuces graecae ac mariscae

---

1 annum 6 qua] quae 7 quam persecutus (quam prosecutus *Pol.*) 13 ubi in uno] ut in eo 14 ut multis] aut multis uideri 28 tepidiora] tediora 30 deosum

---

1 annuum *m v* 7 per se tutus *Politianus* 14 ut multis *Iucundus* uidere *Ursinus* 28 tepidiora *correctum in Parisino codice*

fici. in collibus humilibus societas maior cum cam-
pestri fructu quam cum montano, in altis contra.
propter haec tria fastigia formae discrimina quaedam 5
fiunt sationum, quod segetes meliores existimantur
esse campestres, vineae collinae, silvae montanae.
plerumque hiberna iis [esse] meliora, qui colunt cam-
pestria, quod tunc prata ibi herbosa, putatio arborum
tolerabilior: contra aestiva montanis locis commo-
diora, quod ibi tum et pabulum multum, quod in
campis aret, et cultura arborum aptior, quod tum hic
frigidior aer. campester locus is melior, qui totus 6
aequabiliter in unam partem verget, quam is qui est
ad libellam aequos, quod is, cum aquae non habet
delapsum, fieri solet uliginosus: eo magis, siquis est
inaequabilis, eo deterior, quod fit propter lacunas aquo-
sus. haec atque huiusce modi tria fastigia agri *et*
ad colendum disperiliter habent momentum.

Stolo, Quod ad hanc formam naturalem pertinet, VII
de eo non incommode Cato videtur dicere, cum scribit
optimum agrum esse, qui sub radice montis situs sit
et spectet ad meridianam caeli partem. Subicit Scrofa, 2
De formae cultura hoc dico, quae specie fiant venu-
stiora, sequi ut maiore quoque fructu sint, ut qui
habent arbusta, si sata sunt in quincuncem, propter
ordines atque intervalla modica. itaque maiores nostri
ex arvo aeque magno male consito et minus multum
et minus bonum faciebant vinum et frumentum, quod
quae [que] suo quicque loco sunt posita, ea minus
loci occupant, et minus officit aliud alii ab sole ac
luna et vento. hoc licet coniectura videre ex aliquot 3

6 hibernales esse 8 montanis] montanaque iis *Pol.*, montana iis *vel* montana his *apogr.* 10 et cultura] ac cultura 16 adque et *om.* 25 adque 26 magnos (magno *V*) 30 aliquod

6 hiberna iis esse *corrector codicis Florentini* 8 montanis locis *m* 10 et cultura *Iucundus*

rebus, ut nuces integras quas uno modio conprendere
possis, quod putamina suo loco quaeque habet natura
conposita, cum easdem, si fregeris, vix sesquimodio
4 concipere possis. praeterea quae arbores in ordinem
satae sunt, eas aequabiliter ex omnibus partibus sol
ac luna coquunt. quo fit ut uvae et oleae plures
nascantur et ut celerius coquantur. quas res duas
sequuntur altera illa duo, ut plus [L] reddant musti
et olei et preti pluris.
5 Sequitur secundum illud, quali terra solum sit
fundi, a qua parte vel maxime bonus aut non bonus
appellatur. refert enim, quae res in eo seri nascique
et cuius modi possint: non enim eadem omnia in
eodem agro recte possunt. nam ut alius est ad vitem
adpositus, alius ad frumentum, sic de ceteris alius
6 ad aliam rem. itaque Cretae ad Cortyniam dicitur
platanus esse, quae folia hieme non amittat, itemque
in Cypro, ut Theophrastus ait, una, item Subari, qui
nunc Thurii dicuntur, quercus simili esse natura, quae
est in oppidi conspectu: item contra atque apud nos
fieri ad Elephantinen, ut neque ficus neque vites
amittant folia. propter eandem causam multa sunt
bifera, ut vitis apud mare Zmurnae, malus [biferae
7 ut] in agro Consentino. idem ostendit, quod in locis
feris plura ferunt, in iis quae sunt culta meliora.
eadem de causa sunt quae non possunt vivere nisi in
loco aquoso aut etiam aqua, et id discriminatim [ut]
alia in lacubus, ut harundines in Reatino, alia in
fluminibus, ut in Epiro arbores alni, alia in mari, ut
8 scribit Theophrastus palmas et squillas. in Gallia
transalpina intus, ad Rhenum cum exercitum ducerem,

---

9 pretii 21 elephantinem 23 vitis] uites zmyrnae (zmurne *cod. Par.*) 25 in his (in iis *apographa nonnulla*) 28 arundines 30 squillam

---

21 Elephantinen *Sylburgius* 30 squillas *v*

aliquot regiones accessi, ubi nec vitis nec olea nec
poma nascerentur, ubi agros stercorarent candida fos-
sicia creta, ubi salem nec fossicium nec maritimum
haberent, sed ex quibusdam lignis conbustis carbonibus
salsis pro eo uterentur. Stolo, Cato quidem, inquit, 9
gradatim praeponens alium alio agrum meliorem dicit
esse in novem discriminibus, quod sit primus ubi
vineae possint esse bono vino et multo, secundus ubi
hortus inriguus, tertius ubi salicta, quartus ubi oliveta,
quintus ubi pratum, sextus ubi campus frumentarius,
septimus ubi caedua silva, octavus ubi arbustum, nonus
ubi glandaria silva. Scrofa, Scio, inquit, scribere illum; 10
sed de hoc non consentiunt omnes, quod alii dant
primatum bonis pratis, ut ego, a quo [que] antiqui
prata parata appellarunt. Caesar Vopiscus, aedilicius
causam cum ageret apud censores, campos Roseae
Italiae dixit esse sumen, in quo relicta pertica po-
stridie non appareret propter herbam. contra vineam VIII
sunt qui putent sumptu fructum devorare.

Refert, inquam, quod genus vineae sit, quod sunt
multae species eius. aliae enim humiles ac sine ri-
dicis, ut in Hispania, aliae sublimes, [ut] quae appel-
lantur iugatae, ut pleraeque in Italia. cuius *generis*
nomina duo, pedamenta et iuga. quibus stat rectis
vinea, dicuntur pedamenta; quae transversa iunguntur,
iuga: ab eo quoque vineae iugatae. iugorum genera 2
fere quattuor, pertica, harundo, restes, vites: pertica,
ut in Falerno, harundo, ut in Arpano, restes, ut in
Brundisino, vites, ut in Mediolanensi. iugationis species
duae, una derecta, ut in agro Canusino, altera con-
pluviata in longitudinem et latitudinem iugata, ut in
Italia pleraeque. haec ubi domo nascuntur, vinea non
metuit sumptum; ubi multa ex propinqua villa, non

---

1 aliquod 9 ortus 23 generis *om.* 33 multa et propinqua uillam

---

14 a quo antiqui *v* 33 ex propinqua uilla *Iucundus*

valde. primum genus quod dixi maxime quaerit sa-
licta, secundum harundineta, tertium iunceta aut eius
generis rem aliquam, quartum arbusta, ubi traduces
possint fieri vitium, ut Mediolanenses faciunt in ar-
boribus, quas vocant opulos, Canusini in † hardu-
4 latione in ficis. pedamentum item fere quattuor ge-
nerum: unum robustum, quod optimum solet adferri
in vineam e querco ac iunipiro et vocatur ridica:
alterum palus e pertica, meliore dura, quo diuturnior;
quem cum infimum terra solvit, puter evertitur et fit
solum summum: tertium, quod horum inopiae subsidio
misit harundinetum. inde enim aliquot conligatas
libris demittunt in tubulos fictiles [cum] fundo per-
tusos, quas cuspides appellant, qua umor adventicius
transire possit. quartum est pedamentum nativum
eius generis, ubi ex arboribus in arbores traductis
vitibus vinea fit, quos traduces quidam rumpos ap-
5 pellant. vineae altitudinis modus longitudo hominis,
intervalla pedamentorum, qua boves iuncti arare pos-
sint. ea minus sumptuosa vinea, quae sine iugo
ministrat acratophoro vinum. huius genera duo: unum,
in quo terra cubilia praebet uvis, ut in Asia multis
locis, quae saepe vulpibus et hominibus fit communis.
nec non si parit humus mures, minor fit vindemia,
nisi totas vineas oppleris muscipulis, quod in insula
6 Pandateria faciunt. alterum genus vineti, ubi ea modo
removetur a terra vitis, quae ostendit se adferre uvam.
sub eam, ubi nascitur uva, subiciuntur circiter bipe-
dales e surculis furcillae, ne vindemia facta denique
discat pendere in palma aut funiculo aut vinctu, quod
antiqui vocabant cestum. ibi dominus simul ac vidit
occipitium vindemiatoris, furcillas reducit hibernatum

10 solvit] uoluit 12 aliquod 14 quas] quos 26 uiniti (uineti *apogr.*)

10 solvit *Gesnerus* 13 fictiles fundo pertusos *Schoettgenus*

in tecta, ut sine sumptu harum opera altero anno uti
possit. hac consuetudine in Italia utuntur Reatini.
haec ideo varietas maxime, quod terra cuius modi sit 7
refert. ubi enim natura umida, ibi altius vitis tollenda,
quod in partu et alimonio vinum non ut in calice
quaerit aquam, sed solem. itaque ideo, ut arbitror,
primum e vinea in arbores escendit vitis.

Terra, inquam, cuius modi sit refert et ad quam IX
rem bona aut non bona sit. ea tribus modis dicitur,
communi et proprio et mixto. communi, ut cum di-
cimus orbem terrae et terram Italiam aut quam aliam.
in ea enim et lapis et harena et cetera eius generis
sunt in nominando conprensa. altero modo dicitur
terra proprio nomine, quae nullo alio vocabulo neque
cognomine adiecto appellatur. tertio modo dicitur 2
terra, quae est mixta, in qua seri potest quid et nasci,
ut argillosa aut lapidosa, sic aliae, cum in hac species
non minus sint multae quam in illa communi propter
admixtiones. in illa enim cum sint dissimili vi ac
potestate partes permultae, in quis lapis, marmor,
rudus, harena, sabulo, argilla, rubrica, pulvis, creta,
cinis, carbunculus, id est quae sole perferve ita fit,
ut radices satorum conburat, ab iis quae proprio no- 3
mine dicitur terra, cum est admixta ex iis generibus
aliqua re, [cum] dicitur aut cretosa * sic ab aliis
generum discriminibus mixta. horum varietatis ita
genera haec, ut praeterea suptiliora sint alia, minimum
in singula facie terna, quod alia terra est valde lapi-
dosa, alia mediocriter, alia prope pura. sic de aliis
generibus reliquis admixtae terrae tres gradus ascen-

1 horum 2 uriatini 4 humida 9 ea tribus] et a tribus 16 qua] quo 19 cum sint] cum sit 21 harena (arena *V*) 22 cinis] ignis 28 facies terrena

1 earum *Iucundus* 2 Reatini *v* 9 ea tribus modis *Iucundus* 16 in qua *m* 19 cum sint *v* 28 facies terna *Iucundus*

4 dunt eosdem. praeterea hae ipsae ternae species
ternas in se habent alias, quod partim sunt umidiores,
partim aridiores, partim mediocres. neque non haec
discrimina pertinent ad fructus vehementer. itaque
periti in loco umidiore far adoreum potius serunt
quam triticum, contra in aridiore hordeum potius
5 quam far, in mediocri utrumque. praeterea etiam
discrimina omnium horum generum subtiliora alia, ut
in sabulosa terra, quod ibi refert sabulo albus sit an
rubicundus, quod subalbus ad serendos surculos alienus,
contra rubicundior adpositus. sic magna tria discri-
mina terrae, quod refert utrum sit macra an pinguis
an mediocris, quod ad culturam pinguis fecundior ad
multa, macra contra. itaque in tenui, ut in Pupinia,
neque arbores prolixae neque vites feraces, neque
stramenta videre crassa possis neque ficum mariscam
6 et arbores plerasque ac prata retorrida muscosa. contra
in agro pingui, ut in Etruria, licet videre et segetes
fructuosas ac restibilis et arbores prolixas et omnia
sine musco. in mediocri autem terra, ut in Tiburti,
quo propius accedit ut non sit macra, quam ut sit
ieiuna, eo ad omnes res commodior, quam si inclinabit
7 ad illud quod deterius. Stolo, Non male, inquit, quae
sit idonea terra ad colendum aut non, Diophanes Bi-
thynos scribit signa sumi posse aut ex ipsa aut quae
nascuntur ex iis: ex ipsa, si sit terra alba, si nigra,
si levis, quae cum fodiatur, facile frietur, natura quae
non sit cineracia neve vehementer densa: ex iis autem
quae enata sunt fera, si sunt prolixa atque [ea] quae
ex iis nasci debent earum rerum feracia sed quod
sequitur, tertium illut de modis dic.

14 itaque in tenui] itaque nus 21 quod propius 22 inclinauit (inclinauerit *V*) 29 adque 30 quot sequitur 31 dic] dici

21 quo propius *Ursinus*

Ille, Modos, quibus metirentur rura, alius alios X
nstituit. nam in Hispania ulteriore metiuntur iugis,
Campania versibus, apud nos in agro Romano ac
ıtino iugeris. iugum vocant, quod iuncti boves uno
e exarare possint. versum dicunt centum pedes
ıoquo versum quadratum. iugerum, quod quadratos 2
ıos actus habeat. actus quadratus, qui et latus est
des cxx et longus totidem: is modus acnua latine
pellatur. iugeri pars minima dicitur scripulum, id
t decem pedes et longitudine et latitudine quadra-
m. ab hoc principio mensores non numquam dicunt
subsicivum esse unciam agri aut sextantem, sic
ıid aliud, cum ad iugerum pervenerunt, quod habet
gerum scripula CCLXXXVIII, quantum as antiquos
ster ante bellum punicum pendebat. bina iugera
.od a Romulo primum divisa dicebantur viritim, quae
redem sequerentur, heredium appellarunt. haec post-
centum centuria. centuria est quadrata, in omnes
attuor partes ut habeat latera longa pedum ∞∞ CD.
.e porro quattuor, centuriae coniunctae ut sint in
ramque partem binae, appellantur in agris divisis
:itim publice saltus.

In modo fundi non animadverso lapsi multi, quod XI
i villam minus magnam fecerunt, quam modus
ndi postulavit, alii maiorem, cum utrumque sit contra
m familiarem ac fructum. maiora enim tecta et
dificamus pluris et tuemur sumptu maiore. minora
m sunt, quam postulat fundus, fructus solent dis-
rire [L]. dubium enim non est quin cella vinaria 2
ıior sit facienda in eo agro, ubi vineta sint, am-
ıora ut horrea, si frumentarius ager est.

Villa aedificanda potissimum ut intra saepta villae
.beat aquam, si non, quam proxime: primum quae
i sit nata, secundum quae influat perennis. si

---

7 duos actos (duos actus *apogr.*) 12 sic quid] siquid fundi *posteriore loco om.* 32 uillam aedificandam

omnino aqua non est viva, cisternae faciendae sub
tectis et lacus sub dio, ex altero loco ut homines,
XII ex altero ut pecus uti possit. danda opera ut potissi-
mum sub radicibus montis silvestris villam ponat, ubi
pastiones sint laxae, item ut contra ventos, qui salu-
berrimi in agro flabunt. quae posita est ad exortos
aequinoctiales, aptissima, quod aestate habet umbram,
hieme solem. sin cogare secundum flumen aedificare,
curandum ne adversam eam ponas: hieme enim fiet
2 vehementer frigida et aestate non salubris. animad-
vertendum etiam, siqua erunt loca palustria, et propter
easdem causas, et quod [arescunt] crescunt animalia
quaedam minuta, quae non possunt oculi consequi,
et per aera intus in corpus per os ac nares perveniunt
atque efficiunt difficilis morbos. Fundanius, Quid pot-
ero, inquit, facere, si istius modi mi fundus heredi-
tati obvenerit, quo minus pestilentia noceat? Istuc
vel ego possum respondere, inquit Agrius: vendas,
3 quot assibus possis, aut si nequeas, relinquas. At
Scrofa, Vitandum, inquit, ne in eas partes spectet
villa, e quibus ventus gravior [ex iis partibus] ad-
flare soleat, neve in convalli cava et ut potius in
sublimi loco aedifices, qui quod perflatur, siquid est
quod adversarium inferatur, facilius discutitur. prae-
terea quod a sole toto die inlustratur, salubrior est,
[quod] et bestiolae, siquae prope nascuntur et in-
feruntur, aut efflantur aut aritudine cito pereunt.
4 nimbi repentini ac torrentes fluvii periculosi illis, qui

---

3 dandam operam 5 item] ita 9 aduersum eum 10 animaduertendum] auertendum 20 in eam partem 23 siquid] siquod 25 a sole (ab sole *V*)

---

3 danda opera *m* 9 adversum eam ponas *Pontedera antiq. p. 99* 10 aduertendum *m* 12 arescunt *delevit Zahlfeldtius quaest. crit. in Varr. rer. rust. libr. p. 18* 20 ne in eas partes spectet uilla, e quibus uentus grauior afflare soleat *Iucundus*

n humilibus ac cavis locis aedificia habent, et repen-
inae praedonum manus quod inprovisos facilius op-
rimere possunt, ab hac utraque *re* superiora loca
utiora.

In villa facienda stabula ita, ut bubilia sint ibi, XIII
ieme quae possint esse caldiora. fructus, ut est vi-
ium et oleum, loco plano in cellis, item [ut] vasa
inaria et olearia potius faciendum: aridus, ut est
aba et faenum, in tabulatis. familia ubi versetur
rovidendum, si fessi opere aut frigore aut calore,
ibi commodissime possint se quiete reciperare. vilici 2
roximum ianuam cellam esse oportet eumque scire,
ui introeat aut exeat noctu quidve ferat, praesertim
i ostiarius est nemo. in primis culina videnda ut
it admota, quod ibi hieme antelucanis temporibus
liquot res conficiuntur, cibus paratur ac capitur. fa-
iundum etiam plaustris ac cetero instrumento omni
n cohorte ut satis magna sint tecta, quibus caelum
luvium inimicum. haec enim si intra clausum in
onsaepto et sub dio, furem modo non metuunt, ad-
ersus tempestatem nocentem non resistunt. cohortes 3
n fundo magno duae aptiores: una ut interdius con-
luvium habeat lacum, ubi aqua saliat, qui intra sty-
obatas, cum velit, sit semipiscina. boves enim ex
rvo aestate reducti hic bibunt, hic perfunduntur, nec
ninus e pabulo cum redierunt anseres, sues, porci.
n cohorte exteriore lacum esse oportet, ubi macere-
ur lupinum, item alia quae demissa in aquam ad
isum aptiora fiunt. cohors exterior crebro operta 4
tramentis ac palea occulcata pedibus pecudum fit
ninistra fundo, ex ea quod evehatur. secundum villam
luo habere oportet stercilina aut unum bifariam di-
isum. alteram enim partem fieri oportet [villam]
iovam, alteram veterem tolli in agrum, quod enim

---

3 re *om.* 16 aliquod 24 ex arbo 26 e pauolo
32 autunum (autumnum *plurima apographa*)

quam recens quod confracuit melius. nec non sterci-
linum melius illud, cuius latera et summum virgis ac
fronde vindicatum a sole. non enim sucum, quem
quaerit terra, solem ante exugere oportet. itaque pe-
riti, qui possunt, ut eo aqua influat eo nomine faciunt
(sic enim maxime retinetur sucus), in eoque quidam
5 sellas familiaricas ponunt. aedificium facere oportet,
sub quod tectum totam fundi subicere possis messem,
quod vocant quidam nubilarium. id secundum aream
faciendum, ubi triturus sis frumentum, magnitudine
pro modo fundi, ex una parti apertum, et id ab area,
quo et in trituram proruere facile possis et, si nubi-
lare coepit, inde ut rursus celeriter reicere. fenestras
habere oportet ex ea parti, unde commodissime per-
6 flari possit. Fundanius, Fructuosior, inquit, est certe
fundus propter aedificia, si potius ad anticorum dili-
gentiam quam ad horum luxuriam derigas aedificatio-
nem. illi enim faciebant ad fructum rationem, hi
faciunt ad libidines indomitas. itaque illorum villae
rusticae erant maioris preti quam urbanae, quae nunc
sunt pleraque contra. illic laudabatur villa, si habe-
bat culinam rusticam bonam, praesepis laxas, cellam
vinariam et oleariam ad modum agri aptam et pavi-
mento proclivi in lacum, quod saepe, ubi conditum
novum vinum, orcae in Hispania fervore musti ruptae
neque non dolea in Italia. item cetera ut essent in
villa huiusce modi, quae cultura quaereret, providebant.
7 nunc contra villam urbanam quam maximam ac poli-
tissimam habeant dant operam ac cum Metelli ac

---

1 confacuit 5 possint 12 in tritura 16 antiquorum (anticorum *cod. Par.*) 18 fructum (fructuum *plurima apographa*) hi] hic 20 pretii 22 praesepiis 24 quod] quot 25 in hispaniam 27 quaeret 29 metalli

---

1 confracuit *Scaliger* 5 possunt *Iucundus* 12 in trituram *v* 18 hi faciunt *v* 25 in Hispania *v* 27 quaereret *Iucundus* 29 metelli *cod. Par.*

Luculli villis pessimo publico aedificatis certant. quo
hi laborant ut spectent sua aestiva triclinaria ad frigus
orientis, hiberna ad solem occidentem, potius quam,
ut antiqui, in quam partem cella vinaria aut olearia
fenestras haberet, cum fructus in ea vinarius quaerat
ad dolia aera frigidiorem, item olearia calidiorem.
item videre oportet, si est collis, nisi quid impedit,
ut ibi potissimum ponatur villa.

Nunc de saeptis, quae tutandi causa fundi aut XIV
partis fiant, dicam. earum tutelarum genera IIII,
unum naturale, alterum agreste, tertium militare, quar-
tum fabrile. horum unum quodque species habet
plures. primum naturale saepimentum, quod opseri
solet virgultis aut spinis, quod habet radices ac [vi-
vae saepis] praetereuntis lascivi non metuet facem
ardentem. secunda saeps est agrestis e ligno, sed 2
non vivit: fit aut palis statutis crebris et virgultis
inplicatis aut latis perforatis et per ea foramina tra-
iectis longuris fere binis aut ternis aut ex arboribus
truncis demissis in terram deinceps constitutis. ter-
tium militare saepimentum est fossa et terreus agger.
sed fossa ita idonea, si omnem aquam, quae e caelo
venit, recipere potest aut fastigium habet, ut exeat
e fundo. agger is bonus, qui intrinsecus iunctus fossa 3
aut ita arduus, ut eum transcendere non sit facile.
hoc genus saepes fieri secundum vias publicas solent
et secundum amnes. ad viam Salariam in agro Crustu-
mino videre licet locis aliquot coniunctos aggeres cum
fossis, ne flumen agris noceat. aggeres faciunt sine

2 laborent 5 in eo 8 ut ubi 16 secunda seps (secunda saepes *V*) est ex agresti eligno 17 crebris euirgultis 21 ager (agger *V*) 24 aggeris bonus 28 aliquod

2 laborant *v* 5 in ea *Iucundus* 8 ut ibi *cod. Par.* 14 vivae saepis *inclusit Gesnerus* 17 crebris et uirgultis *m et cod. Flor.* 24 agger is bonus *Iucundus*

fossa: eos quidam vocant muros, ut in agro Reatino. 4 quartum fabrile saepimentum est novissimum, maceria. huius fere species quattuor, quod fiunt e lapide, ut in agro Tusculano, quod e lateribus coctilibus, ut in agro Gallico, quod e lateribus crudis, ut in agro Sabino, quod ex terra et lapillis conpositis in formis, ut in Hispania et agro Tarentino.

XV Praeterea sine saeptis fines praedi satione arborum tutiores fiunt, ne familiae rixent cum vicinis ac limites ex litibus iudicem quaerant. serunt alii circum pinos, ut habet uxor in Sabinis, alii cupressos, ut ego habui in Vesuvio, alii ulmos, ut multi habent in Crustumino: [quod] ubi id pote, ut ibi, quod est campus, nulla potior serenda, quod maxime fructuosa, quod et sustinet saepe ac cogit aliquot corbulas uvarum et frondem iucundissimam ministrat ovibus ac bubus ac virgas praebet saepibus et foco ac furno.

Scrofa, Igitur primum haec, quae dixi, quattuor videnda agricolae, de fundi forma, *de* terrae natura, XVI de modo agri, de finibus tuendis. relinquitur altera pars, quae est extra fundum, cuius appendices et vehementer pertinent ad culturam propter adfinitatem. eius species totidem: si vicina regio est infesta; si quo neque fructus nostros exportare expediat neque inde quae opus sunt adportare; tertium, si viae aut fluvii, qua portetur, aut non sunt aut idonei non sunt; quartum, siquid ita est in confinibus fundis, ut nostris 2 agris prosit aut noceat. e quis quattuor quod est

1 retino 2 quantum (quartum *apogr.*) 7 in hispaniae agro 8 praedii sationis notis arborum 9 rixentur 13 quod ubi id pote *mendi nota adposita* 15 saepem ac colit aliquod 20 de *ante* terrae *om.*

1 reatino *mv* 7 in hispania et agro *v* 8 satione arborum *Schneiderus* 9 rixent *Nonius p. 477* 15 cogit *Nonius p. 197* 20 de terrae natura *Pontedera antiq. p. 106*

primum, refert infesta regio sit necne. multos enim agros egregios colere non expedit propter latrocinia vicinorum, ut in Sardinia quosdam, qui sunt prope † Oeliem, et in Hispania prope Lusitaniam. quae vicinitatis invectos habent idoneos, quae ibi nascuntur ubi vendant, et illinc invectos opportunos quae in fundo opus sunt, propter ea fructuosa. multi enim habent, in praediis quibus frumentum aut vinum aliudve quid desit, inportandum; contra non pauci, quibus aliquid sit exportandum. itaque sub urbe colere hortos 3 late expedit, sic violaria ac rosaria, item multa quae urps recipit, cum eadem in longinquo praedio, ubi non sit quo deferri possit venale, non expediat colere. [tertium est] item si ea oppida aut *vici in* vicinia aut etiam divitum copiosi agri ac villae, unde non care emere possis quae opus sunt in fundum, quibus quae supersint venire possint, ut quibusdam pedamenta aut perticae aut harundo, fructuosior fit fundus, quam si longe sint inportanda, non numqum etiam, quam si 4 colendo in tuo ea parare possis. itaque in hoc genus coloni potius anniversarios habent vicinos, quibus imperent, medicos, fullones, fabros, quam in villa suos habeant, quorum non numquam unius artificis mors tollit fundi fructum. quam partem lati fundi divites domesticae copiae mandare solent. si enim a fundo longius absunt oppida aut vici, fabros parant, quos habeant in villa, sic ceteros necessarios artifices, ne de fundo familia ab opere discedat ac profestis diebus ambulet feriata potius, quam opere faciendo agrum 5 fructuosiorem reddat. itaque ideo Sasernae liber prae-

3 prope oeliē 6 illic oportunos (opportunos *V*) 9 aliquot 14 vici in vicinia] uiciniae 15 copiosae 23 mors] mos 25 domestica copia (domestica copiae *apogr.*)

6 illinc *Iucundus et corrector codicis Florentini* 9 aliquid *v* 14 tertium est *delevit Iucundus* oppida aut uici aut etiam *Ursinus* 15 copiosi *v* 23 mors *v* 25 domesticae copiae *v*

cipit, nequis de fundo exeat praeter vilicum et promum et unum, quem vilicus legat; siquis contra exierit, ne inpune abeat; si abierit, ut in vilicum animadvertatur. quod potius ita praecipiendum fuit, nequis iniussu vilici exierit, neque vilicus iniussu domini longius, quam ut eodem die rediret, neque id crebrius, quam
6 opus esset fundo. [quarto] eundem fundum fructuosiorem faciunt vecturae, si viae sunt, qua plaustra agi facile possint, aut flumina propinqua, qua navigari possit, quibus utrisque rebus evehi atque invehi multa ad praedia scimus. refert etiam ad fundi fructus, quem ad modum vicinus in confinio consitum agrum habeat. si enim ad limitem querquetum habet, non possis recte secundum eam silvam serere oleam, quod usque eo est contrarium natura, ut arbores non solum minus ferant, sed etiam fugiant, ut introrsum in fundum se reclinent, ut vitis adsita ad holus facere solet. ut quercus, sic iugulandes magnae et crebrae finitimae fundi oram faciunt sterilem.

XVII De fundi quattuor partibus, quae cum solo haerent, et alteris quattuor, quae extra fundum sunt et ad culturam pertinent, dixi. nunc dicam, agri quibus rebus colantur. quas res alii dividunt in duas partes, in homines et adminicula hominum, sine quibus rebus colere non possunt; alii in tres partes, instrumenti genus vocale et semivocale et mutum, vocale, in quo sunt servi, semivocale, in quo sunt boves, mutum, in
2 quo sunt plaustra. omnes agri coluntur hominibus servis aut liberis aut utrisque: liberis, aut cum ipsi colunt, ut plerique pauperculi cum sua progenie, aut mercennariis, cum conducticiis liberorum operis res

3 impune abeat (impune habeat *plurima apographa*) 10 inuehi ad multa praedia 17 adsista holus (olus *V*) 18 sic] si 31 mercenariis (mercennariis *nonnulla apographa*)

10 invehi multa ad praedia *Schneiderus* 17 adsita *v* 18 sic iuglandes *Victorius*

maiores, ut vindemias ac faenisicia, administrant, iique quos obaeratos nostri vocitarunt et etiam nunc sunt in Asia atque Aegypto et in Illyrico conplures. de quibus universis hoc dico, gravia loca utilius esse mercennariis colere quam servis, et in salubribus quoque locis opera rustica maiora, ut sunt in condendis fructibus vindemiae aut messis. de iis, cuius 3
modi esse oporteat, Cassius scribit haec: operarios parandos esse, qui laborem ferre possint, ne minores annorum XXII et ad agri culturam dociles. eam coniecturam fieri posse ex aliarum rerum imperatis, et in eo eorum e noviciis requisitione, ad priorem dominum quid factitarint. mancipia esse oportere neque formidulosa neque animosa. qui praesint esse oportere, 4
qui litteris *atque* aliqua sint humanitate inbuti, frugi, aetate maiore quam operarios, quos dixi. facilius enim iis quam *qui* minore natu sunt dicto audientes. praeterea potissimum eos praeesse oportere, qui periti sint rerum rusticarum. non solum enim debere imperare, sed etiam facere, ut facientem imitetur et ut animadvertat eum cum causa sibi praeesse, quod scientia praestet. neque illis concedendum ita im- 5
perare, ut verberibus coerceant potius quam verbis, si modo idem efficere possis. neque eiusdem nationis plures parandos esse: ex eo enim potissimum solere offensiones domesticas fieri. praefectos alacriores faciendum praemiis [ad facienda] dandaque opera ut habeant peculium et coniunctas conservas, e quibus habeant filios. eo enim fiunt firmiores ac coniuncti-

---

2 obaerarios et etiam (ut etiam *V*) 4 hoc dico (hic dico *V*) 5 mercenariis (mercennariis *nonnulla apographa*) 12 requisitione] reliquisitio 13 factitarent 15 atque *om.* 17 ii quam minore 18 oportet 21 cum causas ibi

---

2 obaeratos *v* 11 imperatis et requisitione *Ursinus* 27 ad facienda *delevit Iucundus*

ores fundo. itaque propter has cognationes Epiroticae
6 familiae sunt inlustriores ac cariores. inliciendam voluntatem praefectorum honore aliquo habendo, et de operariis qui praestabunt alios, communicandum quoque cum his, quae facienda sint opera, quod, ita cum fit, minus se putant despici atque aliquo numero haberi
7 a domino. studiosiores ad opus fieri liberalius tractando aut cibariis aut vestitu largiore aut remissione operis concessioneve, ut peculiare aliquid in fundo pascere liceat, huiusce modi rerum aliis, ut quibus quid gravius sit imperatum aut animadversum qui, consolando eorum restituat voluntatem ac benevolentiam in dominum.

XVIII De familia Cato derigit ad duas metas, ad certum modum agri et genus sationis, scribens de olivetis et vineis ut duas formulas: unam, in qua praecipit, quo modo olivetum agri iugera CCXL instruere oporteat. dicit enim in eo modo haec mancipia XIII habenda, vilicum, vilicam, operarios V, bubulcos III, asinarium I, subulcum I, opilionem I. alteram formulam scribit de vinearum iugeribus C, ut dicat haberi oportere haec XV mancipia, vilicum, vilicam, operarios X, bubulcum,
2 asinarium, subulcum. Saserna scribit satis esse ad iugera VIII hominem unum: ea debere eum confodere diebus XLV, tametsi quaternis operis singula iugera possit; sed relinquere se operas XIII valetudini, tempestati, inertiae, indiligentiae [L]. horum neuter satis
3 dilucide modulos reliquit nobis, quod Cato si voluit, debuit sic, ut pro portione ad maiorem fundum et minorem adderemus et demeremus. praeterea extra familiam debuit dicere vilicum et vilicam. neque enim,

---

2 iniciendam uoluptatem (iniciendum uoluptatem *ex codice adnotavit Victorius*) 9 aliquit 28 relinquit si uoluit ut debuit sit proportione

---

2 inliciendam *I. F. Gronovius apud Schneiderum* uoluntatem *Victorius* 28 reliquit *m v*

si minus CCXL iugera oliveti colas, non possis minus
uno vilico habere, nec, si bis tanto ampliorem fundum
aut eo plus colas, ideo duo vilici aut tres habendi.
fere operarii modo et bubulci pro portione addendi 4
[ad minoris] ad maiores modos fundorum. ii quoque,
si similis est ager. sin est ita dissimilis, ut arari
non possit, quod sit confragosus atque arduis clivis,
minus multi opus sunt boves et bubulci. mitto illut,
quod modum neque unum nec modicum proposuit CCXL
iugerum (modicus enim centuria, et ea CC iugerum), 5
e quo quom sexta pars sint ea XL, quae de CCXL de-
muntur, non video quem ad modum ex eius praecepto
demam sextam partem et de XIII mancipiis, nihilo
magis, si vilicum et vilicam removero, quem ad modum
ex XI sextam partem demam. quod autem ait in C
iugeribus vinearum opus esse XV mancipia, siquis
habebit centuriam, quae dimidium vineti, dimidium oli-
veti, sequetur ut duo vilicos et duas vilicas habeat,
quod est deridiculum. quare alia ratione modus man-
cipiorum generatim est animadvertendus et magis in 6
hoc Saserna probandus, qui ait singula iugera qua-
ternis operis uno operario ad conficiendum satis esse.
sed si hoc in Sasernae fundo in Gallia satis fuit, non
continuo idem in agro Ligusco montano. itaque de
familiae magnitudine et reliquo instrumento commo-
dissime scies quantam pares, si tria animadverteris 7
diligenter: in vicinitate praedia cuius modi sint et
quanta, et quot quaeque hominibus colantur, et quot
additis operis aut demptis melius aut deterius habeas
cultum. bivium nobis enim ad culturam dedit natura,
experientiam et imitationem. antiquissimi agricolae
temptando pleraque constituerunt, liberi eorum magnam
partem imitando. nos utrumque facere debemus, et 8

5 maioris modos 7 sit] si 11 sint] sit 23 galia
28 quot] quod *utroque loco*

7 quod sit confragosus *Scaliger*

imitari alios et aliter ut faciamus experientia temptare quaedam, sequentes non aleam, sed rationem aliquam: ut si altius repastinaverimus aut minus quam alii, quod momentum ea res habeat, ut fecerunt ii in sariendo iterum et tertio, et qui insitiones ficulnas ex verno tempore in aestivum contulerunt.

XIX De reliqua parte instrumenti, quod semivocale appellavi, Saserna ad iugera CC arvi boum iuga duo satis esse scribit, Cato in oliveti CCXL iugeris boves trinos. ita fit ut, *si* Saserna dicit verum, ad C iugera iugum opus sit, si Cato, ad octogena. sed ego neutrum modum horum omnem ad agrum convenire puto et utrumque ad aliquem. alia enim terra facilior aut
2 difficilior est: aliam terram boves proscindere nisi magnis viribus non possunt et saepe fracta bura relinquunt vomerem in arvo. quo sequendum nobis in singulis fundis, dum sumus novicii, triplici regula, superioris domini instituto et vicinorum et experientia
3 quadam. quod addit asinos qui stercus vectent tres, asinum molarium, in vinea iugerum C iugum boum, asinorum iugum, asinum molarium: in hoc genere semivocalium adiciendum de pecore ea sola quae agri colendi causa erunt et quae solent esse peculiaria pauca habenda, quo facilius mancipia [quae solent] se tueri et adsidua esse possint. in eo numero non modo qui prata habent, ut potius oves quam sues habeant curant, sed etiam qui non solum pratorum causa habent, propter stercus. de canibus vero utique, quod villa sine iis parum tuta.

9 in oliuetis 10 si *ante* Saserna *om.* 11 opus sit] opus est 16 uomeres 20 iugus boum 21 molendarium *posteriore loco* 23 erunt ut solent esse 27 curant (curent *V*) 28 utique quod (utile quod *Pol.*, utique quod *libri manu scripti omnes*)

10 ita si Saserna dicit — opus est *Schneiderus* 16 vomerem *Nonius p. 80* 20 iugum boum *mv* 21 molarium *Victorius*

Igitur de omnibus quadripedibus prima est pro- XX
batio, qui idonei sint boves, qui arandi causa emuntur.
quos rudis neque minores trimos neque maiores quadri-
mos parandum: ut viribus magnis sint ac pares, ne
in opere firmior inbecilliorem conficiat: amplis corni-
bus et nigri potius quam aliter ut sint, lata fronte,
naribus simis, lato pectore, crassis coxendicibus. hos 2
veteranos ex campestribus locis non emendum in dura
ac montana, nec non contra si incidit, ut sit vitandum.
novellos cum quis emerit iuvencos, si eorum colla in
furcas destitutas incluserit ac dederit cibum, diebus
paucis erunt mansueti et ad domandum proni. tum
ita subigendum, ut minutatim adsuefaciant et ut ti-
ronem cum veterano adiungant (imitando enim facilius
domatur), et primum in aequo loco et sine aratro,
tum eo levi, principio per harenam aut molliorem
terram. quos ad vecturas, item instituendum ut inania 3
primum ducant plaustra et, si possis, per vicum aut
oppidum: creber crepitus ac varietas rerum consue-
tudine celeberrima ad utilitatem adducit. neque per-
tinaciter, quem feceris dextrum, in eo manendum, quod,
si alternis fit sinister, fit laboranti in alterutra parte
requies. ubi terra levis, ut in Campania, ibi non 4
bubus gravibus, sed vaccis aut asinis quod arant, eo
facilius ad aratrum leve adduci possunt, ad molas et
ad ea, siquae sunt, quae in fundo convehuntur. in
qua re alii asellis, alii vaccis ac mulis utuntur, exinde
ut pabuli facultas est. nam facilius asellus quam
vacca alitur; sed fructuosior haec. in eo agricolae 5
hoc spectandum, quo fastigio sit fundus. in confra-

---

3 minoris maioris 6 nigri s. potius (nigris potius *V*, nigri .s. potius *nonnulla apographa*) 9 non contra] nontra 20 celeberrimae 22 alternis fit (alternis sit *V*, alterius sit *cod. Flor.*) 24 uaccis aut asinis (uaccis et asinis *V*) 30 quo] quod

---

9 nec non, contra si incidit ut sit, vitandum *Zahlfeldtius quaest. crit. p. 29* 20 celeberrima *v* 30 quo fastigio *v*

goso enim haec ac difficili valentiora parandum et potius ea quae per se fructum reddere possint, cum idem operis faciant.

XXI Canes potius cum dignitate et acres paucos habendum quam multos, quos consuefacias [potius] noctu vigilare et interdiu clausos dormire. de indomitis quadripedibus ac pecore faciendum: si prata sunt in fundo nequę pecus habet, danda operá ut pabulo vendito alienum pecus in suo fundo pascat ac stabulet.

XXII De reliquo instrumento muto, in quo sunt corbulae, dolia, sic alia, haec praecipienda. quae nasci in fundo ac fieri a domesticis poterunt, eorum nequid ematur, ut fere sunt quae ex viminibus et materia rustica fiunt, ut corbes, fiscinae, tribula, valli, rastelli; sic quae fiunt de cannabi, lino, iunco, palmo,
2 scirpo, ut funes, restes, tegetes. quae e fundo sumi non poterunt, ea si empta erunt potius ad utilitatem quam ob speciem, sumptu fructum non extenuabunt; eo magis, si inde empta erunt potissimum, ubi ea et bona et proxime et vilissimo emi poterunt. cuius instrumenti varia discrimina ac multitudo agri magnitudine finitur, quod plura opus sunt, si fines distant
3 late. Itaque, Stolo inquit, proposita magnitudine fundi de eo genere Cato scribit, oliveti iugera CCXL qui coleret, eum instruere ita oportere, ut faceret vasa olearia iuga quinque, quae membratim enumerat, ut ex aere ahenea, urceos, nassiternam, item alia: sic e ligno et ferro, ut plostra maiora tria, aratra cum vomeribus sex, crates stercorarias quattuor, item alia: sic de ferramentis quae sint et qua opus multitudine, ut ferreas octo, sarcula totidem, dimidio minus palas,
4 item alia. item alteram formulam instrumenti fundi vinarii fecit, in qua scribit, si sit C iugerum, habere

---

14 ualli] malli 15 cannabi (canabi *apogr.*) 23 inquid 29 sex s. crates 30 quod opus multitudinem

oportere vasa torcularia instructa trina, dolia cum
operculis culleorum octingentorum, acinaria viginti,
frumentaria viginti, item eius modi alia. quae minus
multa quidem alii, sed tantum numerum culleorum
scripsisse puto, ne cogeretur quotannis vendere vinum.
vetera enim quam nova et eadem alio tempore quam
alio pluris. item sic de ferramentorum varietate scribit 5
permulta, et genere et multitudine qua sint, ut falces,
palas, rastros, sic alia, quorum non nulla genera
species habent plures, ut falces. nam dicuntur ab
eodem scriptore vineaticae opus esse XL, sirpiculae V,
arborariae III, rustariae X. Hic haec. at Scrofa, Instru- 6
mentum et supellectilem rusticam omnem oportet ha-
bere scriptam in urbe et rure dominum, vilicum contra
ea ruri omnia certo suo quoque loco ad villam [esse]
posita; quae non possunt esse sub clavi, quam maxime
facere ut sint in conspectu oportet, eo magis ea quae
in rariore sunt usu, ut quibus in vindemia utuntur
[et] corbulae, [et] sic alia. quae enim res cotidie
videntur, minus metuunt furem.

Suscipit Agrasius, Et quoniam habemus illa duo XXIII
prima ex divisione quadripertita, de fundo et de in-
strumento, quo coli solet, de tertia parte expecto.
Scrofa, Quoniam fructum, inquit, arbitror esse fundi
eum qui ex eo satus nascitur utilis ad aliquam rem,
duo consideranda, quae et quo quidque loco maxime
expediat serere. alia enim loca adposita sunt ad
faenum, alia ad frumentum, alia ad vinum, alia ad
oleum, sic ad pabulum quae pertinent, in quo est
ocimum, farrago, vicia, medica, cytisum, lupinum.

---

1 trima 3 eiusmodi alia (eiusdem alia *V et cod. Flor.*) 5 quod annis 11 opus esse exisirpiculae V 16 sub clavi] subclam 19 corbubulae (corbulae *V et plurima apographa,* corbubulae *Victorius*) 30 cytiscum

---

1 trina *mv* 11 opus esse XL, sirpiculae V *Victorius* 15 suo quaeque loco posita *Ursinus* 16 sub claui *mv* 30 cytisum *v*

2 neque in pingui terra omnia seruntur recte neque in macra nihil. rectius enim in tenuiore terra ea quae non multo indigent suco, ut cytisum et legumina praeter cicer: hoc enim quoque legumen, ut cetera quae velluntur e terra, non subsecantur, quae, quod ita leguntur, legumina dicta. in pingui rectius quae cibi
3 sunt maioris, ut holus, triticum, siligo, linum. quaedam etiam serenda non tam propter praesentem fructum quam in annum prospicientem, quod ibi subsecta atque relicta terram faciunt meliorem. itaque lupinum, cum minus siliculam cepit, et non numquam fabalia, si ad siliquas non ita pervenit, ut fabam legere expediat, si ager macrior est, pro stercore inarare
4 solent. nec minus ea discriminanda in conserendo quae sunt fructuosa, propter voluptatem, ut quae pomaria ac floralia appellantur, item illa quae ad hominum victum ac sensum delectationemque non pertinent neque ab agri utilitate sunt diiuncta. idoneus locus eligendus, ubi facias salictum et harundinetum,
5 sic alia quae umidum locum quaerunt, contra ubi segetes frumentarias, ubi fabam potissimum seras, item alia quae arida loca secuntur: sic ut umbrosis locis alia seras, ut corrudam, quod ita petit asparagus; aprica, ut ibi seras violam et hortos facias, quod ea sole nutricantur, sic alia. et alio loco *virgulta* serenda, ut habeas vimina, unde viendo [L] quid facias, ut sirpeas, vallus, crates: alio loco ut

---

3 cytison (cytisum *V*) 6 cibi] ibi 8 tam] iam 9 subsectam atque relictam 11 cum minus] cum dominus 12 fabulia 23 alta seras ut corruda 25 virgulta *om.* 26 viendo] utendo

---

6 quae cibi maioris sunt *Plinius nat. hist. XVIII, 165* 8 non tam *cod. Par.* 9 subsecta atque relicta *mv* 11 quando minus *Salmasius Plin. exerc. p. 172* 12 fabalia *mv* 23 alia seras *Iucundus* ut corrudam *Ursinus* 26 viendo *Victorius ex Nonio p. 189*

seras ac colas silvam caeduam, alio ubi aucupere, sic 6
ubi cannabim, linum, iuncum, spartum, unde nectas
bubus soleas, lineas, restis, funes. quaedam loca
eadem alia ad serendum idonea. nam et in recentibus pomariis dissitis seminibus in ordinemque arbusculis positis primis annis, antequam radices longius procedere possint, alii conserunt hortos, alii quid aliud, neque cum convaluerunt arbores, idem faciunt, ne violent radices.

Stolo, Quod ad haec pertinet, Cato non male, 7
quod scribit de sationibus, ager crassus et laetus si sit sine arboribus, eum agrum frumentarium fieri oportere; idem ager si nebulosus sit, rapa, raphanos, milium,
panicum; in agro crasso et calido oleam conditaneam, XXIV
radium maiorem, sallentinam, orcitem, poseam, sergianam, colminiam, albicerem, quam earum in iis locis optimam dicant esse, eam maxime serere. agrum oliveto conserendo, nisi qui in ventum favonium spectet et
soli ostentus sit, alium bonum nullum esse. qui ager 2
frigidior et macrior sit, ibi oleam licinianam seri oportere. si in loco crasso aut calido posueris, hostum nequam fieri et [ei] ferendo arborem perire et mus-
cum rubrum molestum esse. hostum vocant quod ex 3
uno facto olei reficitur. factum dicunt quod uno tempore conficiunt, quem alii CLX aiunt esse modiorum, alii ita minus magnum, ut ad CXX descendat, exinde ut vasa olearia quot et quanta habeant, quibus conficiunt illut. quod Cato ait circum fundum ulmos et populos, unde fros ovibus et bubus sit et materies,

---

1 aucupare 2 cannabim *plurima apographa,* canabim *V* 3 soleas] paleas 4 idoneam 5 dessitis 10 pertinent 17 agro 27 uas olearia (uasa olearia *V et nonnulla apographa*) 29 frons

---

1 aucupere *Gesnerus* 3 soleas *Bodaeus in Theophr. hist. plant. I 8 p. 20* 4 idonea *mv* 5 dissitis *Ursinus* 10 pertinet *v* 17 agrum *v* 29 fros *Charisius p. 130, 34*

seri oportere (sed hoc neque in omnibus fundis opus est neque, in quibus est opus, propter frondem maxime), sine detrimento ponuntur a septemtrionali parte, quod non officiunt soli.

4 Ille adicit ab eodem scriptore, si locus umectus sit, ibi cacumina populorum serenda et harundinetum. id prius bipalio verti, ibi oculos harundinis pedes ternos alium ab alio seri, * aptam esse utrique eandem fere culturam. salicem graecam circum harundinetum seri
XXV oportere, uti sit qui vitis alligari possit. vinea quo in agro serenda sit, sic observandum. qui locus optimus vino sit et ostentus soli, aminneum minusculum et geminum eugeneum, helvium minusculum seri oportere. qui locus crassior sit aut nebulosus, ibi aminneum maius aut murgentinum, apicium, lucanum seri. ceteras vites, et de iis miscellas maxime, in omne
XXVI genus agri convenire. in omni vinea diligenter observant ut ridica vitis ad septemtrionem versus tegatur; et si cupressos vivas, pro ridicis quas inserunt, alternos ordines inponunt, neque eos crescere altius quam ridicas patiantur, neque propter eos ut adserant vites, quod inter se haec inimica.

Agrius Fundanio, Vereor, inquit, ne ante aeditumus veniat huc, quam hic ad quartum actum. vindemiam enim expecto. Bono animo es, inquit Scrofa,
XXVII ac fiscinas expedi et urnam. et quoniam tempora duorum generum sunt, unum annale, quod sol circuitu suo finit, alterum menstruum, quod luna circumiens conprendit, prius dicam de sole. eius cursus annalis

---

7 bipallo 8 altum (alium *V*) eadem 13 helvium] helutum 16 de iis (de his *V*) 18 a septentrione 21 ut adserunt 23 aeditimus 29 comprendit (comprehendit *V*)

---

7 bipalio *v* pedes ternos alium ab alio serito. ibi corrudam serito, unde asparagi fiant. nam convenit harundinetum cum corruda *Cato c. 6, 3* 8 eandem *v* 13 helvium *Plinius nat. hist. XIV, 146* 18 ad septentrionem uersus *m*

primum fere circiter ternis mensibus ad fructus est
divisus in IIII partis, et idem subtilius sesquimensibus
in IIX: in IIII, quod dividitur in ver et aestatem et
autumnum et hiemem. vere sationes quae fiunt, ter- 2
ram rudem proscindere oportet, quae sunt ex ea enata,
priusquam ex iis quid seminis cadat, ut sint exradi-
cata; et simul glaebis a sole percalefactis aptiores facere
ad accipiendum imbrem et ad opus faciliores relaxatas;
neque eam minus binis arandum, ter melius. aestate 3
fieri messes oportere, autumno siccis tempestatibus
vindemias, ac silvas excoli commodissime tunc, prae-
cidi arbores oportere secundum terram: radices autem
primoribus imbribus ut effodiantur, nequid ex iis nasci
possit. hieme putari arbores dumtaxat his temporibus,
cum gelu cortices ex imbribus careant *et* glacie.

Dies primus est veris in aquario, aestatis in tauro, XXVIII
autumni in leone, hiemis in scorpione. cum unius
cuiusque horum IIII signorum dies tertius et vicesimus
IIII temporum sit primus et efficiat ut ver dies habeat
XCI, aestas XCIV, autumnus XCI, hiems XXCIX, quae
redacta ad dies civiles nostros, qui nunc sunt, primi
verni temporis ex a. d. VII id. Febr., aestivi ex a. d. VII
id Mai., autumnalis ex a. d. III id. Sextil., hiberni ex 2
a. d. IV id. Nov., suptilius discretis temporibus ob-
servanda quaedam sunt, eaque in partes VIII divi-
duntur: primum a favonio ad aequinoctium vernum
dies XLV, hinc ad vergiliarum exortum dies XLIV, ab

---

2 diuisos *Pol.* diuisus *apogr.* in IIII partis] inima partis 4 stationes 6 ut sit 7 claeuis ac sole 9 eam] ea 13 prioribus 15 et *om.* 23 a. d. III] ad VII 24 descriptis (discretis *Vict., cod. Par., m,* descriptis *V et apographa recentiora*) 27 dies XLV] dies XL

---

2 in quattuor partis *v* 4 sationes *Ursinus* 6 ut sint *cod. Par.* 7 glaebis a sole percalefactis *Victorius* 9 neque eam *Ursinus* 15 et imbribus careant et glacie *v* 23 ad tertium Idus Sextilis *Iucundus* 26 ad aequinoctium vernum dies XLV *Schneiderus*

hoc ad solstitium dies XLIIX, inde ad caniculae signum dies XXVII, dein ad aequinoctium autumnale dies LXVII, exin ad vergiliarum occasum dies XXXII, ab hoc ad brumam dies LVII, inde ad favonium dies XLV.

XXIX [In] primo intervallo inter favonium et aequinoctium vernum haec fieri oportet. seminaria omne genus ut serantur, putari *arbusta, stercorari* in pratis, circum vites ablacuari, radices quae in summa terra sunt praecidi, prata purgari, salicta seri, segetes sariri. seges dicitur quod aratum satum est, arvum quod aratum necdum satum est, novalis, ubi satum fuit, 2 antequam secunda aratione novatur rursus. terram cum primum arant, proscindere appellant, cum iterum, offringere dicunt, quod prima aratione glaebae grandes solent excitari; cum iteratur, offringere vocant. tertio cum arant iacto semine, boves lirare dicuntur, id est cum tabellis additis ad vomerem simul et satum frumentum operiunt in porcis et sulcant fossas, quo pluvia aqua delabatur. non nulli postea, qui segetes non tam latas habent, ut in Apulia et id genus praediis, per sartores occare solent, siquae in porcis relictae 3 grandiores sunt glaebae. qua aratrum vomere lacunam striam fecit, sulcus vocatur. quod est inter duos sulcos elata terra dicitur porca, quod ea seges frumentum porricit. sic quoque exta deis cum dabant, porricere dicebant.

XXX Secundo intervallo inter vernum aequinoctium et vergiliarum exortum haec fieri. segetes runcari, *id est* herbam e segetibus expurgari, boves terram proscindere, salicem caedi, prata defendi. quae superiore

---

7 arbusta stercorari *om.* 9 sarire 12 aratio renouatur 20 praediis (praedii *V*) 25 porrigit 26 porrigere 28 haec fieri (haec fieri debent *V*, haec fieri *Vict. et libri manu scripti omnes*) id est *om.*

---

9 sariri *editio Commeliniana* 25 porricit *et* 26 porricere *Politianus*

tempore fieri oportuerit et non sunt absoluta, antequam gemmas agant ac florescere incipiant, fieri, quod, si quae folia amittere solent ante frondere inceperunt, statim ad serendum idonea non sunt. oleam seri interputarique oportet.

Tertio intervallo inter vergiliarum exortum et XXXI
solstitium haec fieri debent. vineas novellas fodere aut arare et postea occare, id est conminuere, ne sit glaeba. quod ita occidunt, occare dictum. vites pampinari, sed a sciente (nam id quam putare maius), neque in arbusto, sed in vinea fieri. pampinare est 2
e sarmento coles qui nati sunt, de iis qui plurimum valent, primum ac secundum, non numquam etiam tertium, relinquere, reliquos decerpere, ne relictis colibus sarmentum nequeat ministrare sucum. ideo in vitiario primitus cum exit vitis, tota resicari solet, ut firmiore sarmento e terra exeat atque in pariendis colibus vires habeat maiores. eiuncidum enim sar- 3
mentum propter infirmitatem sterile neque ex se potest eicere vitem, quam vocant minorem flagellum, maiorem et iam unde uvae nascuntur palmam. prior littera una mutata declinata a venti flatu, similiter ac flabellum flagellum. posterior, quod ea vitis inmittitur ad uvas pariendas, dicta primo videtur a pariendo parilema: exin mutatis litteris, ut in multis, 4
dici coepta palma. ex altera parte parit capreolum. is est coliculus viteus intortus, ut cincinnus. hi sunt enim vitis quibus teneat id quo serpit ad locum capiendum, *a* quo capiendo capreolus dictus. omne pabulum, primum ocinum farraginem viciam, novissime

3 folia mittere inciperunt 8 et postea occare et postea comminuere 13 ualent asecundum (ualent ad secundum *V*) 23 quod] quo 27 hi sunt enim] is enim 28 quo] qua 29 a *om.* 30 primum ocimum

3 folia amittere *Victorius* 8 et postea occare id est conminuere *Nonius p. 61* 13 primum ac secundum *Nonius p. 93* 23 quod ea vitis summittitur *Gesnerus*

faenum, secari. ocinum dictum a graeco verbo ὠκέως, quod valet cito, similiter quod ocimum in horto. hoc amplius dictum ocinum, quod citat alvom bubus et ideo iis datur, ut purgentur. id est *ex* fabali segete viride sectum, antequam genat siliquas; contra ex segete, ubi sata admixta hordeum et vicia et legumina, pabuli causa viride ab eo quod [fart] ferro caesa ferrago dicta, aut inde *farrago,* quod primum in farracia segete fieri coepta. eo equi et iumenta cetera verno tempore purgantur ac saginantur. vicia dicta a vinciendo, quod item capreolos habet, ut vitis, quibus, cum susum versus serpit, ad scapum lupini aliumve quem ut haereat, id solet vincire. si prata inrigua habebis, simulac faenum sustuleris, inrigare. in poma, quae insita erunt, siccitatibus aquam addi cotidie vesperi. a quo, quod indigent potu, poma [L] dicta esse possunt.

XXXII Quarto intervallo inter solstitium et caniculam plerique messem faciunt, quod frumentum dicunt quindecim diebus esse in vaginis, quindecim florere, quindecim exarescere, cum sit maturum. arationes absolvi, quae eo fructuosiores fiunt, quo caldiore terra aratur: si proscideris, offringi oportet, id est iterare, ut frangantur glaebae. prima enim aratione grandes glaebae
2 ex terra scinduntur. serendum viciam, lentem, cicerculam, ervilam ceteraque, quae alii legumina, alii, ut

---

1 sicari ὠκέως] oceos 2 quod ocimum] quo ocimum 4 id est fabuli 7 uirdea quo fart ferro caesa ferrago dicta aut nise quod primum in farracia segete seri coepta 10 sagenantur 12 susum uersus (susum uersum *Pol. et cod. Flor.,* susum uersus *reliqua apographa*) 13 uincere 16 vesperi *om.* indiget 19 dicant 21 absolui (adsolui *Pol.,* absolui *libri manu scripti omnes*) 22 arator

---

1 secari *cod. Par.* 2 similiter quod ocimum *Nonius p. 551* 8 aut inde quod *cod. Par.* 10 saginantur *cod. Par.* 13 uincire *mv* 16 cotidie uesperi *Nonius p. 61* indigent *Nonius p. 61 et 502* 19 dicunt *v* 22 aratur *v*

Gallicani quidam, legarica appellant, utraque dicta a legendo, quod ea non secantur, sed vellendo leguntur. vineas veteres iterum occare, novellas etiam tertio, si sunt etiam tum glaebae.

Quinto intervallo inter caniculam et aequinoctium XXXIII
autumnale oportet stramenta desecari et acervos constitui, arata offringi, frondem caedi, prata inrigua iterum secari.

Sexto intervallo ab aequinoctio autumnali inci- XXXIV
pere scribunt oportere serere usque ad diem nonagesimum unum; post brumam, nisi quae necessaria causa coegerit, non serere, quod tantum intersit, ut ante brumam sata quae septimo die, *post* brumam sata quadragesimo die vix existant. neque ante aequinoctium incipi oportere putant, quod, si minus idoneae tempestates sint consecutae, putrescere semina soleant.
fabam optime seri in vergiliarum occasu: uvas autem 2
legere et vindemiam facere inter aequinoctium autumnale et vergiliarum occasum: dein vites putare incipere et propagare et serere poma. haec aliquot regionibus, ubi maturius frigora fiunt asperiora, melius verno tempore.

Septimo intervallo inter vergiliarum occasum et XXXV
brumam haec fieri oportere dicunt. serere lilium et crocum. quae iam egit radicem rosa, ea caeditur radicitus in virgulas palmares et obruitur: haec eadem postea transfertur facta viviradix. violaria in fundo facere non est utile, ideo quod necesse est terra adruenda pulvinos fieri, quos inrigationes et pluviae tempestates abluunt et agrum faciunt macriorem. a 2
favonio usque ad arcturi exortum recte serpillum e

7 aratra 10 nonagensimum (nonagesimum *apogr.*) 13 post brumam] bruma 16 putescere 20 aliquod 25 quod iam eget (quod iam egit *V*) rosa mea conditur 29 pluuiae tempestates (pluuia et tempestates *plurima apographa*)

16 putrescere *mv*

seminario transferri, quod dictum ab eo, quod serpit. fossas novas fodere, veteres tergere, vineas arbustumque putare, dum in XV diebus ante et post brumam, ut pleraque, ne facias. nec non tum aliquid recte seritur, ut ulmi.

XXXVI Octavo intervallo inter brumam et favonium haec fieri oportet. de segetibus, siqua est aqua, deduci; sin siccitates sunt et terra teneritudinem habet, sarire. vineas arbustaque putare. cum in agris opus fieri non potest, quae sub tecto possunt tunc conficienda antelucano tempore hiberno. quae dixi scripta et proposita habere in villa oportet, maxime ut vilicus norit.

XXXVII Dies lunares quoque observandi, qui quodam modo bipertiti, quod a nova luna crescit ad plenam et inde rursus ad novam lunam decrescit, quaad veniat ad intermenstruum, [e] quo die dicitur luna esse extrema et prima: a quo eum diem Athenis appellant ἕνην καὶ νέαν, τριακάδα alii. quaedam facienda in agris potius crescente luna quam senescente, quaedam contra quae metas, ut frumenta et caeduas silvas.

2 Ego istaec, inquit Agrasius, non solum in ovibus
tondendis, sed in meo capillo a patre acceptum servo,
ne [de]crescente luna tondens calvos fiam. Agrius,
Quem ad modum, inquit, luna quadripertita? et quid
3 ea divisio ad agros pollet? Tremelius, Numquam
rure audisti, inquit, octavo Ianam lunam et crescentem
et contra senescentem, et quae crescente luna fieri
oporteret, [et] tamen quaedam melius fieri post octavum
Ianam lunam quam ante? et siquae senescente fieri

---

15 quod adueniat (quoad ueniat *V*) 17 appellant cenen caenean triacada 23 ni decrescenti (ni decrescente *Pol.*) tondes 24 inquid 26 Ianam] lanam 28 post octauo lanam lunam

---

16 e *delevit Ursinus* 17 appellant ἕνην καὶ νέαν τριακάδος alii *v* 26 Ianam lunam *utroque loco v*

conveniret, melius, quanto minus haberet ignis id astrum? dixi de quadripertita forma *in* cultura agri.

Stolo, Est altera, inquit, temporum divisio con- 4
iuncta quodam modo cum sole et luna, quae est sexpertita, quod omnis fere fructus quinto denique gradu pervenit ad perfectum ac videt in villa dolium ac modium, unde sexto prodit ad usum. primo praeparandum, secundo serendum, tertio nutricandum, quarto legendum, quinto condendum, sexto promendum. ad alia in praeparando faciendi scrobes aut repastinandum aut sulcandum, ut si arbustum aut pomarium facere velis; ad alia arandum aut fodiendum, ut si segetes instituas; ad quaedam bipalio vertenda terra plus aut 5
minus. aliae enim radices angustius diffundunt, ut cupressi, aliae latius, ut platani, usque eo ut Theophrastus scribat Athenis in Lyceo, cum etiam nunc platanus novella esset, radices trium et triginta cubitorum egisse. quaedam si bubus et aratro proscideris, et iterandum, antequam semen iacias. item praeparatio siquae fit in pratis, id est ut defendantur a pastione, quod fere observant a piro florente; si inrigua sunt, ut tempestive inrigentur.

Quae loca in agro stercoranda, videndum, et qui XXXVIII
et quo genere potissimum facias: nam discrimina eius aliquot. stercus optimum scribit esse Cassius volucrium praeter palustrium ac nantium. de hisce praestare columbinum, quod sit calidissimum ac fermentare possit terram. id ut semen aspargi oportere in agro, non ut de pecore acervatim poni. ego arbitror prae- 2

2 in *om.* 4 quae est] quin 7 primum 9 at alia *utroque loco* 13 at quaedam 16 athenas 18 proscinderis (proscideris *V*) 19 iactas 20 pratis (partis *in margine adscripsit Politianus,* pratis *libri manu scripti omnes*) 25 aliquod 29 nun ut (non ut *apogr.*)

4 quae in sex partita est *Iucundus* 7 primo *Iucundus* 16 Athenis *v*

stare ex aviariis turdorum ac merularum, quod non solum ad agrum utile, sed etiam ad cibum ita bubus ac subus, ut fiant pingues. itaque qui aviaria conducunt, si cavet dominus stercus ut in fundo maneat, minoris conducunt, quam ii quibus id accedit. Cassius secundum columbinum scribit esse hominis, tertio ca-
3 prinum et ovillum et asininum, minime bonum equinum, sed in segetes: in prata enim vel optimum, ut ceterarum veterinarum, quae hordeo pascuntur, quod multam facit herbam. stercilinum secundum villam facere oportet, ut quam paucissimis operis egeratur. in eo, si in medio robusta aliqua materia sit depacta, negant serpentem nasci.

XXXIX Sationis autem gradus secundus haec habet: natura ad quod tempus cuiusque seminis apta sit ad serendum. nam refert in agro ad quam partem caeli quisque locus spectet, sic ad quod tempus quaeque res facillime crescat. nonne videmus alia florere verno tempore, alia aestivo, neque eadem autumnali, quae
2 hiberno? itaque alia seruntur atque inseruntur et metuntur ante aut post quam alia; et cum pleraque vere quam autumno inserantur, circiter solstitium
3 inseri ficos nec non brumalibus diebus cerasos. quare cum semina sint fere quattuor generum, *quae natura dedit,* quae transferuntur e terra in terram viva radice, quae ex arboribus dempta demittuntur in humum, quae inseruntur ex arboribus in arbores, de singulis rebus videndum, quae quoque tempore locoque facias.

XL Primum semen, quod est principium genendi, id duplex, unum quod latet nostrum sensum, alterum

---

4 si caueto 14 hanc habet naturam 17 ad quod quaeque tempus res 18 facillime (facilissime *plurima apographa*) 24 quae natura dedit *om.* 25 uiuas radices 29 cenendi

---

17 ad quod tempus quaeque res *Iucundus* 25 uiua radice *m* 29 genendi *et* 53, 5 genendum *Victorius*

quod apertum. latet, si sunt semina in aere, ut ait physicos Anaxagoras, et si aqua, quae influit in agrum, inferre solet, ut scribit Theophrastus. illud quod apparet ad agricolas, id videndum diligenter. quaedam enim ad genendum prona usque adeo parva, ut sint obscura, ut cupressi. non enim galbuli qui nascuntur, id est tamquam pilae parvae corticiae, id semen, sed in iis intus. primigenia semina dedit natura, reliqua 2
invenit experientia coloni. [num] prima quae sine colono, priusquam sata, nata; secunda quae ex iis collecta neque, priusquam sata, nata. prima semina videre oportet ne vetustate sint exsucta aut ne sint admixta aut ne propter similitudinem sint adulterina. semen vetus tantum valet in quibusdam rebus, ut naturam conmutet. nam ex semine brassicae vetere sato nasci aiunt rapa et contra ex raporum brassicam. secunda semina videre oportet ne, unde tollas, nimium 3
cito aut tarde tollas. tempus enim idoneum, quod scribit Theophrastus, vere et autumno et caniculae exortu, neque omnibus locis ac generibus idem. in sicco et macro loco et argilloso vernum tempus idoneum, quo minus habet umoris: in terra bona ac pingui autumno, quod vere multus umor, quam sationem quidam metiuntur fere diebus XXX. tertium genus 4
seminis, quod ex arbore per surclôs defertur in terram, si in humum demittitur, in quibusdam [cum] est videndum ut eo tempore sit deplantatum, quo oportet (id fit tum, antequam gemmare aut florere quid incipit); et quae de arbore transferas ut ea deplantes potius quam defringas, quod plantae solum stabilius, quo latius aut radices facilius mittit. ea celeriter, antequam sucus exarescat, in terram demittunt. [dum]

---

5 cenendum prona] propterea 21 sicco] sico 26 dimittitur 27 quod oportet

---

26 demittitur *Iucundus* 27 quo oportet *v*

in oleagineis seminibus [arbores] videndum ut sit de
tenero ramo ex utraque parte aequabiliter praecisum,
quas alii clavolas, alii taleas appellant ac faciunt cir-
5 citer pedales. quartum genus seminis, quod transit
ex arbore in aliam, videndum qua ex arbore in quam
transferatur et quo tempore et quem ad modum obli-
getur. non enim pirum recipit quercus: neque enim
si malus pirum. hoc secuntur multi, qui haruspices
audiunt [multum], a quibus proditum, in singulis ar-
boribus quot genera insita sint, uno ictu tot fulmina
fieri illut quod fulmen concepit. si in pirum silvati-
cam inserueris pirum quamvis bonam, non fore tam
iucundam, quam si in eam quae silvestris non sit.
6 in quamcumque arborem inseras, si eiusdem generis
est, dumtaxat ut sit utraque malus, ita inserere oportet
referentem ad fructum, meliore genere ut sit surculus,
quam est quo veniat arbor. est altera species ex
arbore in arborem inserendi nuper animadversa in
arboribus propinquis. ex arbore, qua vult habere
surculum, in eam quam inserere vult ramulum tra-
ducit et in eius ramo praeciso ac diffisso inplicat,
eum locum qui contingit, ex utraque parte quod intro
est falce extenuatum, ita ut ex una parti quod caelum
visurum est corticem cum cortice exaequatum habeat.
eius ramuli, quem inseret, cacumen ut derectum sit
ad caelum curat. postero anno, cum conprendit, unde
propagatum est, ab altera arbore praecidit.

XLI Quo tempore quaeque transferas, haec in primis videnda, [quod] quae prius verno tempore inserebantur,

---

3 aliis clauolas (alii clauolas *Pol.*, alii sclauolas *apogr. et Vict.*) 10 quod genera 13 iucundum quam si in ea 15 maius (malus *V*) 23 una parti *Pol.*, una parte *apogr.* 24 cortice cum cordice (corticem cum codice *V*) 28 quaeque] quaque 29 quodq; prius

---

1 arbores *delevit Scaliger* 9 multum *delevit Ursinus* 13 iucundam *v et cod. Flor.* in eam *mv* 24 corticem cum cortice *m* 28 quaeque transferas *mv*

nunc etiam solstitiali, ut ficus, quod densa materia
non est et ideo sequitur caldorem. a quo fit ut in
locis frigidis ficeta fieri non possint. aqua recenti
insito inimica: tenellum enim cito facit putre. itaque 2
[qui fit] caniculae signo commodissime existimatur ea
inseri. quae autem natura minus sunt mollia, vas
aliquod supra alligant, unde stillet lente aqua, ne prius
exarescat surculus, quam colescat. cuius surculi cor-
ticem integrum servandum et eum sic exacuendum,
ut non denudes medullam. ne extrinsecus imbres
noceant aut nimius calor, argilla oblinendum ac libro
obligandum. itaque vitem triduo antequam inserant 3
desecant, ut qui in ea nimius est umor defluat, ante-
quam inseratur; aut in quam inserunt, in ea paulo
infra, quam insitum est, incidunt, [in] qua umor ad-
venticius effluere possit. contra in fico et malo pu-
nica, et siquae etiam horum natura aridiora, continuo.
in aliis translationibus videndum ut quod transferat
[in] cacumen habeat gemmam, ut in ficis.

De his primis quattuor generibus seminum quae- 4
dam quod tardiora, surculis potius utendum, ut in
ficetis faciunt. fici enim semen naturale intus in ea
fico, quam edimus, quae sunt minuta grana, e quibus
parvis quod enasci coliculi vix queunt — omnia
enim minuta et arida ad crescendum tarda, ea quae
laxiora, et fecundiora, ut femina quam mas et pro
portione in virgultis item: itaque ficus, malus punica
et vitis propter femineam mollitiam ad crescendum
prona, contra palma et cupressus et olea in crescendo 5

2 caldiorem 12 uitem triduo (uitem cum triduo *Pol.*) 13 qui in ea] quodea diffluat 14 in quam] in qua 16 punico (punica *V*) 17 siqua aridiora (aridior *V*) 18 translationibus (tranlationibus *Pol.*) 20 de iis (de his *apogr.*) 28 feminam

2 caldorem *Iucundus* 13 ut qui in ea *mv* defluat *m* 28 femineam *mv*

tarda: in hoc enim umidiora quam aridiora. — quare ex terra potius in seminariis surculos de ficeto quam grana de fico expedit obruere, praeter si aliter nequeas, ut siquando quis trans mare semina mittere aut inde petere vult. tum enim resticulam per ficos, quas edimus, maturas perserunt et eas, cum inaruerunt, conplicant ac quo volunt mittunt, ubi obrutae in se-
6 minario pariant. sic genera ficorum, chiae ac chalcidicae et lydiae *et* africanae, item cetera transmarina in Italiam perlata. simili de causa, oleae semen cum sit nuculeus, quod ex eo tardius enascebatur colis quam ex aliis, ideo potius in seminariis taleas, quas
XLII dixi, serimus. in primis observes ne in terram nimium aridam aut variam, sed temperatam, semen demittas. in iugerum unum, si est natura temperata terra, scribunt opus esse medicae sesquimodium. id seritur ita, ut semen iaciatur, quem ad modum [L] cum pabulum
XLIII et frumentum seritur. cytisum seritur in terra bene subacta tamquam semen brassicae. inde differtur et in sesquipedem ponitur, aut etiam de cytiso duriore virgulae deplantantur, et ita pangitur in serendo.
XLIV seruntur fabae modii IIII in iugero, tritici V, hordei VI, farris X, sed non nullis locis paulo amplius aut minus. si enim locus crassus, plus; si macer, minus. quare observabis, quantum in ea regione consuetudo erit serendi, ut tantum facias, quod tantum valet regio ac genus terrae, ut ex eodem semine aliubi cum decimo redeat, aliubi cum quinto decimo, ut in Etruria
2 locis aliquot. in Italia in Subaritano dicunt etiam cum centesimo redire solitum, in Syria ad Gadara et in Africa ad Byzacium item ex modio nasci centum.

5 pesticulam 9 lidiae africanae 17 iactatur 26 quod tantum] quantum 29 aliquod 30 garada

5 resticulam *mv* 9 et lydiae et africanae *Iucundus* 17 iaciatur *Gesnerus* 26 quod tantum valet *Ursinus* 30 Gadara *Schoettgenus*

illut quoque multum interest, in rudi terra, an in ea seras, quae quotannis obsita sit, quae vocatur restibilis, an in vervacto quae interdum requierit. Cui 3 Agrius, In Olynthia [quotannis] restibilia esse dicunt, sed ita ut tertio quoque anno uberiores ferant fructos. Licinius, Agrum alternis annis relinqui oportet paulo [aut] levioribus sationibus, id est quae minus sugunt terram.

Dicetur, inquit Agrius, de tertio gradu, de nutricationibus atque alimoniis eorum. Ille, Quae nata 4 sunt, inquit, in fundo alescunt, adulta concipiunt, praegnatia [L], cum sunt matura, pariunt poma aut spicam, sic alia. a quo profectum, redit semen. itaque si florem acerbumve pirum aliudve quid decerpseris, in eodem loco eodem anno nihil renascitur, quod praegnationes idem bis habere non potest. ut enim mulieres habent ad partum dies certos, sic arbores ac fruges.

Primum plerumque e terra exit hordeum diebus VII, XLV nec multo post triticum; legumina fere quadriduo aut quinque diebus, praeterquam faba: ea enim serius aliquanto prodit [seges ostendit]. item milium et sesima et cetera similiter aequis fere diebus, praeterquam siquid regio aut tempestas viti attulit, quo minus ita fiat. quae in seminario nata, si loca erunt frigidiora, 2 quae molli natura sunt, per brumalia tempora tegere oportet fronde aut stramentis. si erunt imbres secuti, videndum necubi aqua consistat: venenum enim gelum radicibus tenellis. sub terra et supra virgulta non eodem tempore aeque crescunt: nam radices au- 3

---

2 quodannis 4 acrius quodannis (quotannis *V*) 6 paulo aut (aut paulo *V*) 10 adque 11 inquid 12 praegnatia (praegnantia *V et nonnulla apographa*) 16 praegnationis 24 uitii 30 non] ne

---

4 agrius *mv* 22 seges ostendit *delevit Ursinus*

tumno aut hieme magis sub terra quam supra alescunt, quod tectae terrae tepore propagantur, supra terram aere frigidiore coguntur. itaque ita esse docent silvestria, ad quae sator non accessit. nam prius radices, quam ex iis quod solet nasci, crescunt. neque radices longius procedunt, nisi quo tepor venit solis. duplex causa radicium, quod et materiem aliam quam aliam longius proicit natura, et quod alia terra alia
XLVI facilius viam dat. propter cuius modi res admiranda discrimina sunt naturae aliquot, ex quibusdam foliis propter eorum versuram, quod sit anni tempus, ut dici possit, ut olea et populus alba et salix. horum enim folia cum converterunt se, solstitium dicitur fuisse. nec minus admirandum quod fit in floribus, quos vocant heliotropia ab eo, quod ad solis ortum mane spectant et eius iter ita secuntur ad occasum, ut ad eum semper spectent.

XLVII In seminario quae surculis consita et eorum molliora erunt natura cacumina, ut olea ac ficus, ea summa integenda binis tabellis dextra et sinistra deligata herbaeque eligendae. eae dum tenerae sunt, vellendae. acrius enim aridae factae rixantur ac celerius rumpuntur, quam secuntur. contra herba in pratis ad spem faenisiciae nata non modo non evellenda in nutricatu, sed etiam non calcanda. quo et pecus ab prato ablegandum et omne iumentum, etiam hominem. solum enim hominis exitium herbae et semitae funda-
XLVIII mentum. in segetibus autem frumentum quo culmus

---

2 quod tectae (quo tecte *Pol.*, quod tectae *plurima apographa*) 3 coguntur] tinguntur 4 atq; sator 5 solent 6 tepor] tempore 7 radicum materiem (materiam *V et nonnulla apographa*) 10 natura aliquod 19 ac fi (ac ficus *V*) 22 acrius] prius 23 herbam

---

6 tepor *Popma* 7 radicium *Charisius p. 142, 14* 19 ac ficus *m et corrector codicis Florentini* 23 herba *mv*

extulit, spica. ea quae mutilata non est, *ut* in hordeo et tritico, tria habet continentia, granum, glumam, aristam et etiam, primitus spica cum oritur, vaginam. granum dictum quod est intimum soldum; gluma qui est folliculus eius; arista quae ut acus tenuis longa eminet e gluma, proinde ut grani apex sit gluma et arista. arista et granum omnibus fere notum, gluma 2 paucis. itaque id apud Ennium solum scriptum scio esse in Euhemeri libris versis. videtur vocabulum etymum habere a glubendo, quod eo folliculo deglubitur granum. itaque eodem vocabulo appellant fici eius, quam edimus, folliculum. arista dicta, quod arescit prima. granum *a* gerendo: id enim ut gerat spica, seritur frumentum, non ut glumam aut aristam gerat, ut vitis seritur, non ut pampinum ferat, sed ut uvam. spica autem, quam rustici, ut acceperunt antiquitus, vocant specam, a spe videtur nominata: eam enim quod sperant fore, serunt. spica mutila 3 dicitur, quae non habet aristam: ea enim quasi cornua sunt spicarum. quae primitus cum oriuntur neque plane apparent, sub qua latent herba, ea vocatur vagina, ut in qua latet conditum gladium. illut autem summa in spica iam matura, quod est minus quam granum, vocatur frit. quod *in* infima spica ad culmum stramenti summum item minus quam granum est, appellatur † urru.

---

1 spicam ea quae multilata non est in 4 glumam qui est 13 granum gerendo 14 gluma aut arista (glumam aut aristam *V*) 15 sed ut uuam sed uuam *V*) 16 spicam autem 17 uocant spicam 18 mutila] mutica 21 apparent qua sublatent 24 quod in firma 26 urrucum conticuisset

---

1 mutilata *m et Victorius* ut in hordeo *Gesnerus* 4 gluma qui est *cod. Par.* 13 granum a gerendo *cod. Par.* 14 glumam aut aristam *m* 16 spica autem *Iucundus* 17 uocant specam *Iucundus* 18 mutila *Ursinus* 24 quod in infima spica *Iucundus*

XLIX Cum conticuisset nec interrogaretur, de nutricatu credens nihil desiderari, Dicam, inquit, de fructibus maturis capiendis. primum de pratis summissis herba, cum crescere desiit et aestu arescit, subsecari falcibus debet et, quaad perarescat, furcillis versari: cum peraruit, de his manipulos fieri ac vehi ad villam: tum de pratis stipulam rastellis eradi atque addere
2 faenisiciae cumulum. quo facto sicilienda prata, id est falcibus consectanda quae faenisices praeterierunt ac quasi herba tuberosum reliquerunt campum. a qua sectione arbitror dictum sicilire pratum.

L Messis proprio nomine dicitur in iis quae metimur, maxime in frumento, et ab eo esse vocabulo declinata. frumenti tria genera sunt messionis, unum, ut in Vmbria, ubi falce secundum terram succidunt stramentum et manipulum, ut quemque subsicuerunt,
2 ponunt in terra. ubi eos fecerunt multos, iterum eos percensent ac de singulis secant inter spicas et stramentum. spicas coiciunt in corbem atque in aream mittunt, stramenta relincunt in segete, unde tollantur in acervum. altero modo metunt, ut in Piceno, ubi ligneum habent incurvum bacillum, in quo sit extremo serrula ferrea. haec cum conprendit fascem spicarum, desecat et stramenta stantia in segete relinquit, ut postea subsecentur. tertio modo metitur, ut sub urbe Roma et locis plerisque, ut stramentum medium subsicent, quod manu sinistra summum prendunt: a quo medio messem dictam puto. infra manum stramentum quod *cum* terra haeret, postea subsecatur;
3 contra quod cum spica stramentum haeret, corbibus in aream defertur. ibi discedit in aperto loco palam:

---

7 adque 12 in his (in iis *apographa nonnulla*) 17 ponent 19 coiciunt (coniciunt *Pol.*, coiciunt *plurima apographa*) 22 extrema 24 segeti (segete *V*, segeti *plurima apographa*) 29 quod terra haeret

---

17 ponunt *mv* 22 extremo *v*

a quo potest nominata esse palea. alii stramentum ab stando, ut stamen, dictum putant; alii ab stratu, quod id substernatur pecori. cum est matura seges, metendum: [cum] in eo *in* iugerum fere una opera propemodum in facili agro satis esse dicitur. messas spicas corbibus in aream deferre debent.

Aream esse oportet in agro sublimiore loco, quam LI
perflare possit ventus: hanc esse modicam pro magnitudine segetis, potissimum rutundam et mediam paulo extumidam, ut, si pluerit, non consistat aqua et quam brevissimo itinere extra aream defluere possit: omne porro brevissimum in rutundo e medio ad extremum: solida terra pavita, maxime si est argilla, ne, aestu paeminosa *si sit*, in rimis eius grana oblitescant et recipiant aquam et ostia aperiant muribus ac formicis. itaque amurca solent perfundere: ea enim herbarum [de amurca] et formicarum et talparum venenum. quidam aream ut habeant soldam, muniunt 2
lapide aut etiam faciunt pavimentum. non nulli etiam tegunt areas, ut in Bagiennis, quod ibi saepe id temporis anni oriuntur nimbi. ubi ea retecta et loca calda, prope aream faciundum umbracula, quo succedant homines in aestu tempore meridiano. quae LII
seges grandissima atque optima fuerit, seorsum in aream secerni oportet spicas, ut semen optimum habeat; e spicis in area excuti grana. quod fit apud alios iumentis iunctis ac tribulo. id fit e tabula lapidibus aut ferro asperata, quae cum inposito auriga aut pondere grandi trahitur iumentis iunctis, [aut] discutit e spica grana: aut ex axibus dentatis cum orbiculis, quod vocant plostellum poenicum; in eo quis sedeat

---

2 ut stramen 4 cum in ea iugerum 5 dicatur 6 coruibus (corbibus *V*) 7 sublimiori 14 peminosa in rimis 28 quae cum inposito] quo imposito

---

2 ut stamen *m et Victorius* 13 aestu paeminosa si sit *Gesnerus* 17 de amurca *delendum esse adnotavit Victorius*

atqne agitet quae trahant iumenta, ut in Hispania
2 citeriore et aliis locis faciunt. apud alios exteritur
grege iumentorum inacto et ibi agitato perticis, quo-
rum ungulis e spica exteruntur grana. iis tritis oportet
e terra subiectari vallis aut ventilabris, cum ventus
spirat •lenis. ita fit ut quod levissimum est in eo
atque appellatur acus ac palea evannatur foras extra
aream ac frumentum, quod est ponderosum, purum
LIII veniat ad corbem. messi facta spicilegium venire
oportet aut domi legere stipulam aut, si sunt spicae
rarae et operae carae, conpasci. summa enim spec-
tanda, ne in ea re sumptus fructum superet.

LIV In vinetis uva cum erit matura, vindemiam ita
fieri oportet, ut videas, a quo genere uvarum et a quo
loco vineti incipias legere. nam et praecox et mis-
cella, quam vocant nigram, multo ante coquitur, quo
prior legenda, et quae pars arbusti ac vineae magis
2 aprica, prius debet descendere de vite. in vindemia
diligenti uva non solum legitur sed etiam eligitur:
legitur ad bibendum, eligitur ad edendum. itaque
lecta defertur in forum vinarium, unde in dolium
inane veniat; electa in secretam corbulam, unde in
ollulas addatur et in dolia plena vinaciorum contru-
datur, alia quae in piscinam in amphoram picatam
descendat, alia quae in aream in carnarium escendat.
quae calcatae uvae erunt, earum scopi cum folliculis
subiciendi sub prelum, ut, siquid reliqui habeant musti,

---

1 adque ut] aut 3 quorum] quod 7 acus euannuatur 19 diligentis non solum legitur ad bibendum eligitur ad edendum 21 lecta] lectius uiniarium 25 in aream] in ara 26 earum (eorum *V*) 27 sub plerum si qui reliqui habeat

---

1 ut in hispania *mv* 7 acus ac palea evannatur *Nonius p. 19* 19 diligenti *m* non solum legitur sed etiam eligitur ad bibendum eligitur ad edendum *Nonius p. 444* 21 lecta *Ursinus* uinarium *v* 25 in aream *Popma* 27 sub prelum *m et cod. Flor.* si quid reliqui habeant *v*

exprimatur in eundem lacum. cum. desiit sub prelo 3
fluere, quidam circumcidunt extrema et rursus pre-
munt et, rursus cum expressum, circumcisicium appel-
lant ac seorsum quod expressum est servant, quod
resipit ferrum. expressi acinorum folliculi in dolia
coiciuntur, eoque aqua additur: ea vocatur lora, quod
lota acina, ac pro vino operariis datur hieme.

De oliveto oleam, quam manu tangere possis e LV
terra ac scalis, legere oportet potius quam quatere,
quod ea quae vapulavit, marcescit nec dat tantum
olei. quae manu stricta, melior ea quae digitis nudis
[laudabilior L], quam illa quae cum digitabulis, duri-
ties enim eorum quod non solum stringit bacam, sed 2
etiam ramos glubit ac relinquit ad gelicidium retectos.
quae manu tangi non poterunt, ita quati debent, ut
harundine potius quam pertica feriantur: gravior enim
plaga medicum quaerit. qui quatiet, ne adversam
caedat. saepe enim ita percussa olea secum defert 3
de ramulo plantam, quo facto fructum amittunt posteri
anni. nec haec non minima causa, quod oliveta di-
cant alternis annis non ferre fructus aut non aeque
magnos. olea ut uva per idem bivium redit in villam, 4
alia ad cibum [l. edatur], alia ut eliquescat ac non
solum corpus intus unguat sed etiam extrinsecus.
itaque dominum in balneas et guminasium sequitur.
haec, de qua fit oleum, congeri solet acervatim *in* 5
dies singulos in tabulata, ut ibi mediocriter fracescat
ac primus quisque acervos demittatur per serias ad

---

1 sub praelo (sub plero *apographa recentiora*) **3 circumcisicitum** **6 coniciuntur** (coiciuntur *cod. Par.*) **10 macescit** **15 qui manu** 22 biluium **23** ad cib.m **ledatur** **25 dominum et** balneas et gyminasi.m **26** acer**uatim dies** **28 serias**] sena

---

3 circumcisitium *Scaliger* **12** laudabilior *delendum esse* ***adnotavit Victorius*** 15 quae manu *v* **22** binium *v* **23 ledatur *delevit Scaliger*** 25 dominum et in balneas *Schneiderus* **28 serias *v***

vasa olearia ac trapetas, quae res molae oleariae ex
6 duro et aspero lapide. olea lecta si nimium diu fuit
in acervis, caldore fracescit et oleum foetidum fit.
itaque si nequeas mature conficere, [in acervis] iactando
7 ventilare oportet.' ex olea fructus duplex, oleum, quod
omnibus notum, et amurca, cuius utilitatem quod
ignorant plerique, licet videre e torculis oleariis fluere
in agros ac non solum denigrare terram, sed multi-
tudine facere sterilem; cum is umor modicus cum ad
multas res tum ad agri culturam pertineat vehementer,
quod circum arborum radices infundi solet, maxime
ad oleam, et ubicumque in agro herba nocet.
LVI Agrius, Iamdudum, inquit, in villa sedens ex-
pecto cum clavi te, Stolo, dum fructus in villam re-
feras. Ille, Em quin adsum, venio, inquit, ad limen,
fores aperi. primum faenisiciae conduntur melius sub
tecto quam in acervis, quod ita fit iucundius pabu-
lum. ex eo intellegitur, quod pecus utroque posito
LVII libentius est. [et] triticum condi oportet in granaria
sublimia, quae perflentur vento ab exortu ac septem-
trionum regione, ad quae nulla aura umida ex pro-
pinquis locis adspiret. parietes et solum opere tec-
2 torio marmorato loricandum; si minus, ex argilla
mixta acere e frumento et amurca, quod murem et
vermem non patitur esse et grana facit solidiora ac
firmiora. quidam ipsum triticum conspargunt, cum
addant in circiter mille modium quadrantal amurcae.
item alius aliut adfriat aut aspargit, ut chalcidicam
aut caricam cretam aut absinthium, item huius generis
alia. quidam granaria habent sub terris speluncas,

---

13 exspecto 21 humida 23 loricandi 24 mixto agere e frumento 26 conspargant 27 quadrante 29 cretam aut (cretam ac *V*) absenthium

---

19 et *omissum in Parisino codice* 23 argillam mixtam acere *Priscianus l. V p. 163, 1* 26 conspargunt *m* 27 quadrantal *Iucundus*

quas vocant sirus, ut in Cappadocia ac Thracia; alii
puteos, ut in Hispania citeriore [ut] in agro Cartha-
giniensi et Oscensi. horum solum paleis substernunt
et curant ne umor aut aer tangere possit, nisi cum
promitur ad usum. quo enim spiritus non pervenit,
ibi non oritur curculio. sic conditum triticum manet
vel annos L, milium vero plus annos C. supra terram 2
granaria in agro quidam sublimia faciunt, ut in Hispania
citeriore et in Apulia quidam, quae non solum a lateri-
bus per fenestras sed etiam subtus a solo ventus
refrigerare possit. faba *et* legumina in oleariis vasis LVIII
oblita cinere perdiu incolumia servantur.

Cato ait uvam aminneam minusculam et maiorem et apiciam in ollis commodissime condi: eadem in sapa et musto recte: quas suspendas opportunissimas
esse duracinas et aminneas [scantianas]. de pomis LIX
conditiva, mala struthea, cotonea, scantiana, scaudiana,
orbiculata et quae antea mustea vocabant, nunc meli-
mela appellant, haec omnia in loco arido et frigido
supra paleas posita servari recte putant. et ideo
oporothecas qui faciunt, ad aquilonem ut fenestras
habeant atque ut eae perflentur curant, neque tamen
sine foriculis, ne, cum umorem amiserint, pertinaci
vento vieta fiant; ideoque in iis camaras marmorato 2
et parietes pavimentaque [L laudabiliter] faciunt, quo
frigidius sit. in quo etiam quidam triclinium sternere solent cenandi causa. etenim in quibus luxuria concesserit ut in pinacothece faciant, quod spectaculum datur ab arte, cur non quod natura datum utantur in venustate disposita pomorum? praesertim cum id non

---

1 thrachia alii ut in hispania citeriore puteos ut in agro 11 regerare faba legumina 15 oportunissimas (opportunissimas *V*) 17 scaudia[na] scaudiana 20 palea 22 adque 23 humorem 24 in his (in iis *apographa nonnulla*)

---

11 refrigerare *Schneiderus* faba et legumina *v* 20 paleas *cod. Paris.* 25 laudabiliter *delevit Scaliger*

sit faciendum, quod quidam fecerunt, ut Romae coempta poma rus intulerint in oporothecen instruendam con-
3 vivi causa. in oporotheca mala manere putant satis commode alii in tabulis in opere marmorato, alii substrata palea vel etiam floccis, mala punica demissis suis surculis in dolio harenae, mala cotonea struthea in pensilibus iunctis; contra in sapa condita manere pira aniciana sementiva; sorba quidam dissecta et in sole macerata, ut pira; et sorba per se, ubicumque sint posita in arido, facile durare: servare rapa consecta in sinape, nuces iugulandis in harena. punica mala et in harena iam decerpta ac matura et etiam inmatura, cum haereant in sua virga et demiseris in ollam sine fundo, eaque si coieceris in terram et obleris circum ramum, ne extrinsecus spiritus adflet, ea non modo integra eximi, sed etiam maiora, quam in arbore umquam pependerint.

LX De olivitate oleas esui optime condi scribit Cato orcites et puseas vel virides in muria vel *in* lentisco contusas. orcites nigras aridas, sale si sint confricatae dies quinque et tum sale excusso biduum si in sole positae fuerint, manere idoneas solere: easdem
LXI sine sale in defrutum condi recte. amurcam periti agricolae tam in doleis condunt quam oleum aut vinum. eius conditio: cum expressa effluxit, [quod] statim de ea decoquuntur duae partes et refrigeratum conditur in vasa. sunt item aliae conditiones, ut ea in qua adicitur [L] mustum.

---

1 coempta] coepta 2 in oporothece conuiuii 4 in opere] ut opere 8 quidam] quaedam 9 et sorua 14 obleris] obteris 15 ne] si 16 exsimi 19 puseas aridas uel uirides in muria uel lentisco contusas orcites nigras sale 23 condire recte 24 in oleis

---

1 coempta *v* 2 in oporothecen instruendam *v* 8 quidam *v* 14 obleris *Zahlfeldtius quaest. crit. p. 30* 15 ni extrinsecus *Ursinus* 19 uel in lentisco *Iucundus ex Catone 7, 4* 23 condi *Ursinus* 24 in doliis *Victorius*

Quod nemo fructus condit, nisi ut promat, de LXII
eo quoque vel sexto gradu animadvertenda pauca. promunt condita aut propterea quod sunt tuenda, aut quod utenda, aut quod vendunda. ea quod dissimilia sunt inter se, aliut alio tempore tuendum et utendum.

Tuendi causa promendum id frumentum, quod LXIII
curculiones exesse incipiunt. id enim cum promptum est, in sole ponere oportet aquae catinos, quod eo conveniunt, ut ipsi se necent, curculiones. sub terra qui habent frumentum in iis quos vocant sirus, quod cum periculo introitur recenti apertione, ita ut quibusdam sit interclusa anima, aliquanto post promere, quam aperueris, oportet. far, quod in spicis condideris per messem et ad usum cibatus expedire velis, promendum hieme, ut in pistrino pisetur ac torreatur.

Amurca cum ex olea expressa, qui est umor LXIV
aquatilis, ac retrimentum [et] conditum in vas fictile, id quidam sic solent tueri, diebus XV *in* eo quod est levissimum ac summum deflatum ut traiciant in alia vasa et hoc isdem intervallis duodeciens sex mensibus proximis item faciant; cum id novissime, potissimum traiciant, cum senescit luna. tum decocunt in ahenis leni igni, *ad* duas partes quaad redegerunt. tum denique ad usum recte promitur.

Quod mustum conditur in dolium, ut habeamus LXV
vinum, non promendum dum fervet, neque etiam cum processit ita, ut sit vinum factum, si vetus bibere

---

3 promunt] primum 10 serus 14 ad usus cibatus 15 in pistrino (in pistino *Pol.*, in pistrino *apogr.*) pisatur 16 humor 17 recrimentum 18 in *ante* eo *om.* 20 isdem] idem 22 tum (tunc *priore loco V*) 23 lenilignis duas partes quaad regerunt tum denique ad usum (mustum denique ad usum *plurima apographa.* mustum *corr.* tum *videtur in archetypo fuisse*) 27 processet

---

3 promunt condita *Iucundus* 15 pisetur *Nonius p. 163* 17 retrimentum conditum *v* 20 iisdem *Iucundus* 23 leui igni *v* ad duas partes quoad redegerunt *Gesnerus* 27 processit *v*

velis, quod non fit, antequam accesserit *annus*: anniculum prodit. si est vero ex eo genere uvae, quod mature cocescat, ante vindemiam consumi aut venire oportet. genera sunt vini, in quo Falerna, quae quanto pluris annos condita habuerunt, tanto, cum prompta, sunt fructuosiora.

LXVI Oleas albas quas condideris, novas si celeriter promas, [nisi condideris] propter amaritudinem respuit palatum; item nigras, nisi prius eas sale maceraris, ut libenter in os recipiantur.

LXVII Nucem iuglandem et palmulam et ficum Sabinam quanto citius promas, iucundiore utare, quod vetustate ficus fit pallidior, palmula cariosior, nux aridior.

LXVIII Pensilia, ut uvae, mala et sorba, ipsa ostendunt, quando ad usum oporteat promi, quod colore mutato et contractu acinorum, si non dempseris ad edendum, ad abiciendum descensurum se minitantur. sorbum maturum mite conditum citius promi oportet: acerbum enim suspensum lentius est, quod prius domi maturitatem adsequi vult, quam nequit in arbore, quam mitescat.

LXIX Messum far promendum hieme in pistrino ad torrendum, quod ad cibatum expeditum esse velis; quod ad sationem, tum promendum, cum segetes maturae sunt ad accipiendum. item quae pertinent ad sationem, suo quoque tempore promenda. quae vendenda videndum, quae quoque tempore oporteat promi: alia enim, quae manere non possunt, antequam se conmutent, ut celeriter promas ac vendas; alia, quae ser-

---

1 accesserunt anniculum 3 cocescant 7 quas conderis sic celeriter 14 ut] aut sorua 15 colore] colerem 17 sorbum] soruo 18 acerbum (aceruum *apogr.*) 28 quo manere

---

1 ante quam accesserit annus *Iucundus* 7 quas condideris *v* si celeriter *Victorius* 14 ut uuae *mv* 15 colore *mv* 17 sorbum maturum *mv* 28 quae manere *mv*

ri possunt, ut tum vendas, cum caritas est. saepe im diutius servata non modo usuram adiciunt, sed iam fructum duplicant, si tempore promas.

Cum haec diceret, venit libertus aeditumi ad nos 2
ns et rogat ut ignoscamus, quod simus retenti, et ei in funus postridie prodeamus. omnes consurgi-us ac simul exclamamus, 'quid? in funus? quod nus? quid est factum?' ille flens narrat ab nescio o percussum cultello concidisse, quem qui esset imadvertere in turba non potuisse, sed tantum modo audisse vocem, perperam fecisse. ipse, cum patro- 3
m domum sustulisset et pueros dimisisset, ut medi-m requirerent ac mature adducerent, quod potius ut administrasset, quam ad nos venisset, aecum esse i ignosci. nec si eum servare non potuisset, quin n multo post animam efflaret, tamen putare se fe-se recte [L]. non moleste ferentes descendimus de de et de casu humano magis querentes, quam ad-irantes id Romae factum, discedimus omnes.

11 fecit se ipse 16 putaret 19 Varronis rerum rusti-rum de agri cultura liber I explicit. Marci terenti uarronis um rusticarum de re pecuaria incipit l. II

11 perperam fecisse *v* 16 putare *Iucundus*

M. TERENTI VARRONIS
RERVM RVSTICARVM DE RE PECVARIA
LIBER SECVNDVS

Viri magni nostri maiores non sine causa prae-
ponebant rusticos Romanos urbanis. ut ruri enim
qui in villa vivunt ignaviores, quam qui in agro ver-
santur in aliquo opere faciendo, sic qui in oppido
sederent, quam qui rura colerent, desidiosiores puta-
bant. itaque annum ita diviserunt, ut nonis modo
diebus urbanas res usurparent, reliquis septem ut rura
2 colerent. quod dum servaverunt institutum, utrumque
sunt consecuti, ut et cultura agros fecundissimos ha-
berent et ipsi valetudine firmiores essent, ac ne Grae-
corum urbana desiderarent gymnasia. quae nunc vix
satis singula sunt, nec putant se habere villam, si
non multis vocabulis retineant graecis, quom vocent
particulatim loca, procoetona, palaestram, apodyterion,
3 peristylon, ornithona, peripteron, oporothecen. igitur
quod nunc intra murum fere patres familiae con-
repserunt relictis falce et aratro et manus movere
maluerunt in theatro ac circo, quam in segetibus ac
vinetis, [ac] frumentum locamus qui nobis advehat,
qui saturi fiamus ex Africa et Sardinia, et navibus

---

6 ignariores   16 quom] quum (quin *V et apographa nonnulla*)   17 procoeconā   podyterion (apodyterion *V*)   22 adueat   23 aphryca

---

6 ignauiores *v et Columella I praef. 17*   17 procoetona *Politianus*   22 ac *ante* frumentum *delevit Iucundus*

vindemiam condimus ex insula Coa et Chia. itaque 4
in qua terra culturam agri docuerunt pastores pro-
geniem suam, qui condiderunt urbem, ibi contra pro-
genies eorum propter avaritiam contra leges ex segeti-
bus fecit prata, ignorantes non idem esse agri culturam
et pastionem. alius enim opilio et arator, nec, si
possunt in agro pasci *armenta*, armentarius non aliut
ac bubulcus. armentum enim id quod in agro natum
non creat, sed tollit dentibus. contra bos domitus
causa fit ut commodius nascatur frumentum in segete
et pabulum in novali. alia, inquam, ratio ac scientia 5
coloni, alia pastoris: coloni ea quae agri cultura factum
ut nascerentur e terra, contra pastoris ea quae nata
ex pecore. quarum quoniam societas inter se magna,
propterea quod pabulum in fundo conpascere quam
vendere plerumque magis expedit domino fundi et
stercoratio ad fructus terrestres aptissima et maxume
ad id pecus adpositum, qui habet praedium, habere
utramque debet disciplinam, et agri culturae et pecoris
pascendi et etiam villaticae pastionis. ex ea enim
quoque fructus tolli possunt non mediocres ex ornitho-
nibus ac leporariis et piscinis. e quis quoniam de 6
agri cultura librum Fundaniae uxori propter eius
fundum feci, tibi, Niger Turrani noster, qui vehementer
delectaris pecore, propterea quod te empturientem in
campos Macros ad mercatum adducunt crebro pedes,
quo facilius sumptibus multa poscentibus ministres,
quod eo facilius faciam, quod et ipse pecuarias habui
grandes, in Apulia oviarias et in Reatino equarias,
[qua] de re pecuaria breviter ac summatim percurram
ex sermonibus nostris conlatis cum iis qui pecuarias

---

7 armenta *om.* 12 ea quae] aeque *adposita nota mendi* 16 expetiit 19 agri culturam 21 ornitoribus (ornithonibus *V*) 24 turrani (Turanni *V*)

---

12 ea quae in agricultura *v et libri recentiores* 16 expedit *mv* 19 agriculturae *v* 30 qua *delevit Ursinus*

habuerunt in Epiro magnas, tum cum piratico bello inter Delum et Siciliam Graeciae classibus praeessem. incipiam hinc *

I Cum Menates discessisset, Cossinius mihi, Nos te non dimittemus, inquit, antequam illa tria explicaris, quae coeperas nuper dicere, *cum* sumus interpellati. Quae tria? inquit Murrius, an ea quae mihi here dixisti de pastoricia re? Ista, inquit ille, quae coeperat hic disserere, quae esset origo, quae dignitas, quae ars, cum † poetam sesum visere venissemus,
2 nisi medici adventus nos inpedisset. Ego vero, inquam, dicam dumtaxat quod est historicon, de duabus rebus primis quae accepi, de origine et dignitate. de tertia parte, ubi est de arte, Scrofa suscipiet, ut semigraecis pastoribus dicam graece, *ὅς πέρ μου πολλὸν ἀμείνων*. nam is magister C. Lucili Hirri, generi tui, cuius nobiles pecuariae in Bruttiis habentur. Sed haec ita a nobis accipietis, inquit Scrofa, ut vos, qui estis Epirotici pecuariae athletae, remuneremini nos ac quae scitis proferatis in medium. nemo enim omnia
3 potest scire. Cum accepissem condicionem et meae partes essent primae, non quo non ego pecuarias in Italia habeam, sed non omnes qui habent citharam sunt citharoedi: Igitur, inquam, et homines et pecudes

---

3 incipiam hinc HIC INTERMISIMVS cum menates 4 nosse non demittemus 5 illa tria (tria illa *apographa nonnulla.* illa tria *corr.* tria illa *in archetypo fuisse videtur*) 6 cum *om.* 8 ista (insta *V*) inquit] an quid (inquit *plurima apographa,* an quid *Pol. et cod. Flor.*) 10 cum poetam *sqq.] notam adpositam esse adnotavit Victorius* 11 nisi] ne inredisset 15 ΟϹΠΕΡ ΜΟΥΤΙΟΛΛΟΝ · ΜΕΙΝΩ *cod. Par., ὅπερ μου πολλὸν ἀμείνω Pol.* 16 c lucilli hipri 19 pecuariathietae 21 conditionem 22 in italiam (in Italia *V*) 24 pecu cum (pecd' cum *cod. Par.,* pecua cum

---

4 noste non demittemus *cod. Par.* 6 cum sumus *Angelius* 10 Paetum fessum *Ursinus* 11 impedisset *Ursinus* 16 C. Lucili Hirri *Nipperdeius in Caesar. p. 136*

cum semper fuisse sit necesse natura — sive enim aliquod fuit principium generandi animalium, ut putavit Thales Milesius et Zeno Citieus, sive contra principium horum extitit nullum, ut credidit Pythagoras Samius et Aristoteles Stagerites, necesse est humanae vitae ab summa memoria gradatim descendisse ad hanc aetatem, ut scribit Dicaearchus, et summum gradum fuisse naturalem, cum viverent homines ex iis rebus,
quae inviolata ultro ferret terra, ex hac vita in se- 4
cundam descendisse pastoriciam, e feris atque agrestibus ut arboribus ac virgultis [ac] decarpendo glandem, arbutum, mora, poma colligerent ad usum, sic ex animalibus cum propter eandem utilitatem, quae possent, silvestria deprenderent ac concluderent et mansuescerent. in quis primum non sine causa putant oves adsumptas et propter utilitatem et propter placiditatem. maxime enim hae natura quietae et aptissimae ad vitam hominum. ad cibum enim lacte et caseum adhibitum, ad corpus vestitum et pelles ad-
tulerunt. tertio denique gradu a vita pastorali ad agri 5
culturam descenderunt, in qua ex duobus gradibus superioribus retinuerunt multa, et quo descenderant, ibi processerunt longe, dum ad nos perveniret. etiam nunc in locis multis genera pecudum ferarum sunt aliquot, ab ovibus, ut in Phrygia, ubi greges videntur conplures, in Samothrace caprarum, quas latine rotas appellant. sunt enim in Italia circum Fiscellum et Tetricam montes multae. de subus nemini ignotum,

antiqui libri Victorii, pecorum *apographa recentiora.* pecu cum *superscripto* d' *in archetypo fuisse videtur*)
2 putauithales 3 cytiaeus 6 ad summa 8 ex his (ex iis *V*) 10 adque 12 arbustum 14 dependerent 16 laciditatem 23 ad nos] annus 25 aliquod

6 a summa *cod. Par.* 11 uirgultis decarpendo *Iucundus* 12 arbutum *Politianus* 14 deprenderent *Beroaldus* 16 placiditatem *v* 23 ad nos perueniret *Victorius*

nisi qui apros non putat sues vocari. boves perferi etiam nunc sunt multi in Dardanica et Maedica et Thracia, asini feri in Phrygia et Lycaonia, equi feri in Hispania citeriore regionibus aliquot.

6 Origo, quam dixi; dignitas, quam dicam. de antiquis inlustrissimus quisque pastor erat, ut ostendit et graeca et latina lingua et veteres poetae, qui alios vocant polyarnas, alios polymelos, alios polybutas; qui ipsas pecudes propter caritatem aureas habuisse pelles tradiderunt, ut Argis, Atreus quam sibi Thyesten subduxe queritur; ut in Colchide *ad* Aeetam, ad cuius arietis pellem profecti regio genere dicuntur Argonautae; ut in Libya ad Hesperidas, unde aurea mala, id est secundum antiquam consuetudinem capras et oves, [quas] Hercules ex Africa in Graeciam exportavit. eas enim *a* sua voce Graeci appellarunt mela.
7 nec multo secus nostri ab eadem voce, sed ab alia littera (vox earum non me, sed be sonare videtur), oves be alare vocem efferentes dicunt, e quo post balare extrita littera, ut in multis. quod si apud antiquos non magnae dignitatis pecus esset, in caelo describendo astrologi non appellassent eorum vocabulis signa, quae non modo non dubitarunt ponere, sed etiam ab iis principibus duodecim signa multi numerant, ab ariete et tauro, cum ea praeponerent Apollini et Herculi. ii enim dei ea secuntur, sed appellantur
8 Gemini. nec satis putarunt de duodecim signis sextam

---

1 putat (putant *V et nonnulla apographa*) 2 medica 3 Lycaonia] chaonia 4 in hispaniae 5 dicam] dixicam 8 polyrnas (polyarnas *V*) 9 quod ipsas 10 thiesten 11 ad Aeetam] actam 13 Libya] libro 16 eas] ea a *om.* graece 19 be alare] balare efferentes e quo post balare dicunt extrita

---

3 Lycaonia *Plinius nat. hist. VIII 175* 4 in Hispania *mv et cod. Flor.* 9 qui ipsas *v* 11 in Colchide Aeeta *Victorius* 13 Libya *v* 15 quas *inclusit Gesnerus* 16 eas enim a sua uoce *Ursinus* Graeci *v*

partem obtinere pecudum nomina, nisi adiecissent, ut quartam tenerent, capricornum. praeterea a pecuariis addiderunt capram, haedos, canes. an non etiam item in mari terraque ab his regionibus notae [a pecore in mari], quod nominaverunt a capris Aegaeum pelagus, ad Syriam montem Taurum, in Sabinis Cantherium montem, *Bosporum* unum Thracium, alterum Cimmerium? nonne in terris multa, ut oppidum 9
in Graecia Hippion Argos? denique non Italia a vitulis? ut scribit Piso. Romanorum vero populum a pastoribus esse ortum quis non dicit? quis Faustulum nescit pastorem fuisse nutricium, qui Romulum et Remum educavit? non ipsos quoque fuisse pastores obtinebit, quod Parilibus potissimum condidere urbem? non idem, quod multa etiam nunc ex vetere instituto bubus et ovibus dicitur, et quod aes antiquissimum quod est flatum pecore est notatum, et quod, urbs cum condita est, tauro et vacca qua essent muri et 10
portae definitum, et quod, populus Romanus cum lustratur suovitaurilibus, circumaguntur verres aries taurus, et quod nomina multa habemus ab utroque pecore, a maiore et a minore? *a minore* Porcius, Ovinius, Caprilius; sic a maiore Equitius, Taurius, *Asinius: idem* cognomina adsignificare [quod] dicuntur, ut Anni Caprae, Statili Tauri, Pomponi Vituli: sic a pecudibus alii multi.

Relicum est de scientia pastorali, de qua est 11
dicendum, quod Scrofa noster, cui haec aetas defert

2 teneret 3 an non] anno 7 Bosporum *om.* 8 cimerium 9 denique in•italia 17 urbis 18 quae essent 19 lustraretur 22 a minore *semel scriptum* 23 Asinius idem *om.* 24 adsignificari 25 Anni] anini Vituli] uitulos

2 tenerent *Iucundus* 3 an non *v* 5 a pecore *inclusit Gesnerus* 7 montem, Bosphorum unum *v* 17 urbs *mv* 18 qua essent *Gesnerus* 19 lustratur *Iucundus* 22 a maiore et a minore, a minore *Iucundus* 25 Annii *v* 25 uituli *cod. Par.*

rerum rusticarum omnium palmam, quo melius potest,
dicet. Cum convertissent in eum ora omnes, Scrofa,
Igitur, inquit, est scientia pecoris parandi ac pas-
cendi, ut fructus quam possint maximi capiantur ex
eo, a quibus ipsa pecunia nominata est: nam omnis
12 pecuniae pecus fundamentum. ea partes habet novem,
discretas ter ternas, ut sit una de minoribus pecu-
dibus, cuius genera tria, oves caprae sues, altera de
pecore maiore, in quo sunt item ad tres species na-
tura discreti boves asini equi. tertia pars est in
pecuaria quae non parantur, ut ex iis capiatur fructus,
sed propter eam aut ex ea sunt, muli canes pastores.
harum una quaeque in se generalis partis habet mi-
nimum novenas, quarum in pecore parando necessariae
quattuor, alterae in pascendo totidem; praeterea com-
munis una. ita fiunt omnium partes minimum octo-
13 ginta et una, et quidem necessariae nec parvae. pri-
mum ut bonum pares pecus, scire oportet, qua aetate
unam quamque pecudem parare habereque expediat.
itaque in bubulo pecore minoris emitur annicula et
supra decem annorum, quod a bima aut trima fructum
ferre incipit neque longius post decimum annum pro-
14 cedit. nam prima aetas omnis pecoris et extrema
sterilis. e quattuor *primis* altera pars est cognitio
formae unius cuiusque pecudis, qualis sit. magni enim
interest, cuius modi quaeque sit ad fructum. ita potius
bovem emunt cornibus nigrantibus quam albis, capram
amplam quam parvam, sues procero corpore, capitibus

---

2 dici 3 inquid 4 ex eo] exea 7 descretas 8 capra sus 11 paratur 12 sunt] sint 13 horum 13 minimum] hominum *priore loco* 18 unum scire oportet qua aetate quamque 20 emitis anniculam 24 sterelis 24 primis *om.* 26 ita potius (itaque potius *V*, ita potius *libri manu scripti omnes*)

---

2 dicet *Pelisserius apud Turnebum advers. 4, 6* 11 parantur *cod. Par.* 13 harum *Iucundus*

ut sint parvis. tertia pars est, quo sit seminio quae-
rendum. hoc nomine enim asini Arcadici in Graecia
nobilitati, in Italia Reatini, usque eo ut mea memoria
asinus venierit sestertiis milibus sexaginta et unae
quadrigae Romae constiterint quadringentis milibus.
quarta pars est de iure in parando, quem ad modum 15
quamque pecudem emi oporteat civili iure. quod enim
alterius fuit, id ut fiat meum, necesse est aliquid in-
tercedere, neque in omnibus satis est stipulatio aut
solutio nummorum ad mutationem domini. in emptione
alias stipulandum sanum esse, alias e sano pecore,
alias neutrum. alterae partes quattuor sunt, cum iam 16
emeris, observandae, de pastione, de fetura, de nutri-
catu, de sanitate. pascendi primus locus qui est, eius
ratio triplex, in qua regione quamque potissimum
pascas et quando et qui, ut capras in montuosis po-
tius locis [quam] fruticibus quam in herbidis campis,
equas contra. neque eadem loca aestiva et hiberna
idonea omnibus ad pascendum. itaque greges ovium
longe abiguntur ex Apulia in Samnium aestivatum
atque ad publicanum profitentur, ne, si inscriptum
pecus paverint, lege censoria conmittant. muli e Rosea 17
campestri aestate exiguntur in † Burbures altos montes.
qui potissimum quaeque pecudum pascatur, habenda
ratio, nec solum quod faeno fit satura equa aut bos,
cum sues hoc vitent et quaerant glandem, sed quod
hordeum et faba interdum sit quibusdam obiciendum
et dandum bubus lupinum et lactariis medica et cyti-

2 arcadi 6 imparando 10 domini *Vict. et plurima apographa,* dominii *V* in emptionem 11 sanum] statim 11 recore (pecore *V et nonnulla apographa*) 12 neutro 14 primum 17 fructicibus 22 mulieros et acampestri

2 archadici *v* 10 in emptione *m* 11 sanum esse *Ursinus* 14 primus locus *mv* 22 muli e Rosea campestri *Victorius*

sum; praeterea quod ante admissuram diebus triginta arietibus ac tauris datur plus cibi, ut vires habeant, feminis bubus demitur, quod macescentes melius con-
18 cipere dicuntur. secunda pars est de fetura. nunc appello feturam a conceptu ad partum: hi enim praegnationis primi et extremi fines. quare primum videndum de admissione, quo quaeque tempore ut ineant facere oporteat. nam ut suillo pecori a favonio ad aequinoctium vernum putant aptum, sic ovillo ab arcturi occasu usque ad aquilae occasum. praeterea habenda ratio, quanto antequam incipiat admissura fieri mares a feminis secretos habeant, quod fere in omnibus binis mensibus ante faciunt et armentarii et
19 opiliones. altera pars est, in fetura quae sint observanda, quod alia alio tempore parere solet. equa enim ventrem fert duodecim menses, vacca decem, ovis et capra quinos, sus quattuor. in fetura res incredibilis est in Hispania, sed est vera, quod in Lusitania ad oceanum in ea regione, ubi est oppidum Olisipo, monte Tagro quaedam e vento concipiunt certo tempore equae, ut hic gallinae quoque solent, quarum ova hypenemia appellant. sed ex his equis qui nati pulli, non plus triennium vivunt. quae nata sunt matura et corda, ut pure et molliter stent videndum et ne obterantur. dicuntur agni cordi, qui post tempus nascuntur ac remanserunt in volvis in-
20 timis. * vocant chorion, a quo cordi appellati. tertia res est, *in* nutricatu quae observari oporteat, in quo

4 nunc] nun 8 oporteat (oportet *V*, oporteat *plurima apographa*) pecore 9 ouillo] ouili 14 cipiliones 20 obsippo 22 oua ianenemi appellant *apogr.*, oua ianenemia appellabant *Pol.* 28 in *ante* nutricatu *om.* quae] qua obseruari (adseruari *Pol.*, obseruari *libri manu scripti omnes*)

4 nunc appello *Iucundus* 8 pecori *mv* 9 ouillo *Gesnerus* 14 opiliones *mv* 20 olisipo *codex Florentinus* 22 oua ὑπηνέμια *Politianus* 28 quae obseruari *v*

quot diebus matris sugant mammam et id quo tem-
pore et ubi; et si parum habet lactis mater, ut subi-
ciat sub alterius mammam, qui appellantur subrumi,
id est sub mamma. antiquo enim vocabulo mamma
rumis, ut opinor. fere ad quattuor menses a mamma
non diiunguntur agni, haedi tres, porci duo. e quis
qui iam puri sunt ad sacrificium, ut inmolentur, olim
appellati sacres, quos appellat Plautus, cum ait 'quanti
sunt porci sacres?'. sic boves altiles ad sacrificia
publica saginati dicuntur opimi. quarta pars est de 21
sanitate, res multiplex ac necessaria, quod morbosum
pecus est vitiosum, et quoniam non valet, saepe magna
adficiuntur calamitate. cuius scientiae genera duo,
ut in homine, unum ad quae adhibendi medici, alte-
rum quae ipse etiam pastor diligens mederi possit.
eius partes sunt tres. nam animadvertendum, quae
cuiusque morbi sit causa, quaeque signa earum cau-
sarum sint, et quae quemque morbum curatio [curandi]
sequi debeat. fere morborum causae erunt, quod la- 22
borant propter aestus aut propter frigora, nec non
etiam propter nimium laborem aut contra nullam
exercitationem, aut si, cum exercueris, statim sine
intervallo cibum aut potionem dederis. signa autem
sunt, ut eorum qui [si] e labore febrem habent ada-
pertum *os* umido spiritu crebro et corpore calido.
curatio autem, cum hic est morbus, haec. perfunditur 23
aqua et perunguitur oleo et vino tepefacto, et item

---

1 quot] quod 3 subgrumi 7 qui iam puri] quoniam pori 10 optimi 11 multiplexa necessaria (multiplex ac necessaria *Pol.*) 14 in hominem (in homine *apographa recentiora*) unum ad quem altera quae 15 fastor 20 frigura 21 aut contra] ut contrariam (ut contrarium *Pol.*) 25 os *om.*

---

3 subrumi *Beroaldus* 10 opimi *Iucundus* 14 alterum quo *Iucundus* 15 pastor *mv* 21 aut contra propter nullam *Iucundus* 24 adapertum os *Iucundus*

cibo sustinetur, et inicitur aliquid, ne frigus laedat: sitienti aqua tepida datur. si hoc genus rebus non proficitur, demittitur sanguis, maxime e capite. item ad alios morbos aliae causae et alia signa, in omni pecore quae scripta habere oportet magistrum pecoris.
24 relinquitur nonum quod dixi, de numero, utriusque partis commune. nam et qui parat pecus necesse est constituat numerum, quot greges et quantos 'sit pasturus, ne aut saltus desint aut supersint et ideo fructus dispereant. praeterea scire oportet, in grege quot feminas habeat, quae parere possint, quot arietes, quot utriusque generis suboles, quot reiculae sint alienandae. in alimoniis, si sunt plures nati, ut quidam faciunt, sequendum ut quosdam subducas, quae res facere solet ut reliqui melius crescant.

25 Vide, inquit Atticus, ne te fallat et novenae istae partes non exeant extra pecoris minoris ac maioris nomen. quo pacto enim erunt in mulis et pastoribus novenae partes, ubi nec admissurae nec feturae ob-
26 servantur? in canibus enim video posse dici. sed do etiam in hominibus posse novenarium retineri numerum, quod in hibernis habent in villis mulieres, quidam etiam in aestivis, et id pertinere putant, quo facilius ad greges pastores retineant, et puerperio familiam faciunt maiorem et rem pecuariam fructuosiorem. Sic, inquam, numerus non est ut sit ad amussim, ut non est, cum dicimus mille naves isse ad Troiam, centumvirale esse iudicium Romae. quare deme, si vis, duas res de mulis, admissuram et par-
27 turam. Vaccius, Parturam? inquit, proinde ut non

---

1 laedat] cedat 3 e capite (a capite *V*) 8 quot] quod quanto 11 possunt (possint *V*) 12 quod utriusque 12 quod epulae 18 erunt] ferunt 21 retinere 26 sic] si 30 pasturam *posteriore loco apogr.*, parturam *Pol.*

---

1 laedat *Ursinus* 8 quantos *Ursinus* 12 quot reiiculae *m* 18 erunt *v* 21 retineri *Iucundus* 26 sic inquam *Ursinus*

aliquotiens dicatur Romae peperisse mula. Cui ego
ut succinerem, subicio Magonem et Dionysium scri-
bere, mula et equa cum conceperint, duodecimo mense
parere. quare non, si hic in Italia cum peperit mula
sit portentum, adsentiri omnes terras. neque enim
hirundines et ciconiae, quae in Italia pariunt, in om-
nibus terris pariunt. non scitis palmulas careotas
syrias parere in Iudaea, in Italia non posse? Sed 28
Scrofa, Si exigere mavis sine mulorum fetura et nu-
tricatu numerum octoginta et unum, est qui expleas
duplicem istam lacunam, quod extraordinariae fructum
species duae accedunt magnae, quarum una est ton-
sura, quod oves ac capras detondunt aut vellunt;
altera, quae latius patet, de lacte et caseo, quam
scriptores graeci separatim τυροποιίαν appellaverunt
ac scripserunt de ea re permulta.

Sed quoniam nos nostrum pensum absolvimus ac II
limitata est pecuaria quaestio, nunc rursus vos reddite
nobis, o Epirotae, de una quaque re, ut videamus,
quid pastores a Pergamide Maledove potis sint. Atti- 2
cus, qui tunc Titus Pomponius, nunc Quintus Caecilius
cognomine eodem, Ego opinor, inquit, incipiam primus,
quoniam in me videre coniecisse oculos, et dicam de
primigenia pecuaria. e feris enim pecudibus primum
dicis oves conprehensas ab hominibus ac mansuefactas.
has primum oportet bonas emere, quae ita ab aetate,
si neque vetulae sunt neque merae agnae, quod alterae
[iam] nondum, alterae iam non possunt dare fructum.
sed ea melior aetas, quam sequitur spes, quam ea
quam mors. de forma ovem esse oportet corpore 3

1 mulam 2 subigio 6 ciconiae qui (ciconeae quae *V*) 8 syriam in Iudaea] in iurea 14 quod latius (quae latius *V*) 15 TYPOTCOIan 22 cognomine] cum nomine 23 conicisse 24 pecuariae feris

8 in Iudaea *Victorius* 15 τυροποιίαν *Politianus* 22 cognomine *Victorius* 23 coniecisse *v*

amplo, quae lana multa sit et molli, villis altis et
densis toto corpore, maxime circum cervicem et col-
lum, ventrem quoque ut habeat pilosum. itaque quae
id non habent, maiores nostri apicas appellabant ac
reiciebant. esse oportet cruribus humilibus: caudis
observant ut sint in Italia prolixis, in Syria brevibus.
4 in primis videndum ut boni seminis pecus habeas. id
fere ex duabus rebus potest animadverti, ex forma
et progenie: ex forma, si arietes sint fronte lana vestiti
bene, tortis cornibus pronis ad rostrum, ravis oculis,
lana opertis auribus, amplo pectore, [et] scapulis et
clunibus latis, cauda lata et longa. animadvertendum
quoque lingua ne nigra aut varia sit, quod fere qui
eam habent nigros aut varios procreant agnos. ex
progenie autem animadvertitur, si agnos procreant
5 formosos. in emptionibus iure utimur eo, quod lex
praescripsit. in ea enim alii plura, alii pauciora ex-
cipiunt: quidam enim pretio facto in singulas oves,
ut agni cordi duo pro una ove adnumerentur, et si
quoi vetustate dentes absunt, item binae pro singulis
ut procedant. de reliquo antiqua fere formula utuntur.
cum emptor dixit 'tanti sunt mi emptae?' et ille re-
spondit 'sunt' et expromisit nummos, emptor stipulatur
6 prisca formula sic, 'illasce oves, qua de re agitur,
sanas recte esse, uti pecus ovillum, quod recte sanum
est extra luscam surdam minam, id est ventre glabro,
neque de pecore morboso esse habereque recte licere,
haec sic recte fieri spondesne?'. cum id factum est,
tamen grex dominum non mutavit, nisi si est adnu-

---

3 quae] quo 6 obseruate 7 id fieri ex (id ex *Pol.*, id fieri ex *apogr.*) 10 promis 11 ampli 14 eam] ea 16 quo lex (quod lex *V*) 20 quoi] quae 24 illasque 26 lusca (luscam *V*)

---

3 quae id *mv* 7 id fere *v* 10 pronis *mv* 11 amplo pectore *Ursinus* 14 eam habent *v* 19 si cui *Iucundus* 24 illasce *Iucundus*

meratum; nec non emptor pote ex empto vendito illum damnare, si non tradet, quamvis non solverit nummos, ut ille emptorem simili iudicio, si non reddit pretium.

De alteris quattuor rebus deinceps dicam, de 7
pastione, fetura, nutricatu, sanitate. primum providendum ut totum annum recte pascantur intus et foris: stabula idoneo loco ut sint, ne ventosa, quae spectent magis ad orientem quam ad meridianum tempus. ubi stent, solum oportet esse eruderatum et proclivum, ut everri facile possit ac fieri purum. non enim solum [ea] uligo lanam corrumpit ovium, sed etiam ungulas, ac scabras fieri cogit. cum aliquot 8
dies steterunt, subicere oportet virgulta alia, quo mollius requiescant surioresque sint. libentius enim ita pascuntur. faciendum quoque saepta secreta ab aliis, quo incientes secludere possis, item quae corpore aegro. haec magis ad villaticos greges animadvertenda. contra illae in saltibus quae pascuntur et 9
a tectis absunt longe, portant secum crates aut retia, quibus cohortes in solitudine faciant, ceteraque utensilia. longe enim et late in diversis locis pasci solent, ut multa milia absint saepe hibernae pastiones ab aestivis. Ego vero scio, inquam: nam mihi greges in Apulia hibernabant, qui in Reatinis montibus aestivabant, cum inter haec bina loca, ut iugum continet 10
sirpiculos, sic calles publicae distantes pastiones. Eaeque ibi, ubi pascuntur in eadem regione, tamen temporibus distinguntur, aestate quod cum prima luce exeunt pastum, propterea quod tunc herba ruscida meridianam, quae est aridior, iucunditate praestat.

---

2 quamvis] quam ouis 13 aliquod 14 uirculta 17 inicientes item quae] item quo 20 grates 29 distingunt ut aestate

---

2 quanuis *mv* 17 incientes *Victorius*

sole exorto potum propellunt, ut redintegrantes rursus
11 ad pastum alacriores faciant. circiter meridianos aestus,
dum defervescant, sub umbriferas rupes et arbores
patulas subigunt, quaad refrigeratur. aere vespertino
rursus pascunt ad solis occasum. ita pascere pecus
oportet, ut averso sole agat: caput enim maxime ovis
molle est. ab occasu parvo intervallo interposito ad
bibendum adpellunt et rursus pascunt, quaad contene-
bravit: iterum enim tum iucunditas in herba redinte-
grabit. haec a vergiliarum exortu ad aequinoctium
12 autumnale maxime observant. quibus in locis messes
sunt factae, inigere est utile duplici de causa, quod
et caduca spica saturantur et obtritis stramentis et
stercoratione faciunt in annum segetes meliores. reli-
quae pastiones hiberno ac verno tempore hoc mutant,
quod pruina iam exalata propellunt in pabulum et
pascunt diem totum ac meridiano tempore semel agere
potum satis habent.
13 Quod ad pastiones attinet, haec fere sunt; quod
ad feturam, quae dicam. arietes, quibus sis usurus
ad feturam, bimestri tempore ante secernendum et
largius pabulo explendum. cum redierunt *ad* stabula
e pastu, hordeum si est datum, firmiores fiunt ad la-
borem sustinendum. tempus optimum ad admitten-
dum ab arcturi occasu ad aquilae occasum, quod quae
postea concipiuntur, fiunt vegrandes atque inbecillae.
14 ovis praegnas est diebus CL. itaque fit partus exitu
autumnali, cum aer est modice temperatus et primitus
oritur herba imbribus primoribus evocata. quam diu

---

1 potum] puto 2 alagriores 4 putulas subiciunt quaad refrigeratu 12 inigere est] interest 22 ad *ante* stabula *om. (add. V)* 26 concipiunt inuecillae 27 exitus

---

1 potum propellunt *Pontedera antiq. p. 423* 4 patulas *v et libri recentiores* 12 inigere utile *Ursinus* 26 concipiuntur *Ursinus* 27 exitu *mv*

admissura fit, eadem aqua uti oportet, quod commutatio et lanam facit variam et corrumpit uterum. cum omnes conceperunt, rursus arietes secernendi. iam factis praegnatibus quod sunt molesti, obsunt. neque pati oportet minores quam bimas saliri, quod neque natum ex his idoneum est, neque non ipsae fiunt deteriores; et non meliores quam trimae admissae. deterrent ab saliendo, [et] fiscellas e iunco aliave qua re quod alligant ad naturam: commodius servantur, si secretas pascunt.

In nutricatu, cum parere coeperunt, inigunt in 15 stabula, eaque habent ad eam rem seclusa, ibique nata recentia ad ignem prope ponunt, quaad convaluerunt. biduum aut triduum retinent, dum adcognoscant matrem agni et pabulo se saturent. deinde matres cum grege pastum prodeunt, retinent agnos, ad quos cum reductae ad vesperum, aluntur lacte et rursus discernuntur, ne noctu a matribus conculcentur. hoc item faciunt mane, antequam matres in pabulum exeant, ut agni satulli fiant lacte. circiter decem dies 16 cum praeterierunt, palos offigunt et ad eos alligant libro aut qua alia re levi distantes, ne toto die cursantes inter se teneri delibent aliquid membrorum. si ad matris mammam non accedet, admovere oportet et labra agni unguere buturo aut adipe suilla et olfacere labra lacte. diebus post paucis obicere iis viciam molitam aut herbam teneram, antequam exeunt pastum et cum reverterunt. et sic nutricantur, quaad 17 facti sunt quadrimestres. interea matres eorum iis temporibus non mulgent quidam; qui id melius, om-

---

3 iam] ita 4 praegnantibus 13 ponant 14 aut] ad 15 saturant 18 discernentur 22 destantes 27 teneram | tenetiam 28 quaad] quod ad 30 mulgeant id] ut

---

13 ponunt *v* 14 biduum aut triduum *mv* 15 saturent *mv* 18 discernuntur *cod. Par.* 27 teneram *mv* 30 mulgent *Iucundus*

nino perpetuo, quod et lanae plus ferunt et agnos
plures. cum depulsi sunt agni a matribus, diligentia
adhibenda est ne desiderio senescant. itaque delinien-
dum in nutricatu pabuli bonitate et a frigore et aestu
18 ne quid laboret curandum. cum oblivione iam lactis
non desiderat matrem, tum denique conpellendum in
gregem ovium. castrare oportet agnum non minorem
quinque mensum, neque antequam calores aut frigora
se fregerunt. quos arietes summittere volunt, potis-
simum eligunt ex matribus, quae geminos parere so-
lent. pleraque similiter faciendum in ovibus pellitis,
quae propter lanae bonitatem, ut sunt Tarentinae et
Atticae, pellibus integuntur, ne lana inquinetur, quo
minus vel infici recte possit vel lavari ac putari.
19 harum praesepia ac stabula ut sint pura maiorem
adhibent diligentiam, quam hirtis. itaque faciunt la-
pide strata, [et] urina necubi in stabulo consistat.
his quaecumque lubenter vescuntur, ut folia ficulnea
et palea, vinacea, furfures, obiciuntur modice, ne parum
aut nimium saturentur. utrumque enim ad corpus
alendum inimicum, ut maxime amicum cytisum et
medica. nam et pingues facit facillime et genit lacte.
20 *De* sanitate sunt multa; sed ea, ut dixi, in libro
scripta magister pecoris habet, et quae opus ad me-
dendum, portat secum. relinquitur de numero, quem
faciunt alii maiorem, alii minorem. nulli enim huius
moduli naturales. illut fere omnes in Epiro facimus,
ne minus habeamus in centenas oves hirtas singulos
homines, in pellitas [caprae] binos.

---

5 laboret (laborent *V*, laborēt *cod. Flor.*, laboret *reliqui*) 7 minore 9 se eregerunt 15 horum 16 adhibeant 18 lubenter] iubentur figulena 22 lacte Sanitate 28 hircas

---

7 minorem *cod. Par.* 9 se fregerunt *Victorius* 15 harum *editio Bipontina* 16 adhibent *Schneiderus* 18 ficulnea *mv* 22 lac De sanitate *mv et corrector codicis Parisini* 28 hirtas *v* 29 caprae *delevit Iucundus*

Cui Cossinius, Quoniam satis balasti, inquit, o III
Faustule noster, accipe a me nunc Homerico Melanthio
cordo de capellis, et quem ad modum [oportet] breviter
oporteat dicere, disce. qui caprinum gregem con-
stituere vult, in eligendo animadvertat oportet primum
aetatem, ut eam p̄aret, quae iam ferre possit fructum,
et de iis eam potius, quae diutius: novella enim
quam vetus utilior. de forma videndum ut sint firmae, 2
magnae, corpus leve ut habeant, crebro pilo, nisi si
glabrae sunt (duo enim genera earum): sub rostra
duas ut mammulas pensiles habeant, quod eae fecun-
diores: ubere sint grandiore, ut et lac multum et
pingue habeant pro portione: hircus molliore et po-
tissimum pilo albo ac cervice et collo brevi, gurgu-
lione longiore. melior fit grex, si non est ex collectis
conparatus, sed ex consuetis una. de seminio dico 3
eadem, quae Atticus in ovibus: hoc aliter, ovium
semen tardius esse, quo eae sint placidiores; contra
caprile mobilius esse, de quarum velocitate in Ori-
ginum libro Cato scribit haec, 'in Sauracti *et* Fiscello
caprae ferae sunt, quae saliunt e saxo pedes plus
sexagenos'. oves enim, quas pascimus, ortae sunt ab
ovibus feris: sic quas alimus *caprae* a capris feris
ortae, a quis propter Italiam Caprasia insula est
nominata. de capris quod meliore semine eae quae 4
bis pariant, ex his potissimum mares solent summitti
ad admissuras. quidam etiam dant operam ut ex

---

2 nunc] cum (con *apographa nonnulla*) 8 de *ante* forma *om.* 9 leve] lene 11 quod hae (quod eae *Vict. et apographa nonnulla*) 13 molliore] mulioris 14 breue 16 siminio 20 in sauracti fiscello (in soracti fiscello *V*) 23 caprae *om.* 26 summitti admissuras (summitti ad admissuras *plurima apographa*)

---

8 de forma *m et superscripto* de *cod. Par.* 9 leue *Ursinus* 13 molliori *m* 20 in Sauracti et Fiscello *Cluverus Ital. ant. p. 545*

insula Melia capras habeant, quod ibi maximi ac pul-
5 cherrimi existimantur fieri haedi. de emptione aliter
dico atque fit, quod capras sanas sanus nemo promittit.
numquam enim sine febri sunt. itaque stipulantur
paucis exceptis verbis, ac Manilius scriptum reliquit
sic, 'illasce capras hodie recte esse et bibere posse
habereque *recte* licere, haec spondesne?'. de quibus
admirandum illut, quod etiam Archelaus scribit: non
ut reliqua animalia naribus, sed auribus spiritum du-
cere solere pastores curiosiores aliquot dicunt.

6 De alteris quattuor quod est de pastu, hoc dico.
stabulatur pecus melius, ad hibernos exortos si spectat,
quod est alsiosum. id, ut pleraque, lapide aut testa
substerni oportet, caprile quo minus sit uliginosum
ac lutulentum. foris cum est pernoctandum, item in
eandem partem caeli quae spectent saepta oportet
substerni virgultis, ne oblinantur. non multo aliter
tuendum hoc pecus in pastu atque ovillum, [quod]
7 tamen habent sua propria quaedam, quod potius sil-
vestribus saltibus delectantur quam pratis. studiose
enim de agrestibus fruticibus pascuntur atque in
locis cultis virgulta carpunt. itaque a carpendo caprae
nominatae. ab hoc in lege locationis fundi excipi
solet, ne colonus capra natum in fundo pascat. harum
enim dentes inimici sationis, quas etiam astrologi ita
receperunt in caelum, ut extra lembum duodecim sig-
norum excluserint: sunt duo haedi et capra non longe

---

1 media 3 adque fiet 5 mamilibus (manilibus *Pol.*, mamilibus *plurima apographa*) 6 illas capras 7 recte *ante* licere *om.* 9 sitritum 10 aliquod 17 substerni uirgultis (substernimus gultis *plurima apographa.* substernimus gultis *corr.* substerni uirgultis *in archetypo fuisse videtur*) 21 fruticibus (fructicibus *plurima apographa*) adque 24 capram natum (capra natum *V*)

---

3 atque fit *Victorius* 5 Manilius *v* 6 illasce *Pontedera antiq. p. 425* 7 habereque recte licere *Iucundus* 9 spiritum *mv*

a tauro. quod ad feturam pertinet, desistente autumno 8
exigunt a grege in campo hircos in caprilia, item ut
in arietibus dictum. quae concepit, post quartum
mensem reddit tempore verno. in nutricatu haedi,
trimestres cum sunt facti, tum summittuntur et in
grege incipiunt esse. quid dicam de earum sanitate,
quae numquam sunt sanae? nisi tamen illud unum,
quaedam scripta habere magistros pecoris, quibus re-
mediis utantur ad morbos quosdam earum ac vulnera-
tum corpus, quod usu venit iis saepe, quod inter se
cornibus pugnant atque in spinosis locis pascuntur.
relinquitur de numero, qui in gregibus est minor ca- 9
prino quam in ovillo, quod caprae lascivae et quae
dispargant se; contra oves quae se congregent ac con-
densent in locum unum. itaque in agro Gallico greges
plures potius faciunt quam magnos, quod in magnis
cito existat pestilentia, quae ad perniciem eum per-
ducat. satis magnum gregem putant esse circiter 10
quinquagenas. quibus adsentiri putant id quod usu
venit Gaberio, equiti Romano. is enim cum in sub-
urbano mille iugerum haberet et a caprario quodam,
qui adduxit capellas ad urbem decem, sibi in dies
singulos denarios singulos dare audisset, coegit mille
caprarum, sperans se capturum de praedio in dies
singulos denarium mille. tantum enim fefellit, ut
brevi omnes amiserit morbo. contra in Sallentinis
et in Casinati ad centenas pascunt. de maribus et
feminis idem fere discrimen, ut alii ad denas capras
singulos parent hircos, ut ego; alii etiam ad quin-

---

2 in campos (in campo *V*) 3 concipit 5 sint 9 vulneratum] uulnera tunc 11 adqui in sposis 14 ac condesent (ac condensent *apogr.*, et condesent *Pol.*) 23 audisse 24 capturam 25 fefellerit

---

3 concepit *v* 5 cum sunt *Schneiderus* 9 uulneratum *m* 11 atque in spinosis locis *mv* 23 audisset *mv* 24 capturum *mv* 25 fefellit *v*

decim, ut Menas; non nulli etiam, ut Murrius, ad viginti.

IV Sed quis e portu post Italico prodit ac de suillo pecore expedit? tametsi Scrofam potissimum de ea re dicere oportere cognomen eius significat. Cui Tremellius, Ignorare, inquit, videre, cur appeller Scrofa. itaque ut etiam hi propter te sciant, cognosce meam gentem suillum cognomen non habere, nec me esse ab Eumaeo ortum. avus meus primum appellatus est Scrofa, qui quaestor cum esset Licinio Nervae praetori in Macedonia provincia relictus [esset], qui praeesset exercitui, dum praetor rediret, hostes, arbitrati occasionem se habere victoriae, inpressionem
2 facere coeperunt in castra. avos, cum cohortaretur milites ut caperent arma atque exirent contra, dixit celeriter se illos, ut scrofa porcos, disiecturum, id quod fecit. nam eo proelio hostes ita fudit ac fugavit, ut eo Nerva praetor imperator sit appellatus, avus cognomen invenerit ut diceretur Scrofa. itaque proavos ac superiores de Tremelliis nemo appellatus Scrofa, nec minus septimus sum deinceps praetorius in gente nostra. nec tamen defugio quin dicam quae scio de
3 suillo pecore. agri enim culturae ab initio fui studiosus, nec de pecore suillo mihi et vobis, magnis pecuariis, ea res non est communis. quis enim fundum colit nostrum, quin sues habeat, et qui non audierit patres nostros dicere ignavum et sumptuosum esse, qui succidiam in carnario suspenderit potius ab laniario quam e domestico fundo?

---

5 trebellius 7 etiam ii (etiam hi *plurima apographa*) 9 ab eum aeuo 20 tremelliis (tremellis *cod. Par.*, cremellis *vel* cremelliis *apographa recentiora*) 23 suillo] sullo *priore loco* fit studiosus (fui studiosus *V*) 28 in carnarios 29 laniario (lanario *plurima apographa*, laniario *cod. Par. et V ut videtur*)

---

5 tremellius *mv* 9 ab Eumaeo *Politianus et Victorius* 11 relictus qui praeesset *v* 23 suillo *mv* 28 in carnario *v*

Ergo qui suum gregem vult habere idoneum, eligere oportet primum bona aetate, secundo bona forma (ea est cum amplitudine membrorum, praeterquam pedibus capite): unicolores potius quam varias. cum haec eadem ut habeant verres videndum, tum utique sint cervicibus amplis. boni seminis sues ani- 4
madvertuntur a facie et progenie et regione caeli: a facie, si formosi sunt verris et scrofa; *a* progenie, si porcos multos pariunt; a regione, si potius ex his locis, ubi nascuntur amplae quam exiles, pararis. emi 5
solent sic, 'illasce sues sanas esse habereque recte licere noxisque praestari neque de pecore morboso esse spondesne?'. quidam adiciunt perfunctas esse a febri et a foria.

In pastu locus huic pecori aptus uliginosus, quod delectatur non solum aqua sed etiam luto. itaque ob eam rem aiunt lupos, cum sint nancti sues, trahere usque ad aquam, quod dentes fervorem carnis ferre nequeant. hoc pecus alitur maxime glande, deinde 6
faba et hordeo et cetero frumento, quae res non modo pinguitudinem efficiunt, sed etiam carnis iucundum saporem. pastum exigunt aestate mane et, antequam aestus incipiat, subigunt in umbrosum locum, maxime ubi aqua sit: post meridiem rursus lenito fervore pascunt. hiberno tempore non prius exigunt pastum, quam pruina evanuit ac conliquefacta est glacies. ad 7
feturam verres duobus mensibus ante secernendi. optimum ad admissuram tempus a favonio ad aequinoctium vernum: ita enim contingit ut aestate pariat.

---

3 amplitudinem 4 unicoloris 5 habeat 8 a *ante* progenie *om.* 10 amplas quam exilis parari semi solent sicuihasce sues 17 nacti (nancti *cod. Par.*) 20 quae] quodque 22 exsigunt *priore loco*

---

3 amplitudine *mv* 5 habeant *v* 8 a progenie *v* 10 amplae quam exiles paratae *Ursinus* 11 illasce sues *v* 20 quae res *mv*

quattuor enim menses est praegnas et tunc parit, cum pabulo abundat terra. neque minores admittendae quam anniculae; melius viginti menses expectare, ut bimae pariant. cum coeperunt, id facere dicuntur 8 usque ad septimum annum recte. admissuras cum faciunt, [et] prodigunt in lutosos limites ac lustra, ut volutentur in luto, quae enim illorum requies, ut lavatio hominis. cum omnes conceperunt, rursus segregant verres. verris octo mensum incipit salire, permanet [et] ut id recte facere possit ad trimum, deinde it retro, quaad pervenit ad lanium. hic enim conciliator suillae carnis datus populo.

9 Sus graece dicitur ὗς, olim θῦς dictus ab illo verbo quod dicunt θύειν, quod est inmolare. ab suillo enim [genere] pecore inmolandi initium primum sumptum videtur, cuius vestigia, quod initiis Cereris porci inmolantur, et quod initiis pacis, foedus cum feritur, porcus occiditur, et quod nuptiarum initio antiqui reges ac sublimes viri in Etruria in coniunctione nuptiali nova nupta et novus maritus primum porcum 10 inmolant. prisci quoque Latini, etiam Graeci in Italia idem factitasse videntur. nam et nostrae mulieres, maxime nutrices, naturam qua feminae sunt in virginibus appellant porcum, et graecae choeron, significantes esse dignum insigne nuptiarum. suillum pecus donatum ab natura dicunt [iis] ad epulandum. itaque

---

1 praegnax 2 habundat (abundat *V*) 6 lutosos] lutosus 8 segregat 10 trimum] primum 11 it] id 11 quoad 12 suiuecarnis 13 dicitur uys olim thysus dictus 16 Cereris] ceris 23 qua] quam 24 graeci a echoeron 25 insigni 26 ab natura (a natura *V et apographa recentiora,* ab natura *cod. Par.*)

---

5 cum faciunt, prodigunt in lutuosos *v* 8 segregant *Iucundus* 10 permanet ut *Victorius* ad trimum *Scaliger* 12 suille carnis *cod. Par.* 13 olim θῦς dictus *Schneiderus* 16 cereris *m et cod. Flor., item correctum in cod. Par.* 23 qua *v et corrector codicis Parisini* 24 graecae χοῖρον *Victorius* 25 insigne *v* 26 dicunt ad epulandum *v*

iis animam datam esse proinde ac salem, quae ser-
varet carnem. e quis succidias Galli optimas et ma-
ximas facere consuerunt. optimarum signum, quod
etiam nunc quotannis e Gallia adportantur Romam per-
nae Comacinae et Cavarae et petasones. de magni- 11
tudine gallicarum succidiarum Cato scribit his verbis,
'in Italia Insubres terna atque quaterna milia [aulia]
succidiarum sallere, sus usque adeo pinguitudine cres-
cere solet, ut se ipsa stans sustinere non possit neque
progredi usquam. itaque eas siquis quo traicere volt,
in plaustrum inponit.' in Hispania ulteriore in Lusi-
tania [ulteriore] sus cum esset occisus, Atilius His-
paniensis, minime mendax et multarum rerum peritus
in doctrina, dicebat L. Volumnio senatori missam esse
offulam cum duabus costis, quae penderet tres et
viginti pondo, eiusque suis a cute ad os pedem et
tres digitos fuisse. Cui ego, Non minus res admiranda 12
cum mi esset dicta in Arcadia, scio me isse specta-
tum suem, quae prae pinguitudine carnis non modo
surgere non posset, sed etiam ut in eius corpore sorex
exesa carne nidum fecisset et peperisset mures. hoc
etiam in † vineta factum accepi.

Sus ad feturam quae sit fecunda, animadvertunt 13
fere ex primo partu, quod non multum in reliquis
mutat. in nutricatu, quam porculationem appellant,
binis mensibus porcos sinunt cum matribus; secundo,
[ea] cum iam pasci possunt, secernunt. porci, qui

---

4 etiamnum quod annis 5 comatinae petasiones 7 Insubres] in scrobes 8 succidia uere sus 10 uolet 11 plastrum 14 ualumnio (uolumnio *V*) 15 costis] coctis 18 isse] esse 25 appellabant

---

4 etiam nunc *v* 5 comacinae *Turnebus advers. 4, 6* petasones *Schneiderus* 7 in Italia Insubres *Turnebus:* in Italiam Insubres terna atque quaterna milia succidiarum advehere *Iordanus Caton. fragm. p. 11* 10 uult *Victorius* 12 ulteriore *delevit Iucundus* 15 costis *v* 18 isse *Ursinus* 22 in Venetia *Victorius et Scaliger* 25 appellant *Ursinus*

nati hieme, fiunt exiles propter frigora et quod matres
aspernantur propter exiguitatem lactis, quod dentibus
sauciantur propterea mammae. scrofa in sua quaeque
hara suos alat oportet porcos, quod alienos *non* asper-
natur et ideo, si conturbati sunt in fetura, fit deterior.
14 natura divisus earum annus bifariam, quod bis parit
in anno: quaternis mensibus fert ventrem, binis nutri-
cat. haram facere oportet circiter trium pedum altam
et latam amplius paulo, ea altitudine abs terra, ne,
dum exilire velit praegnas, abortet. altitudinis modus
sit, ut subulcus facile circumspicere possit nequi por-
cellus a matre opprimatur, et ut facile purigare possit
cubile. in haris ostium esse oportet et limen inferius
altum palmipedale, ne porci, ex hara cum mater prodit,
15 transilire possint. quotienscumque haras subulcus pur-
gat, totiens harenam inicere oportet, aut quid item
quod exsugat umorem in singulas haras inicere debet;
et cum peperit, largiore cibatu sustentare, quo facilius
lac suppeditare possit. [in] quibus hordei circiter
binas libras aqua madefactas dare solent, quod quidam
duplicant, ut sit mane et vesperi, si alia quae obiciant
16 non habuerint. cum porci depulsi sunt a mamma, a
quibusdam delici appellantur neque iam lactantes di-
cuntur, qui a partu decimo die habentur puri, et ab
eo appellantur ab antiquis sacres, quod tum ad sacri-
ficium idonei dicuntur primum. itaque aput Plautum
in Menaechimis, cum insanum quem putat, ut pietur,
in oppido Epidamno interrogat 'quanti hic porci sunt

---

1 exsiles 2 exsiguitatem 4 hara] hora quo alienos aspernantur 5 deterius 6 eorum bifaria 9 abs terram 10 praegnax 16 harenam (arenam *V*) 17 humorem 18 peperit (pepererit *V*) 20 quodque cum depublicant 23 deliti 28 epidamdo

---

4 hara *v* quia alienos non aspernantur *Schneiderus* 6 earum *Victorius* bifariam *v* 9 ab terra *v* 23 delici *v* 28 Epidamno *v*

sacres?'. si fundus ministrat, dari solent vinacea ac
scopi ex uvis. amisso nomine lactantes dicuntur ne- 17
frendes ab eo, quod nondum fabam frendere possunt,
id est frangere. porcus graecum est nomen antiquum,
sed obscuratum, quod nunc eum vocant choeron. in
eorum partu scrofae bis die ut bibant curant lactis
causa. parere dicunt oportere porcos, quot mammas
habeat; si minus pariat, fructuariam idoneam non
esse; si plures pariat, esse portentum. in quo illud 18
antiquissimum fuisse scribitur, quod sus Aeneae Lavini
triginta porcos peperit albos. itaque quod portenderit
factum, *post* tricesimum annum ut Lavinienses con-
diderint oppidum Albam. huius suis ac porcorum
etiam nunc vestigia adparent [iamne], quod et simu-
lacra eorum ahenea etiam nunc in publico posita, et
corpus matris ab sacerdotibus, quod in salsura fuerit,
demonstratur. nutricare octonos porcos parvulos primo 19
possunt: incremento facto a peritis dimidia pars re-
moveri solet, quod neque mater potest subferre lac,
neque congenerati alescendo roborari. a partu decem
diebus proximis non producunt ex haris matrem, prae-
terquam potum. praeteritis decem diebus sinunt exire
pastum in propincum locum villae, ut crebro reditu
lacte alere possint porcos. cum creverunt, patiuntur 20
sequi matrem pastum domique secernunt a matribus
ac seorsum pascunt, ut desiderium ferre possint pa-
rentis nutricis, quod decem diebus adsecuntur. subul-
cus debet consuefacere, omnia ut faciant ad bucinam.
primo cum incluserunt, cum bucinatum est, aperiunt,
ut exire possint in eum locum, ubi hordeum fusum
in longitudine. sic enim minus disperit, quam si in

---

2 scopei 6 partu] petu 7 dicunt] nunc quod 12 post *om.* labinienses 13 alba 17 nutricari 24 patiuntur] capiuntur 27 nutrices 31 quamuis in aceruos

---

2 scopi *Victorius* 13 albam *m* 17 nutricare *v* 27 nutricis *m* 31 quam si *Politianus*

acervo positum, et plures facilius accedunt. ideo ad bucinam convenire dicuntur, ut silvestri loco dispersi
21 ne dispereant. castrantur verres commodissime anniculi, utique ne minores quam semestres: quo facto nomen mutant atque e verribus dicuntur maiales. de sanitate suum unum modo exempli causa dicam. porcis lactentibus si scrofa lac non potest suppeditare, triticum frictum dari oportet (crudum enim solvit alvom) vel hordeum obici ex aqua, quaad fiant trimestres.
22 de numero in centum sues decem verres satis esse putant: quidam etiam hinc demunt. greges [maiorum] inaequabiles habent; sed ego modicum puto centenarium: aliquot maiores faciunt, ita ut ter quinquagenos habeant. porcorum gregem alii duplicant, alii etiam maiorem faciunt. minor grex quam maior minus sumptuosus, quod comites subulcus pauciores quaerit. itaque gregis numerum pastor ab sua utilitate constituit, non utique quot verres habeat: id enim ab natura sumendum.

V Haec hic. at Quintus Lucienus senator, homo quamvis humanus ac iocosus, introiens, familiaris omnium nostrum, Synepirotae, inquit, χαίρετε, Scrofam enim et Varronem nostrum, [inquit] ποιμένα λαῶν, mane salutavi. Cum alius eum salutasset, alius conviciatus esset, qui tam sero venisset ad constitutum, Videbo iam vos, inquit, balatrones, et hoc adferam meum corium et flagra. tu vero, Murri, veni mi advocatus, dum asses solvo Laribus, si postea a me

---

2 bucinam] duodecim *Pol.*, duodecem *plurima apographa* 4 sexmestres 6 poros (porcis *plurima apographa*, poros *Pol. et cod. Flor.*) 13 aliquod 17 ab sua (ab suam *Pol.*, ab sua *vel* a sua *libri manu scripti*) 18 utique quot] ut quod 20 at] ad 22] sinepirotae inquit charete et uarronem nostrum inquid poemenalaon scrofam enim mane. *mendi notam adpositam esse adnotavit Victorius* 28 Laribus] palibus

---

1 ad bucinam conuenire *Ursinus*

repetant, ut testimonium perhibere possis. Atticus 2
Murrio, Narra isti, inquit, eadem, qui sermones sint
habiti et quid reliqui sit, ut ad partes paratus veniat:
nos interea secundum actum de maioribus adtexamus.
In quo quidem, inquit Vaccius, meae partes, quoniam
boves ibi. quare dicam, de bubulo pecore quam ac-
ceperim scientiam, ut, siquis quid ignorat, discat;
siquis scit, nuncubi labar observet. Vide quid agas,
inquam, Vacci. nam bos in pecuaria maxima debet 3
esse auctoritate, praesertim in Italia, quae a bubus
nomen habere sit existimata. Graecia enim antiqua,
ut scribit Timaeus, tauros vocabat italos, a quorum
multitudine et pulchritudine et fetu vitulorum Italiam
dixerunt. alii scripserunt, quod ex Sicilia Hercules
persecutus sit eo nobilem taurum, qui diceretur italus.
hic socius hominum in rustico opere et Cereris mi-
nister, ab hoc antiqui manus ita abstineri voluerunt, 4
ut capite sanxerint, siquis occidisset. qua in re testis
Attice, testis Peloponnesos. nam ab hoc pecore Athenis
Buzuges nobilitatus, Argis Homogyros. Novi, inquit
ille, maiestatem boum et ab his dici pleraque magna,
ut busycon bupaeda bulimon boopin, uvam quoque
bumammam. praeterea scio hunc esse, in quem po- 5
tissimum Iuppiter se convertit, cum exportavit per
mare e Phoenice amans Europam; hunc esse, qui filios
Neptuni a Menalippa servarit, ne in stabulo infantes
grex boum obtereret; denique ex hoc putrefacto nasci
dulcissimas apes, mellis matres, a quo eas Graeci
bugenes appellant; et hunc † Plautium locutum esse

---

2 narra isti] narrasti   sermonis   5 inquid   6 bubulco   11 sit] sic   15 qui] ut   20 Argis] agris   inquit ille] inqui diuae   22 bysycon   bolimon   24 iupiter (iuppiter *cod. Par.*)   29 bugones

---

2 narra isti *Iucundus*   sermones *mv*   6 bubulo *Iucundus*   11 sit existimata *v*   15 qui diceretur *Iucundus*   20 Argis *v*   inquit ille *Victorius*   29 βουγενεῖς *Scaliger*

latine quam Hirrium praetorem renuntiatum Romam
in senatum scriptum habemus. sed bono animo es,
non minus satisfaciam tibi, quam qui Bugoniam scripsit.
6 Primum in bubulo genere aetatis gradus dicuntur
quattuor, prima vitulorum, secunda iuvencorum, tertia
bovum novellorum, quarta vetulorum. discernuntur
in prima vitulus et vitula, in secunda iuvencus et
iuvenca, in tertia et quarta taurus et vacca. quae
sterilis est vacca, taura appellata; quae praegnas,
horda. ab eo in fastis dies hordicidia nominatur,
7 quod tum hordae boves inmolantur. qui gregem ar-
mentorum emere vult, observare debet primum, ut
sint eae pecudes aetate potius ad fructos ferendos
integrae quam iam expartae; ut sint bene conpositae,
ut integris membris, oblongae, amplae, nigrantibus
cornibus, latis frontibus, oculis magnis et nigris, pilosis
auribus, conpressis malis subsimae, ne gibberae, spina
leviter remissa, apertis naribus, labris subnigris, cer-
8 vicibus crassis ac longis, a collo palea demissa, cor-
pore bene costato, latis umeris, bonis clunibus, codam
profusam usque ad calces ut habeant, inferiorem partem
frequentibus pilis subcrispam, cruribus potius mino-
ribus rectis, genibus eminulis distantibus inter se,
pedibus non latis, neque ingredientibus qui displu-
dantur, nec cuius ungulae divarent, et cuius ungues
sint leves et pares, corium [a] tactu non asperum ac

---

1 hirrium (hirtium *V*, hyrtium *cod. Flor.*, hirrium *Vict. et plurima apographa*) 6 nouello (nouellorum *V*, nouello *corr.* nouellorum *videtur in archetypo fuisse*) 10 infastidies (in fastis dies *V*) hordicalia nominantur 17 subsimine gibberi 18 subagris 19 grassis a collo corpore apoleo demissa (demisso *V*) bene costatos 22 subcrispis 23 interspedibus 26 corium] torium

---

10 hordicidia *Muellerus in Fest. p. 102, 15* nominatur *Ursinus* 17 subsimae ne gibberae *Ursinus* 18 subnigris *v* 19 a collo palearibus demissis corpore amplo bene costato *Iucundus* 22 subcrispam *Iucundus* 23 inter se pedibus *mv* 26 corium *v*

durum, colore potissimum nigro, deinde robeo, tertio
helvo, quarto albo: mollissimus enim hic, ut durissi-
mus primus. de mediis duobus prior quam posterior 9
[in eo prior], utrique plures quam nigri et albi. neque
non praeterea ut mares seminis boni sint, quorum et
forma est spectanda, et qui ex his orti sunt respon-
dent ad parentum speciem; et praeterea quibus regio-
nibus nati sint refert. boni enim generis in Italia
plerique Gallici ad opus, contra nugatori Ligusci; trans- 10
marini Epirotici non solum meliores totius Graeciae,
sed etiam quam Italiae. tametsi quidam de Italicis,
quos propter amplitudinem praestare dicunt, [ad]
victimas faciunt atque ad deorum servant supplicia,
qui sine dubio ad res divinas propter dignitatem am-
plitudinis et coloris praeponendi. quod eo magis fit,
quod albi in Italia non tam frequentes quam [quam]
in Thracia ad *μέλανα κόλπον*, ubi alio colore pauci.
eos cum emimus domitos, stipulamur sic, 'illosce boves
sanos esse noxisque praestari'; cum emimus indomitos, 11
sic, 'illosce iuvencos sanos recte deque pecore sano
esse noxisque praestari spondesne?'. paulo verbosius
haec, qui Manili actiones secuntur lanii, qui ad cultrum
bovem emunt: qui ad altaria, hostiae sanitatem non
solent stipulari.

Pascuntur armenta commodissime in nemoribus,
ubi virgulta et frons multa: hieme cum hibernant
secundum mare, aestu abiguntur in montes frondosos.
propter feturam haec servare soleo. ante admissuram 12
mensem unum ne cibo et potione se inpleant, quod

---

1 deiñ (deinde *V*, dein *apographa nonnulla*) tertio theluo 4 in eo prior] *mendi notam adpositam esse adnotavit Victorius* 5 mari sint] sunt 8 sint] sunt 9 ligusti 22 mamili actionis 24 soluent 27 abigantur

---

1 tertio heluo *v* 5 ut mares seminis boni sint *mv* 12 ad *ante* victimas *delendum esse adnotavit Schneiderus* 22 Manilii actiones *v* 24 solent *mv* 27 abiguntur *v*

existimantur facilius macrae concipere. contra tauros
duobus mensibus ante admissuram herba et palea ac
faeno facio pleniores et a feminis secerno. habeo
tauros totidem, quot Atticus, ad matrices LXX duo,
unum anniculum, alterum bimum. haec secundum
astri exortum facio, quod Graeci vocant lyran, fidem
13 nostri. tum denique tauros in gregem redigo. mas
an femina sit concepta, significat descensu taurus, cum
init [si], quod, si mas est, in dexteriorem partem abit;
si femina, in sinisteriorem. cur hoc fiat, vos videritis,
inquit mihi, qui Aristotelem legitis. non minores
oportet inire bimas, ut trimae pariant, eo melius, si
quadrimae. pleraeque pariunt in decem annos, quae-
dam etiam plures. maxime idoneum tempus ad con-
cipiendum a delphini exortu usque ad dies quadraginta
aut paulo plus. quae enim ita conceperunt, tempera-
tissimo anni tempore pariunt: vaccae enim mensibus
14 decem sunt praegnates. de quibus admirandum scrip-
tum inveni, exemptis testiculis si statim admiseris
taurum, concipere. eas pasci oportet locis viridibus
et aquosis. cavere oportet ne aut angustius stent
aut feriantur aut concurrant. itaque quod eas aestate
tabani concitare solent et bestiolae quaedam minutae
sub cauda ali, ne concitentur, aliqui solent includere
saeptis. iis substerni oportet frondem aliudve quid
in cubilia, quo mollius conquiescant. aestate ad aquam
15 adpellendum bis, hieme semel. cum parere coeperunt,
secundum stabula pabulum servari oportet integrum,

---

1 existimantur (existimatur *V*) 4 quod atticus 8 discensu 11 inquid aristolem (Aristotelem *V*, aristolem *corr.* aristotelem *in archetypo fuisse videtur*) 13 in decem annis (in decimo anno *V*) 15 a dulpini eamortu 16 conciperunt 20 taurum] statim 24 ali] alii 27 appellandum

---

13 in decem annos *Iucundus* 15 a delphini exortu *Plinius nat. hist. VIII 177* 19 admiseris taurum *Schneiderus* 27 appellendum *v*

quod egredientes degustare possint: fastidiosae enim
fiunt. et providendum, quo recipiunt se, ne frigidus
locus sit: algor enim eas et famis macescere cogit.
in alimoniis armenticium pecus sic contuendum. lac- 16
tantes cum matribus ne cubent: obteruntur enim. ad
eas mane adigi oportet, et cum redierunt e pastu. cum
creverunt vituli, levandae matres pabulo viridi obi-
ciendo in praesepiis. item his, ut fere in omnibus
stabulis, lapides substernendi aut quid item, ne ungulae
putrescant. ab aequinoctio autumnali una pascuntur
cum matribus. castrare non oportet ante bimum, 17
quod difficulter, si aliter feceris, se recipiunt. qui
autem postea castrantur, duri et inutiles fiunt. item
ut in reliquis gregibus pecuariis dilectus quotannis
habendus et reiculae reiciundae, quod locum occupant
earum quae ferre possunt fructus. siquae amisit vitu-
lum, ei supponere oportet eos, quibus non satis prae-
bent matres. semestribus vitulis obiciunt furfures
triticios et farinam hordeaceam et teneram herbam
et ut bibant mane et vesperi curant. de sanitate sunt 18
conplura, quae exscripta de Magonis libris armen-
tarium meum crebro ut aliquid legat curo. numerus
de tauris et vaccis sic habendus, ut in sexaginta unus
sit anniculus, alter bimus. quidam habent aut minorem
aut maiorem numerum [gregum]. nam apud Atticum
duo tauri in septuaginta matribus sunt. numerum
gregum alius facit alium, quidam centenarium modi-
cum putant esse, ut ego. Atticus centum viginti
habet, ut Lucienus.

Haec ille. at Murrius, qui, dum loquitur Vaccius, VI

---

1 regredientes 4 sic] sit 14 quodannis 15 reicolae 23 sic] sit 25 Atticum] eum 28 centum] centaurum 30 murrius (murius *V et cod. Par.*, Murrius *Vict. et apographa recentiora*)

---

1 egredientes *v* 4 sic contuendum *v* 23 sic habendus *v* 25 gregum *priore loco Popma auctore inclusit Gesnerus* apud Atticum *Ursinus* 28 cxx habet *v*

cum Lucieno redisset, Ego, inquit, de asinis potissimum dicam, quod sum Reatinus, ubi optimi et maximi fiunt, e quo seminio ego hic procreavi pullos et ipsis
2 Arcadibus vendidi aliquotiens. igitur asinorum gregem qui facere vult bonum, primum videndum ut mares feminasque bona aetate sumat, utrique ut quam diutissime fructum ferre possint: firmos, omnibus partibus honestos, corpore amplo, seminio bono, ex his locis, unde optumi exeunt, quod faciunt, Peloponnesi cum potissimum eos ex Arcadia emant, in Italia ex agro Reatino. non enim, si murenae optimae flutae sunt in Sicilia et helops ad Rhodon, continuo hi pisces in
3 omni mari similes nascuntur. horum genera duo: unum ferum, quos vocant onagros, *ut* in Phrygia et Lycaonia sunt greges multi; alterum mansuetum, ut sunt in Italia omnes. ad seminationem onagrus idoneus, quod et e fero fit mansuetus facile et e mansueto ferus numquam. quod similes parentum genuntur, eligendi et mas et femina cum dignitate ut sit. in mercando item ut ceterae pecudes emptionibus et traditionibus dominum mutant, et de sanitate ac
4 noxa solet caveri. commode pascuntur farre et furfuribus hordeaceis. admittuntur ante solstitium, ut eodem tempore alterius anni pariant: duodecimo enim mense conceptum semen reddunt. praegnates opere levant: venter enim labore nationem reddit deteriorem. marem non deiungunt ab opere, quod remissione laboris fit deterior. in partu eadem fere observant, quae in equis. secundum partum pullos anno non removent a matre. proximo anno noctibus patiuntur

---

1 reddidisset 5 qui] quin 7 possit 10 ex arcadiemebant (ex arcadia emebant *V*) 11 optimae elutae 14 ut *post* onagros *om.* 28 fit] sic inpastu

---

1 redisset *m* 5 qui facere *mv et libri recentiores* 7 possint *mv* 10 emant *editio Basileensis a. 1521* 11 flutae *v* 28 fit deterior *v* in partu *cod. Par.*

esse cum his et leniter capistris aliave qua re habent
vinctos. tertio anno domare incipiunt ad eas res, ad
quas quisque eos vult habere in usu. relinquitur de 5
numero, quorum greges non sane fiunt, nisi ex eis
qui onera portant, ideo quod plerique diducuntur ad
molas aut ad agri culturam, ubi quid vehendum est,
aut etiam ad arandum, ubi levis est terra, ut in Cam-
pania. greges fiunt fere mercatorum, ut eorum qui
e Brundisino aut Apulia asellis dossuariis conportant
ad mare oleum aut vinum itemque frumentum aut
quid aliut.

Lucienus, Ego quoque adveniens aperiam carceres, VII
inquit, et equos emittere incipiam, nec solum mares,
quos admissarios habeo, ut Atticus, singulos in femi-
nas denas. e quis feminas Q. Modius Equiculus, vir
fortissimus, etiam patre militari, iuxta ac mares ha-
bere solebat. horum equorum et equarum greges qui
habere volunt, ut habent aliqui in Peloponneso et in
Apulia, primum spectare oportet aetatem, quam prae-
cipiunt *sic*. videmus ne sint minores trimae, maiores
decem annorum. aetas cognoscitur et equorum *et* 2
fere omnium qui ungulas indivisas habent et etiam
cornutarum, quod equus triginta mensibus primum
dentes medios dicitur amittere, duo superiores, totidem
inferiores. incipientes quartum agere annum itidem
eiciunt et totidem eiciunt proxumos eorum quos ami-
serunt, et incipiunt nasci, quos vocant columellares.
quinto anno incipiente item eodem modo amittere 3

---

4 nisi ex eis] niestei 5 portent deducuntur *Pol.*, diducuntur *plurima apographa* 7 leuis (leuius *apographa recentiora*) 9 bryndisino cumportant 12 lucinius 13 inquid 15 feminasque modius *mendi nota adposita* 18 uoluerunt 20 sic *om.* 21 et equorum fere 24 admittere (amittere *V*) 28 admitterem bimas cum canos

---

5 portant *m* 9 comportant *cod. Par.* 12 Lucienus *v* 15 Q. Modius *Victorius* 21 et equorum et fere *v* 28 amittere binos *v*

binos, cum cavos habeat tum renascentes, ei sexto
anno inpleri, septumo omnes habere solet renatos et
conpletos. hoc maiores qui sunt, intellegi negant
posse, praeterquam cum dentes sint facti brocchi et
supercilia cana et sub ea lacunae, ex *eo* observatu
4 dicunt eum equom habere annos sedecim. *de* forma
esse oportet magnitudine modica, quod nec vastos nec
minutos decet esse, equas clunibus ac ventribus latis.
equos, *ad* admissuram quos velis habere, legere oportet
amplo corpore, formosos, nulla parte corporis inter
5 se non congruentes. qualis futurus sit equus, e pullo
coniectari potest, si caput habet non magnum nec
membris confusis si est, oculis nigris, naribus non
angustis, auribus adplicatis, [angusta] iuba crebra,
fusca, subcrispa subtenuibus saetis, inplicata in dex-
teriorem partem cervicis, pectus latum et plenum,
umeris latis, ventre modico, lumbis deorsum versus
pressis, scapulis latis, spina maxime duplici, si minus,
non extanti, coda ampla subcrispa, cruribus rectis
aequalibus intro versus potius figuratis, genibus ru-
tundis ne magnis, ungulis duris: toto corpore ut habeat
venas, quae animadverti possint, quod *qui* huiusce modi
sit, [et] cum est aeger, ad medendum adpositus [cor-
6 pore multo]. de stirpe magni interest qua sint, quod
genera sunt multa. itaque ab hoc nobiles a regionibus
dicuntur, in Graecia Thessalici equi *a Thessalia, in*

---

1 ei] eis 2 relatos 5 lacuni sex obseruatu 6 equom] equorum de *om.* 7 uallos 9 equos admissura lege 11 congruenti (congrue nu *apographa recentiora*) e pullo] e pulio 15 fusta (fusca *V*) subcripta subtenuimus satis 15 inpublicata (implicata *V*) 17 deorsum uersus (deorsum uersum *V*) 20 figurata 22 possunt quod huiusce modi 25 ab] ad 26 thessalici equi a terra apulia brosea roseani

---

1 cavos *Schneiderus* 2 renatos *v* 5 lacunae ex obseruatu *v* 6 eum equum *mv* 7 uastos *mv* 9 ad admissuram *v* legere oportet *mv* 11 e pullo *m* 15 subcrispa subtenuibus setis *v* 22 possint *v* quod qui huiuscemodi sit *Iucundus*

Italia ab Apulia Apuli, ab Rosea Roseani. equi boni futuri signa, si cum gregalibus in pabulo contendit in currendo aliave qua re, quo potior sit; si, cum flumen travehundum est gregi, in primis progreditur ac non respectat alios. emptio equina similis fere ac boum et asinorum, quod eisdem rebus in emptione dominum mutant, ut in Manili actionibus sunt perscripta.

Equinum pecus pascendum in pratis potissimum 7 herba, in stabulis ac praesepibus arido faeno; cum pepererunt, hordeo adiecto, bis die data aqua. horum feturae initium admissionis facere oportet ab aequinoctio verno ad solstitium, ut partus idoneo tempore fiat: duodecimo enim mense die decimo aiunt nasci. quae post tempus nascuntur, fere vitiosa atque inutilia existunt. admittere oportet, cum tempus anni 8 venerit, bis die, mane et vespere, per origam: sic appellatur qui[qui] admittit. eo enim adiutante, equa alligata, celerius admittuntur, neque equi frustra cupiditate inpulsi semen eiciunt. quaad satis sit admitti, ipsae significant, quod se defendunt. si fastidium saliendi est, scillae medium conterunt cum aqua ad mellis crassitudinem: tum ea re naturam equae, cum menses ferunt, tangunt; contra ab locis equae nares equi tangunt. tametsi incredibile, quod usu venit, 9 memoriae mandandum. equus matrem salire cum adduci non posset, cum eum capite obvoluto auriga adduxisset et coegisset matrem inire, cum descendenti dempsisset ab oculis, [et] ille impetum fecit in eum

5 simulis (similis *apogr.*) 7 mamili 10 data (danda *V*, data *apogr.*) 12 ad] et idoneus 16 peroriga misit appellatur *mendi nota adposita* 19 quoad 24 tam et insi incredibili 25 mandandum cum equus matrem salire cum adduci non posset eum 28 demsisset (dempsisset *V*, demisisset *apographa recentiora*) ab oculis et ille (ab oculis ille *V*)

7 Manilii *v* 12 ad solstitium *v* *idoneo cod. 1* 24 tametsi incredibile *v*

10 ac mordicus interfecit. cum conceperunt equae, viden-
dum ne aut laborent plusculum aut ne frigidis locis
sint, quod algor maxime praegnatibus obest. itaque
in stabulis et umore prohibere oportet humum, clausa
habere ostia ac fenestras, et inter singulas a praese-
pibus intericere longorios, qui eas discernant, ne inter
se pugnare possint. praegnatem neque inplere cibo
11 neque esurire oportet. alternis qui admittant, diu-
turniores equas, meliores pullos fieri dicunt, itaque
ut restibiles segetes esse exuctiores, sic quotannis quae
praegnates fiant. [in] decem diebus secundum partum
cum matribus in pabulum prodigendum, ne ungulas
teneras conburat stercus. quinquemestribus pullis
factis, cum redacti sunt in stabulum, obiciendum fa-
rinam hordeaciam molitam cum furfuribus, et siquid
12 aliud terra natum libenter edent. anniculis iam factis
dandum hordeum et furfures, usque quaad erunt lac-
tantes. neque prius biennio confecto a lacte remo-
vendum; eosque, cum stent cum matribus, interdum
tractandum, ne, cum sint deiuncti, exterreantur; eadem-
que causa ibi frenos suspendendum, ut eculi consuescant
et videre eorum faciem et e motu audire crepitus.
13 cum iam ad manus accedere consuerint, interdum in-
ponere iis puerum bis aut ter [interdum] pronum in
ventrem, postea iam sedentem. haec facere, cum sit
trimus: tum enim maxime crescere ac lacertosum fieri.
sunt qui dicant post annum et sex menses eculum
domari posse, sed melius post trimum, a quo tempore

---

4 humum] umum 5 hostia (ostia *V*) 7 praegnantem (praegnatem *cod. Par.*) 9 equos 10 esse] esset (essent *V*) 10 exuctores quod annis 11 praegnatis 12 ungulas commurat stercus tenebat *mendi nota adposita* 15 hordeaciam (ordeaceam *V et nonnulla apographa*) 17 hordeum (ordeum *V*) 26 trimas 28 domare

---

9 equas *Pontedera antiq. p. 435* 10 exuctiores *v* 13 comburat stercus tenellas *Politianus* 24 bis aut ter pronum *Iucundus* 26 trimus *v* 28 domari *v et ex correctione cod. Par.*

farrago dari solet. haec enim purgatio maxime ne-
cessaria equino pecori. quod diebus decem facere
oportet, nec pati alium ullum cibum gustare. ab 14
undecimo die usque ad quartum decimum dandum
hordeum, cotidie adicientem minutatim: quod quarto
die feceris, in eo decem diebus proximis manendum.
ab eo tempore mediocriter exercendum et, cum con-
sudarit, perunguendum oleo. si frigus erit, in equili
faciendus ignis. equi quod alii sunt ad rem militarem 15
idonei, alii ad vecturam, alii *ad* admissuram, alii ad
cursuram, non item sunt spectandi atque habendi.
itaque peritus belli alios eligit atque alit ac docet;
aliter quadrigarius ac desultor; neque idem qui vec-
torios facere vult ad ephippium aut ad raedam, quod
ad rem militarem, quod ut ibi ad castra habere vo-
lunt acres, sic contra in viis habere malunt placidos.
propter quod discrimen maxime institutum ut castren-
tur equi. demptis enim testiculis fiunt quietiores, [et]
ideo quod semine carent. ii cantherii appellati, ut
in subus maïales, gallis gallinaceis capi. de medicina 16
vel plurima sunt in equis et signa morborum et ge-
nera curationum, quae pastorem scripta habere oportet.
itaque ab hoc in Graecia potissimum medici pecorum
ἱππίατροι appellati.

Cum haec loqueremur, venit a Menate libertus, VIII
qui dicat liba absoluta esse et rem divinam paratam;
si vellent, venirent illuc et ipsi pro se sacrificarentur.
Ego vero, inquam, vos ante ire non patiar, antequam
mihi reddideritis tertium actum de mulis, de canibus,

5 cottidie 7 extriendum 8 perunguendum (perungendum *V et nonnulla apographa*) 9 equi] equis 10 alii admissuram 11 adque habendi 12 adque alit 13 adesultor (ac desultor *V*) 14 ad praedam quod ut ad rem militarem quod ibi 19 appellati (appellantur *V*) 24 IITITIΔTPOI

7 exercendum *v* 9 equi *m* 10 ad admissuram *v* 14 ad rhedam *Ursinus* 18 et *delevit Pontedera antiq. p. 436* 24 *ἱππίατροι Politianus*

de pastoribus. Brevis oratio de istis, inquit Murrius.
nam muli et item *hinni* bigeneri atque insiticii, non
suopte genere ab radicibus. ex equa enim et asino
2 fit mulus, contra ex equo et asina hinnus. uterque
eorum ad usum utilis, partu fructuosus neuter. pullum
asininum a partu recentem subiciunt equae, cuius lacte
ampliores fiunt, quod id lacte quam asininum ad ali-
monia dicunt esse melius. praeterea educant eum
paleis, faeno, hordeo. matri suppositiciae quoque in-
serviunt, quo equa [ad] ministerium lactis cibum pullo
praebere possit. hic ita educatus a trimo potest ad-
mitti: neque enim aspernatur propter consuetudinem
3 equinam. hunc minorem si admiseris, et ipse citius
senescit, et quae ex eo concipiuntur fiunt deteriora.
qui non habent eum asinum, quem supposuerunt equae,
et asinum admissarium habere volunt, de asinis quem
amplissimum formosissimumque possunt eligunt, qui-
que seminio natus sit bono, Arcadico, ut antiqui di-
cebant, ut nos experti sumus, Reatino, ubi tricenis ac
quadragenis milibus admissarii aliquot venierunt. quos
emimus item ut equos stipulamurque in emendo ac
facimus in accipiendo idem, quod dictum est in equis.
4 hos pascimus praecipue faeno atque hordeo, et id
ante admissuram et largius facimus, ut cibo suffun-
damus vires ad feturam, eodem tempore quo equos
adducentes, itemque ut ineat equas per origas cura-
mus. cum peperit equa mulum aut mulam, nutri-

---

2 multi et item bigeneri 3 suopte] suo ope 4 hinnius 5 fructuosus] fructus 7 at alia omnia 9 hordeo (ordeo *V*) 11 eductus a primo 16 asinarium admissarium 19 tricenis ad quadringentis 20 aliquod 26 idemque 27 pepererit

---

2 muli et hinni bigeneri *Iucundus* 3 suopte genere *v* 4 hinnus *Iucundus* 7 alimonia *Lachmannus in Lucret. p. 352* 10 equa ministerium lactis pullo praebere possit *Gesnerus* 11 a trimo *Ursinus* 16 asinum admissarium *m* 19 tricenis ac quadragenis *m* 27 peperit *v*

cantes educamus. hi si in palustribus locis atque 5
uliginosis nati, habent ungulas molles; idem si exacti
sunt aestivo tempore in montes, quod fit in agro
Reatino, durissimis ungulis fiunt. in grege mulorum
parando spectanda aetas et forma, alterum, ut *in* vec-
turis sufferre labores possint; alterum, ut oculos aspectu
delectare queant. hisce enim binis coniunctis omnia
vehicula in viis ducuntur. haec me Reatino auctore 6
probares, mihi inquit, nisi tu ipse domi equarum
greges haberes ac mulorum greges vendidisses. hin-
nus qui appellatur, est ex equo et asina, minor quam
mulus corpore, plerumque rubicundior, auribus ut
equinis, iubam et caudam *habet* similem asini. item
in ventre est, ut equus, menses duodecim. hosce item
ut eculos et educant et alunt et aetatem eorum ex
dentibus cognoscunt.

Relinquitur, inquit Atticus, de quadripedibus quod IX
ad canes attinet, *quod pertinet* maxime ad nos, qui
pecus pascimus lanare. canis enim [ita] custos pe-
coris [et] eius quod eo comite indiget ad se defen-
dendum. in quo genere sunt maxime oves, deinde
caprae. has enim lupus captare solet, cui opponimus
canes defensores. in suillo pecore tamen sunt quae
se vindicent, [sues] verres, maiales, scrofae. prope
enim haec apris, qui in silvis saepe dentibus canes
occiderunt. quid dicam de pecore maiore? cum sciam 2
mulorum gregem, cum pasceretur *et* eo venisset lupus,
ultro mulos circumfluxisse et ungulis caedendo eum

---

1 adque 5 in *ante* vecturis *om.* 6 oculis 10 uindidisses 13 habet *om.* 15 educant (educunt *V*) 18 quod pertinet *om.* 19 canes enim 20 quod] qui 27 pasceretur eo uenisset

---

6 oculos *Iucundus* 19 canis enim *v* ita custos est pecoris ut eius, quod eo comite indiget *Iucundus* 24 sues *delevit Pontedera antiq. p. 438* 27 pasceretur et uenisset *corr.* pasceretur eo et uenisset *cod. Par.*

occidisse, et tauros solere adversos adsistere clunibus
continuatos et cornibus facile propulsare lupos. quare
de canibus quoniam genera duo, unum venaticum et
pertinet ad feras bestias silvestres, alterum quod cu-
stodiae causa paratur et pertinet ad pastorem, dicam
de eo ad formam artis expositam in novem partes.
3 Primum aetate idonea parandi, quod catuli et
vetuli neque sibi neque ovibus sunt praesidio et feris
bestiis non numquam praedae. facie debent esse for-
mosi, magnitudine ampla, oculis nigrantibus aut ravis,
naribus congruentibus, labris subnigris aut rubicundis
neque resimis superioribus nec pendulis subtus, mento
suppresso et ex eo enatis duobus dentibus dextra et
sinistra paulo eminulis, superioribus directis potius
4 quam brocchis, acutos quos habeant labro tectos, ca-
pitibus et auriculis magnis ac flaccis, crassis cervicibus
ac collo, internodis articulorum longis, cruribus [ac
collo internodis] rectis et potius varis quam vatiis,
pedibus magnis et latis, qui ingredienti ei displodantur,
digitis discretis, unguibus duris ac curvis, solo ne ut
corneo ne nimium duro, sed ut fermentato ac molli,
a feminibus summis corpore suppresso, spina neque
eminula neque curva, cauda crassa, latrato gravi, hiatu
magno, colore potissimum albo, quod in tenebris *fa-*
5 *cilius agnoscuntur*, specie leonina. praeterea feminas
volunt esse mammosas aequalibus papillis. item vi-
dendum ut boni seminii sint. itaque et a regionibus
appellantur Lacones, Epirotici, Sallentini. videndum

1 diuersos 4 ad feras bestibus assiluestribus assiluestres *mendi nota adposita* 10 rauis] rabis 12 nec penduli (neque pendulis *V*) 14 eminus suberioribus 18 varis] uariis 19 latis] altis displorantur 20 solo ne] selone *mendi nota adposita* 24 facilius agnoscuntur *om.* 28 salamentini

10 rauis *v* 14 eminulis *Iucundus* 17 cruribus rectis *v* 18 varis *Victorius* 19 displodantur *v* 20 solo *Victorius* 28 Salentini *Iucundus*

ne a venatoribus aut laniis canes emas, alteri quod ad pecus sequendum inertes; alteri, si viderint leporem aut cervum, quod eum potius quam oves sequentur. quare a pastoribus empta melior, quae oves sequi consuevit, aut sine ulla consuetudine quae fuerit. canis enim facilius quid adsuescit, eaque consuetudo firmior, quae fit ad pastores, quam quae ad pecudes. Publius 6 Aufidius Pontianus Amiterninus cum greges ovium emisset in Vmbria ultima, quibus gregibus sine pastoribus canes accessissent, pastores ut deducerent in Metapontinos saltus et Heracleae emporium, inde cum domum redissent qui ad locum deduxerant, e desiderio hominum diebus paucis postea canes sua sponte, cum dierum multorum via interesset, sibi ex agris cibaria praebuerunt atque in Vmbriam ad pastores redierunt. neque eorum quisquam fecerat, quod in agri cultura Saserna praecepit, qui vellet se a cane sectari, ut ranam obiciat coctam. magni interest ex semine esse canes eodem, quod cognati maxime inter se sunt praesidio. sequitur quartum de emptione: fit alterius, cum 7 a priore domino secundo traditus est. de sanitate et noxa stipulationes fiunt eaedem, quae in pecore, nisi quod hic utiliter exceptum est. alii pretium faciunt in singula capita canum, alii ut catuli sequantur matrem, alii ut bini catuli unius canis numerum obtineant, ut solent bini agni ovis, plerique ut accedant canes, qui consuerunt esse una.

Cibatus canis propior hominis quam ovis. pas- 8

---

4 quare aut pastoribus 7 fit] sit 10 ut dedurent in metampinos saltus et traclepore inde *mendi nota adposita* 12 quid ad locum (qui ad locum *V*) 14 interesse 20 sequitur quartum] sed quod quarum 21 traditum est 22 pecure 26 oues 28 proprior (propior *V*)

---

4 aut a pastoribus *v et libri recentiores* 10 deducerent *Victorius et libri recentiores* 11 in Metapontinos saltus et Heracleae emporium *v* 14 interesset *mv* 20 sequitur quartum *Iucundus* 26 ouis *v*

citur enim eduliis et ossibus, non herbis aut fronde.
diligenter ut habeat cibaria providendum. fames enim
hos ad quaerendum cibum ducet, si non praebebitur,
9 et a pecore abducet: nisi si, ut quidam putant, etiam
illuc pervenerint, proverbium ut tollant anticum vel
etiam ut μῦθον aperiant de Actaeone atque in domi-
10 num adferant dentes. nec non ita panem hordeacium
dandum, ut non potius eum in lacte des intritum,
quod eo consueti cibo uti a pecore non cito descis-
cunt. morticinae ovis non patiuntur vesci carne, ne
ducti sapore minus se abstineant. dant etiam ius ex
ossibus et ea ipsa ossa contusa. dentes enim facit
firmiores et os magis patulum, propterea quod vehe-
mentius diducuntur malae, acrioresque fiunt propter
medullarum saporem. cibum capere consuescunt in-
11 terdiu, ubi pascuntur, vesperi, ubi stabulantur. feturae
principium admittendi faciunt veris principio: tum
enim dicuntur catulire, id est ostendere velle se ma-
ritari. quae tum admissae, pariunt circiter solstitium:
praegnates enim solent esse ternos menses. in fetura
dandum potius hordeacios quam triticios panes: magis
enim eo aluntur et lactis praebent maiorem facultatem.
12 in nutricatu secundum partum, si plures sunt, statim
eligere oportet quos habere velis, reliquos abicere.
quam paucissimos reliqueris, tam optimi in alendo
fiunt propter copiam lactis. substernitur eis acus aut
quid item aliut, quod molliore cubili facilius edu-
centur. catuli diebus XX videre incipiunt. duobus
mensibus primis a partu non diiunguntur a matre,

1 eduliis] ecuria 4 a pecore] a peco 5 ut tollunt 6 adque 9 descunt 11 ius (iis *Pol.*, ius *apogr.*) 19 quae cum solstitio 27 quid] quit molliore (meliore *V et cod. Flor.*, molliore *reliqui et Vict.*)

4 a pecore *v et libri recentiores* 5 ut tollant *Gesnerus auctore Ursino* 9 desciscunt *Angelius* 19 quae tunc *Ursinus* circiter solstitium *Reiterus quaest. Varr. gramm. p. 69*

sed minutatim desuefiunt. educunt eos plures in unum
locum et inritant ad pugnandum, quo fiunt acriores,
neque defatigari patiuntur, quo fiunt segniores. consue 13
quoque faciunt ut alligari possint primum levibus vin-
clis: quae si abrodere conantur, ne id consuescant
facere, verberibus eos deterrere solent. pluviis diebus
cubilia substernenda fronde aut pabulo duabus de
causis, ut ne oblinantur aut perfrigescant. quidam 14
eos castrant, quod eo minus putant relinquere gregem:
quidam non faciunt, quod eos credunt minus acres
fieri. quidam nucibus graecis in aqua tritis perun-
gunt aures et inter digitos, quod muscae et ricini *et*
pulices soleant, si hoc unguine non sis usus, ea exul-
cerare. ne vulnerentur a bestiis, inponuntur his col- 15
laria, quae vocantur melium, id est cingulum circum
collum ex corio firmo cum clavulis capitatis, quae
intra capita insuitur pellis mollis, ne noceat collo
duritia ferri: quod, si lupus aliusve quis his vulneratus
est, reliquas quoque canes facit, quae id non habent,
ut sint in tuto. numerus canum pro pecoris multitu- 16
dine solet parari: fere modicum esse putant, ut sin-
guli sequantur singulos opiliones. de quo numero
alius alium modum constituit, quod, si sunt regiones,
ubi bestiae sint multae, debent esse plures, quod ac-
cidit his qui per calles silvestres longinquos solent
comitari in aestiva et hiberna. villatico vero gregi
in fundum satis esse duo, et id marem et feminam.
ita enim sunt adsiduiores, quod cum altero item *alter*
fit acrior, et si alteruter aeger est, ne sine cane
grex sit.

---

3 fiant segniores 6 uerueribus 12 ricini pulices 14 his] bis colloria 20 multitudinem• *Pol.*, multitudine *apogr.* 24 uestiae 25 his (iis *V*) 26 grege 28 cum altero idem fit acrior et si alter uidem fiter aeger est *mendi nota adposita.*

---

12 ricini et pulices *Iucundus* 14 his collaria *mv* 26 gregi *v* 29 alter itidem uter *Scaliger*

Cum circumspiceret, nequid praeterisset, Hoc si-
X lentium, inquam, vocat alium ad partes. relicum enim
in hoc actu, quot et quod genus sint habendi pastores.
Cossinius, Ad maiores pecudes aetate superiores, ad
minores etiam pueros, [ut] utrosque horum firmiores
qui in callibus versentur, quam eos qui in fundo co-
tidie ad villam redeant (itaque in saltibus licet videre
iuventutem, et eam fere armatam, cum in fundis non
2 modo pueri sed etiam puellae pascant): qui pascunt,
eos cogere oportet in pastione diem totum esse, pas-
cere communiter, contra pernoctare ad suum quemque
gregem: esse omnes sub uno magistro pecoris: eum
esse maiorem natu potius quam alios et peritiorem
quam reliquos, quod ei qui aetate et scientia praestat
3 animo aequiore reliqui parent. ita tamen oportet aetate
praestare, ut ne propter senectutem minus sustinere
possit labores. neque enim senes neque pueri callium
difficultatem ac montium arduitatem atque asperitatem
facile ferunt, quod patiendum illis, qui greges secuntur,
praesertim armenticios ac caprinos, quibus rupes ac
silvae ad pabulandum cordi. formae hominum legen-
dae ut sint firmae ac veloces, mobiles, expeditis mem-
bris, qui non solum pecus sequi possint, sed etiam a
bestiis ac praedonibus defendere, qui onera extollere
4 in iumenta possint, qui excurrere, qui iaculari. non
omnis apta natio ad pecuariam, quod neque Bastulus
neque Turdulus idonei, Galli adpositissimi, maxime ad
iumenta. in emptionibus dominum legitimum sex fere
res perficiunt: si hereditatem iustam adiit; si, ut debuit,

---

2 inquam] inqua (inquā *V*) vocat alium] uocabulum 3 quot] quod 4 cosinius 5 utroque 13 et] sed 14 ei] is 18 adque aspertatem 26 basculus 27 appositissi maxime *mendi nota adposita* 28 dominum (dominium *V*) 29 adit

---

2 inquam uocat alium *Iucundus* 4 Cossinius *v* 13 et peritiorem *v* 18 asperitatem *cod. Par.* 27 appositissimi *Victorius* 29 adiit *mv*

mancipio ab eo accepit, a quo iure civili potuit; aut
si in iure cessit, qui potuit cedere, et id ubi oportuit
[ubi]; aut si usu cepit; aut si e praeda sub corona
emit; tumve cum in bonis sectioneve cuius publice
veniit. in horum emptione solet accedere peculium 5
aut excipi et stipulatio intercedere, sanum esse, furtis
noxisque solutum; aut, si mancipio non datur, dupla
promitti, aut, si ita pacti, simpla. cibus eorum debet
esse interdius separatim unius cuiusque [gisues] gregis,
vespertinus in cena, qui sunt sub uno magistro, com-
munis. magistrum providere oportet ut omnia se-
quantur instrumenta, quae pecori et pastoribus opus
sunt, maxime ad victum hominum et ad medicinam
pecudum. ad quam rem habent iumenta dossuaria
domini, alii equas, alii pro iis quid aliut, quod onus
dosso ferre possit.

Quod ad feturam humanam pertinet pastorum, 6
qui in fundo perpetuo manent, facile est, quod habent
conservam in villa, nec hac venus pastoralis longius
quid quaerit. qui autem [sunt] in saltibus et silvestri-
bus locis pascunt et non villa, sed casis repentinis
imbres vitant, iis mulieres adiungere, quae sequantur
greges ac cibaria pastoribus expediant eosque adsi-
duiores faciant, utile arbitrati multi. sed eas mulieres 7
esse oportet firmas, non turpes, quae in opere multis
regionibus non cedunt viris, ut in Illyrico passim
videre licet, quod vel pascere pecus vel ad focum ad-
ferre ligna ac cibum coquere vel ad casas instrumen-
tum servare possunt. de nutricatu hoc dico, easdem 8

2 cui potius 6 sanum] sane eum 10 qui sunt (qui sit *V*) communes *Pol.*, communis *apogr.* 12 opus sunt (opus sint *V*) 15 quid aliut (qui aliud *apogr.*) 16 possint 20 quaeris 26 cedant

2 qui potuit *Gesnerus* ubi oportuit aut si *Iucundus* 6 sanum eum esse *v* 9 unius cuiusque gregis *mv* 16 possit *v* 20 quaerit *v* 26 cedunt *Ursinus*

fere et nutrices et matres [semel]. Simul aspicit ad me et, Vt te audii dicere, inquit, cum in Liburniam venisses, te vidisse matres familias eorum adferre ligna et simul pueros, quos alerent, alias singulos, alias binos, quae ostenderunt fetas nostras, quae in conopiis iacent dies aliquot, esse eiuncidas ac contem-
9 nendas. Cui ego, Certe, inquam: nam in Illyrico hoc amplius, praegnatem saepe, cum venit pariendi tempus, non longe ab opere discedere ibique enixam puerum referre, quem non peperisse, sed invenisse putes; nec non etiam hoc, quas virgines ibi appellant, non numquam annorum viginti, quibus mos eorum non denegavit, ante nuptias ut succumberent quibus vellent et
10 incomitatis ut vagari liceret et filios habere. Quae ad valitudinem pertinent hominum ac pecoris et sine medico curari possunt, magistrum scripta habere oportet. is enim sine litteris idoneus non est, quod rationes dominicas pecuarias conficere nequiquam recte potest. de numero pastorum alii angustius, alii laxius constituere solent. ego in octogenas hirtas oves singulos pastores
11 constitui, Atticus in centenas. greges ovium si sunt magni, quos miliarios faciunt quidam, facilius de summa hominum detrahere possis, quam de minoribus, ut sunt et Attici et mei. septingenarii enim mei: tu, opinor octingenarios habuisti, nec tamen non, ut nos, arietum decumam partem. ad equarum gregem quinquagenarium bini homines, utique uterque horum ut secum habeat equas domitas singulas in his regionibus, in

---

2 inquid 4 alerant (alerent *V*) 5 ostenderunt (ostendunt *V*) 6 leuuncidas 8 praegnax 12 nonne denegauit (non denegauit *V*) 16 possint 21 ouium sed magnum 23 possit 24 et ait tici et mel septingenari enim me tu opinor octingenarius

---

1 matres. simul aspicit *v* 6 eiuncidas *Turnebus advers. 4, 6 et Victorius* 8 praegnantem *v* 16 possunt *m* 23 ut sunt et Attici et mei. septingenarii enim mei, tu opinor *Victorius* 25 octingenarios *v*

quibus *in* stabula solent equas abigere, ut in Apulia
et in Lucania accidit saepe.
Quoniam promissa absolvimus, inquit, eamus. Si XI
quidem, inquam, adieceritis de extraordinario pecudum
fructu, *ut* praedictum est, de lacte in eo et tonsura.
Lacte est omnium rerum, quas cibi causa capimus,
liquentium maxime alibile, et id ovillum, dein capri-
num. quod autem maxime perpurget, est equinum,
tum asininum, dein bubulum, tum caprinum. sed 2
horum sunt discrimina quaedam et a pastionibus et
a pecudum natura et ab ortu: a pastionibus, *quod ad
alendum utile* quod fit ab hordeo et stupla et omnino
arido et firmo cibo pecude pasta; ad perpurgandum
ab ea, quae a viridi pasta, eo magis, si fuerit ex
herbis, quae ipsae sumptae perpurgare solent corpora
nostra: a pecudum natura, quod lac melius est a va-
lentibus et ab his quae nondum veteres sunt, quam
si est contra. a mulgendo atque ortu optimum est
id quod neque nimium longe abest a mulso neque a
partu continuo est sumptum. ex hoc lacte casei qui 3
fiunt, maximi cibi sunt bubuli et qui difficillime trans-
eant sumpti, secundo ovilli, minimi cibi et qui fa-
cillime deiciantur caprini. et etiam est discrimen,
utrum casei molles ac recentes sint, an aridi et vete-
res, cum molles sint magis alibiles, in corpore non
resides, veteres et aridi contra. caseum facere inci- 4
piunt a vergiliis vernis exortis ad aestivas vergilias.
mulgent vere ad caseum faciundum mane, aliis tem-

---

1 in stabula] stabulari 2 in lucaniis (in lucanis *V*)
5 ut *om.* tonsura lanae est omnium 6 cibi] cibili 7 dein]
in *priore loco* 11 ab ortu] a motu a pastionibus quod
fit ab ordeo 13 ad perpurgandum ea quae auuridipas eo
magis fuisse (si ussae *Vict.*, fuisse *Pol. et apogr.*) ex herba
quae ipso *mendi nota adposita* 17 nondum] non dudum
18 adque 19 nimium] enim cum

---

5 ut praedictum est *Victorius* et tonsura lanae . lacte
est *Ursinus* 6 cibi causa *Iucundus* 17 quae nondum *v*

poribus meridianis horis, tametsi propter loca et pa-
bulum disparile non usque quaque idem fit. *in* lactis
duos congios addunt coagulum magnitudine oleae, ut
coeat, quod melius leporinum et haedinum quam ag-
ninum. alii pro coagulo addunt de fici ramo lac et
acetum, aspargunt item aliis aliquot rebus, quod [quod]
5 Graeci appellant alii ὀπόν, alii δάκρυον. Non negarim,
inquam, ideo aput divae Ruminae sacellum a pastori-
bus satam ficum. ibi enim solent sacrificari lacte pro
vino et [pro] lactentibus. mamma enim rumis [sive
ruminare], ut ante dicebant: a rumi etiam nunc di-
6 cuntur subrumi agni, lactantes a lacte. Qui aspargi
solent sales, melior fossilis quam marinus.

De tonsura ovium primum animadverto, antequam
incipiam facere, num scabiem aut ulcera habeant, ut,
si opus est, ante curentur, quam tondeantur. tonsurae
tempus inter aequinoctium vernum et solstitium, cum
sudare inceperunt oves, a quo sudore recens lana tonsa
7 sucida appellata est. tonsas recentes eodem die perun-
gunt vino et oleo, non nemo admixta cera alba et
adipe suilla; et si ea tecta solet esse, quam habuit
pellem intectam, eam intrinsecus eadem re perinungunt
et tegunt rursus. siqua in tonsura plagam accepit,
eum locum oblinunt pice liquida. oves hirtas tondent
circiter hordeaceam messem, in aliis locis ante faeni-
8 sicia. quidam has bis in anno tondent, ut in Hispania
citeriore, ac semenstres faciunt tonsuras: duplicem in-
pendunt operam, quod sic plus putant fieri lanae, quo

---

1 tamen si loca propter et pabulum 2 in *om.* 6 aliquod 7 ali opon ali dracuan 8 rumniae saccellum 10 mammae enim rumus 11 nunc] inde 12 qua spargi 13 fossiles 15 scauiem 21 suillo 25 hordeaceam (ordeaceam *V*) foenisecia

---

1 tametsi propter loca *v* 2 in lactis *Victorius* 6 aliquot rebus, quod Graeci *v* 7 δάκρυον *Victorius* 8 Ruminae *Schneiderus* 10 mammae enim rumis *v* 13 fossilis *v* 21 adipe suilla *Priscianus l. V p. 168, 16 et l. VII p. 321, 20*

nomine quidam bis secant prata. diligentiores tege-
ticulis subiectis oves tondere solent, nequi flocci inter-
eant. dies ad eam rem sumuntur sereni, et iis id 9
faciunt fere a quarta ad decimam: cum sole calidiore
tonsa, ex sudore eius lana fit mollior et ponderosior
et colore meliore. quam demptam ac conglobatam
alii vellera, alii velamina appellant: ex quo vocabulo
animadverti licet prius *in* lana vulsuram quam ton-
suram inventam. qui etiam nunc vellunt, ante triduo
habent ieiunas, quod languidae minus aegre radices
lanae retinent. Omnino tonsores in Italiam primum 10
venisse ex Sicilia dicuntur p. R. c. a. CCCCLIII, ut
scriptum in publico Ardeae in litteris extat, eosque
adduxisse Publium Titinium Menam. olim tonsores
non fuisse adsignificant antiquorum statuae, quod
pleraeque habent capillum et barbam magnam. Su- 11
scipit Cossinius, Fructum ut ovis e lana ad vesti-
mentum, sic capra e pilis ministrat ad usum nauticum
et ad bellica tormenta et fabrilia vasa. neque non
quaedam nationes harum pellibus sunt vestitae, ut in
Gaetulia et in Sardinia. cuius usum aput anticos
quoque Graecos fuisse apparet, quod in tragoediis
senes ab hac pelle vocantur diphtheriae et in comoe-
diis qui in rustico opere morantur, ut aput Caecilium
in Hypobolimaeo habet adulescens, aput Terentium
in Heautontimorumeno senex. tondentur, quod magnis 12
villis sunt, in magna parte Phrygiae; unde cilicia et
cetera eius generis solent fieri. sed quod primum ea
tonsura in Cilicia sit instituta, nomen id Cilicas adie-
cisse dicunt.

---

7 velamina] uellimna quo] quorum in *om.* 11 in italia 12 ex cilicia 14 ticinium maenam 17 cosinius 18 caprae pilus 20 horum 21 antiquos (anticos *cod. Par.*) 26 tondetur

---

7 uelamina *m et Scaliger coni. in Varr. de l. l. V 84 p. 37* 12 ex Sicilia *v* 20 harum *v* 26 tondentur *v*

Illi hoc, neque ab hoc quod mutaret Cossinius. et simul Vituli libertus in urbem veniens ex hortis devertitur ad nos et, Ego ad te missus, inquit, ibam domum rogatum ne diem festum faceres breviorem et mature venires. Itaque discedimus ego et Scrofa in hortos ad Vitulum, Niger [in] Turrani noster, illi partim domum, partim ad Menatem.

---

1 cosinius (cossinius *V*) 2 ex hartis 6 noster] in oste 7 lenatem . M. Terentii Varronis rerum rusticarum liber secundus explicit. incipit de villaticis pastionibus liber tertius.

---

2 ex hortis *mv* 6 Niger Turrani noster *Ursinus* 7 Maenatem *Ursinus*

M. TERENTI VARRONIS

RERVM RVSTICARVM DE VILLATICIS PASTIONIBVS

LIBER TERTIVS

Cum duae vitae traditae sint hominum, rustica I
et urbana, quidni, Pinni, dubium non est quin hae
non solum loco discretae sint, sed etiam tempore di-
versam originem habeant. antiquior enim multo ru-
stica, quod fuit tempus, cum rura colerent homines
neque urbem haberent. etenim vetustissimum oppi- 2
dum cum sit traditum graecum Boeotiae Thebae, quod
rex Ogygos aedificarit, in agro Romano Roma, quam
Romulus rex, [nam] in hoc nunc denique est ut dici
possit, non cum Ennius scripsit,

septingenti sunt paulo plus aut minus anni,
augusto augurio postquam inclita condita Roma est;

Thebae, quae ante cataclysmon Ogygi conditae di- 3
cuntur, eae tamen circiter duo milia annorum et cen-
tum sunt. quod tempus si referas ad illud principium,
quo agri coli sunt coepti atque in casis et tuguriis
habitabant nec murus et porta quid esset sciebant,
inmani numero annorum urbanos agricolae praestant.
nec mirum, quod divina natura dedit agros, ars hu- 4
mana aedificavit urbes, cum artes omnes dicantur in

---

6 quidni pinni (quidni pinnii *apogr.*) 20 agricolae sint coepti

---

20 agri coli sunt coepti *Iucundus*

Graecia intra mille annorum repertae, agri numquam
non fuerint in terris qui coli possint. neque solum
antiquior cultura agri, sed etiam melior. itaque non
sine causa maiores nostri ex urbe in agros redigebant
suos cives, quod et in pace a rusticis Romanis
5 alebantur et in bello ab his ducebantur. nec sine
causa terram eandem appellabant matrem et Cererem,
et qui eam colerent, piam et utilem agere vitam cre-
debant atque eos solos reliquos esse ex stirpe Saturni
regis. cui consentaneum est, quod initia vocantur
6 potissimum ea quae Cereri fiunt sacra. nec minus
oppidi quoque nomen Thebae indicat antiquiorem esse
agrum, quod ab agri genere, non a conditore nomen
ei est inpositum. nam lingua prisca et in Graecia
Aeolis Boeoti sine adflatu vocant collis tebas, et in
Sabinis, quo e Graecia venerunt Pelasgi, etiam nunc
ita dicunt, cuius vestigium in agro Sabino via Salaria
non longe a Reate, miliarius clivus cum appellatur
7 tebae. agri culturam primo propter paupertatem ma-
xime indiscretam habebant, quod a pastoribus qui
erant orti in eodem agro et serebant et pascebant:
quae postea creverunt pecunia diviserunt, ac factum
8 ut dicerentur alii agricolae, alii pastores. quae ipsa
pars duplex est, tametsi ab nullo satis discreta, quod
altera est villatica pastio, altera agrestis. haec nota
et nobilis, quod et pecuaria appellatur, et multum
homines locupletes ob eam rem aut conductos aut
emptos habent saltus; altera villatica, quod humilis
videtur, a quibusdam adiecta ad agri culturam, cum
esset pastio, neque explicata tota separatim, quod
9 sciam, ab ullo. itaque cum putarem esse rerum ru-

4 in agris 6 ab his (ab iis *nonnulla apographa*) ducebantur] alebantur 9 adque 12 indicant 15 thebas 18 rete (reate *V*) cliuus appellatur thebae cum agriculturam

4 in agros *v* 12 indicat *mv*

sticarum, quae constituta sunt fructus causa, tria genera, unum de agri cultura, alterum de re pecuaria, tertium de villaticis pastionibus, tres libros institui, e quis duo scripsi, primum ad Fundaniam uxorem de agri cultura, secundum de pecuaria ad Turranium Nigrum: qui reliquus est tertius de villaticis fructibus, in hoc ad te mitto, quod visus sum debere pro nostra vicinitate et amore scribere potissimum ad te. cum 10
enim villam haberes opere tectorio et intestino ac pavimentis nobilibus lithostrotis spectandam *et* parum putasses esse, ni tuis quoque litteris exornati parietes essent, ego quoque, quo ornatior ea esse posset fructu [quod factu], quod facere possem, haec ad te misi, recordatus de ea re sermones, quos de villa perfecta habuissemus. de quibus exponendis initium capiam hinc.

Comitiis aediliciis cum sole caldo ego et Q. Axius II
senator tribulis suffragium tulissemus et candidato, cui studebamus, vellemus esse praesto, cum domum rediret, Axius mihi, Dum diribentur, inquit, suffragia, vis potius villae publicae utamur umbra, quam privati candidati tabella † dimidiata aedificemus nobis? Opinor, inquam, non solum, quod dicitur, malum consilium consultori est pessimum, sed etiam bonum consilium, qui consulit et qui consulitur, bonum habendum. Itaque imus, venimus in villam. ibi Appium Claudium 2
augurem sedentem invenimus in subselliis, ut consuli, siquid usus poposcisset, esset praesto. sedebat ad sinistram ei Cornelius Merula consulari familia ortus et Fircellius Pavo Reatinus, ad dextram Minucius Pica et M. Petronius Passer. ad quem cum accessissemus,

1 constituta sunt (constituta sint *apographa recentiora*) 10 spectandam parum 11 ni tuis *V et cod. Flor.*, in tuis *reliqui* 16 et que axius (atque axius *V*) 17 candidatos 19 inquid 23 est pessimum (esse pessimum *V*) 29 minutius

10 spectandam parumque putasses *Ursinus* 16 Q. Axius *Victorius* 17 candidato *Iucundus*

Axius Appio subridens, Recipis nos, inquit, in tuum
3 ornithona, ubi sedes inter aves? Ille, Ego vero, inquit, te praesertim, quoius aves hospitales etiam nunc ructor, quas mihi adposuisti paucis ante diebus in villa Reatina ad lacum Velinum eunti de controversiis Interamnatium et Reatinorum. sed non haec, inquit, villa, quam [quam] aedificarunt maiores nostri, frugalior ac
4 melior est quam tua illa perpolita in Reatino? nuncubi hic vides citrum aut aurum? num minium aut armenium? num quod emblema aut lithostrotum? quae illic omnia contra [aurum]. et cum haec sit communis universi populi, illa solius tua; haec quo succedant e campo cives et reliqui homines, illa quo equae et asini; praeterea cum ad rem publicam administrandam haec sit utilis, ubi cohortes ad dilectum consuli adductae considant, ubi arma ostendant, ubi
5 censores censu admittant populum. Tua scilicet, inquit Axius, haec in campo Martio extremo utilis et non deliciis sumptuosior quam omnes omnium universae Reatinae? tua enim oblita tabulis pictis nec minus signis; at mea, vestigium ubi sit nullum Lysippi aut Antiphili, at crebra sartoris et pastoris. et cum illa non sit sine fundo magno et eo polito cultura, tua ista neque agrum habet ullum nec bovem nec
6 equam. denique quid tua habet simile villae illius,

---

1 auxius inquid *utroque loco* 3 quouis (cuius *V*, quouis *plurima apogr.*) 5 uelini inte amnatium (interamnatium *V*) 6 uilia 9 armenium] harmonium 13 homines] omnes 14 et sini (et asini *V*) 17 tua inquid scilicet auxius 19 omnes] omnis 20 tum enim oblitae tabulis 21 ad mea (at in ea *V*) 22 aut ante philu et crebra *nota mendi adposita* 23 cum illa (cum in illa *V*, cum uilla *cod. Par.*, cum illa *apographa recentiora*) 24 habeat ullum

---

1 Axius *mv* 6 uilla *cod. Par.* 7 quam aedificarunt *Ursinus* 9 armenium *Iucundus* 11 aurum *delevit Iucundus* 18 Axius *v* 24 agrum habet *Iucundus*

quam tuus avos ac proavos habebat? nec enim, ut
illa, faenisicia vidit arida in tabulato nec vindemiam
in cella neque in granario messim. nam quod extra
urbem est aedificium, nihilo magis ideo est villa,
quam eorum aedificia, qui habitant extra portam Flu-
mentanam aut in Aemilianis.

Appius subridens, Quoniam ego ignoro, inquit, 7
quid sit villa, velim me doceas, ne labar inprudentia,
quod volo emere a M. Seio in Ostiensi villam. quod
si ea aedificia villae non sunt, quae asinum tuum,
quem mihi quadraginta milibus emptum ostendebas
aput te, non habent, metuo ne pro villa emam [Ostia]
in litore Seianas aedes. quod aedificium hic me Lu- 8
cius Merula inpulit ut cuperem habere, cum diceret
nullam se accepisse villam, qua magis delectatus
esset, cum apud eum dies aliquot fuisset; nec tamen
ibi se vidisse tabulam pictam neque signum aheneum
aut marmoreum ullum, nihilo magis torcula vasa vin-
demiatoria aut serias olearias aut trapetas. Axius 9
aspicit Merulam et, Quid igitur, inquit, est ista villa,
si nec urbana habet ornamenta neque rustica membra?
Quoi ille, Num minus villa tua erit ad angulum Ve-
lini, quam neque pictor neque tector vidit umquam,
quam in Rosia quae est polita opere tectorio eleganter,
quam dominus habes communem cum asino? Cum 10
significasset nutu nihilo minus esse villam eam quae
esset simplex rustica, quam eam quae esset utrumque,

---

1 proauos habebat (proauos habeat *plurima apographa*) 1 nec enim] haec enim 8 labar in imprudentiam 13 seiana sedes hic (hinc *V et cod. Flor.*, hic *reliqui*) 19 senas (serias *V*) olearias ac trapetas 19 axius (auxius *apographa recentiora*) 20 igitur] gus 22 quo ille nummius uilla tua eit 27 rusticam quam eam in quo esset

---

1 nec enim haec *Iucundus* 8 labar imprudentia *Victorius* 19 aut trapetas *cod. Par.* 20 quid igitur *Iucundus* 22 cui ille non minus uilla tua erit *v* num minus *Madvigius advers. II p. 180* 27 rustica *m*

et ea et urbana, et rogasset, quid ex iis rebus colligeret, Quid? inquit, si propter pastiones tuus fundus in Rosia probandus sit, et quod ibi pascitur pecus ac stabulatur, recte villa appellatur, haec quoque simili de causa debet vocari villa, in qua propter pastiones

11 fructus capiuntur magni. quid enim refert, utrum propter oves, an propter aves fructus capias? anne dulcior est fructus apud te ex bubulo pecore, unde apes nascuntur, quam ex apibus, quae ad villam Sei in alvariis opus faciunt? et num pluris tu [villa] illic natos verres lanio vendis, quam hinc apros macellario

12 Seius? Qui minus ego, inquit Axius, istas habere possum in Reatina villa? nisi si apud Seium Siculum fit mel, Corsicum in Reatino; et hic aprum glas cum pascit empticia, facit pinguem, illic gratuita exilem. Appius, Posse ad te fieri, inquit, Seianas pastiones

13 non negavit Merula; ego non esse ipse vidi. duo enim genera cum sint pastionum, unum agreste, in quo pecuariae sunt, alterum villaticum, in quo sunt gallinae ac columbae et apes et cetera, quae in villa solent pasci, de quibus et Poenus Mago et Cassius Dionysius et alii quaedam separatim ac dispersim in libris reliquerunt, quae Seius legisse videtur et ideo ex iis pastionibus ex una villa maiores fructus capere,

14 quam alii faciunt ex toto fundo. Certe, inquit Merula: nam ibi vidi greges magnos anserum, gallinarum, columbarum, gruum, pavonum, nec non glirium, piscium, aprorum, ceterae venationis. ex quibus rebus scriba librarius, libertus eius, qui apparuit Varroni et

---

6 capiantur 7 an] aut 9 apes] aues Sei in] si in (Sin *V*) 10 et nunc pluris tua uilla 11 macellarios eius 22 quaedam] quod 23 quae] quas 24 maioris 25 inquid 28 uenationes

---

6 capiuntur *m* 7 an propter *m* 9 apes nascantur *v* 9 ad uillam Seii *Ursinus* 10 num pluris *v* 11 macellario Seius *Turnebus advers. 8, 7* 28 et ceterae uenationis *Iucundus*

me absente patrono hospitio accipiebat, in annos singulos plus quinquagena milia e villa capere dicebat. Axio admiranti, Certe nosti, inquam, materterae meae fundum, in Sabinis qui est ad quartum vicesimum lapidem via Salaria a Roma. Quidni? inquit, ubi 15
aestate diem meridie dividere soleam, cum eo Reate ex urbe aut, cum inde venio hieme, noctu ponere castra. Atque in hac villa qui est ornithon, ex eo uno quinque milia scio venisse turdorum denariis ternis, ut sexaginta milia ea pars reddiderit eo anno villae, bis tantum quam tuus fundus ducentum iugerum Reate reddit. Quid? sexaginta, inquit Axius, sexaginta, sexaginta? derides. Sexaginta, inquam. sed ad 16
hunc bolum *ut* pervenias, opus erit tibi aut epulum aut triumphus alicuius, ut tunc fuit Scipionis Metelli, aut collegiorum cenae, quae nunc innumerabiles excandefaciunt annonam macelli. reliquis annis omnibus et hanc expectabis summam, *et* spero, non tibi decoquet [non] ornithon; neque hoc accidit his moribus nisi raro ut decipiaris. quotus quisque enim est annus, quo non videas epulum aut triumphum aut collegia non epulari [quae nunc innumerabiles incendunt annonam]? Sed propter luxuriam, inquit, quodam modo epulum cotidianum est intra ianuas Romae. Nonne 17
item L. Abuccius, homo, ut scitis, adprime doctus, cuius Luciliano charactere sunt libelli, dicebat in Albano fundum suum pastionibus semper vinci a villa? agrum enim minus decem milia reddere, villam plus vicena. idem secundum mare, quo loco vellet, si pa-

---

14 boium peruenias 16 nunc] tunc 18 summam spero 19 accedit 23 inquid

---

13 sed ut ad hunc bolum peruenias *Iucundus* 18 non tibi decoquet ornithon *Gesnerus* 19 accidit *Victorius* 22 quae nunc innumerabiles incendunt annonam *delenda esse significavit Schneiderus*

rasset villam, se supra centum milia e villa recepturum [agro]. age non M. Cato nuper, cum Luculli accepit tutelam, e piscinis eius quadraginta milibus
18 sestertiis vendidit piscis? Axius, Merula mi, inquit, recipe me quaeso discipulum villaticae pastionis. Ille, Qui simulac promiseris minerval, incipiam, inquit [id est cenam]. Ego vero non recuso, vel hodie *vel* ex ista pastione crebro. Appius, Credo simulac primum ex isto villatico pecore mortui erunt anseres aut pavones. Cui ille, Quid enim interest, utrum morticinas editis volucres an pisces, quos nisi mortuos estis numquam? sed oro te, inquit, induce me in viam disciplinae villaticae pastionis ac vim formamque eius expone.

III Merula non gravate, Primum, inquit, dominum scientem esse oportet earum rerum, quae in villa circumve eam [animalia] ali ac pasci possint, ita ut domino sint fructui ac delectationi. eius disciplinae genera sunt tria, ornithones, leporaria, piscinae. nunc ornithonas dico omnium alitum, quae intra parietes
2 villae solent pasci. leporaria te accipere volo non ea quae tritavi nostri dicebant, ubi soli lepores sint, sed omnia saepta, adficta villae quae sunt et habent inclusa animalia, quae pascantur. similiter piscinas dico eas, quae in aqua dulci aut salsa inclusos habent
3 pisces ad villam. harum *rerum* singula genera minimum in binas species dividi possunt, in prima parte ut sint quae terra modo sint contentae, ut sunt pavones turtures turdi: *in* altera specie sunt quae non sunt contentae terra solum, sed etiam aquam requirunt, ut sunt anseres querquedulae anates. sic alterum genus illut venaticum duas habet diversas species,

---

1 recepturum agro age (agro *om. V*) 2 lucilli 4 sestertis 7 vel *posteriore loco om.* 16 eam] ea 18 tria] trea 21 soli] soliti 25 rerum *om.* 28 in *ante* altera *om.*

---

2 Luculli *v* 16 circumue eam ali *v* 21 soli lepores *Gellius II 20, 2*

unam, in qua est aper caprea lepus; altera item extra
villam quae sunt, ut apes cochleae glires. tertii ge- 4
neris aquatilis item species duae, partim quod habent
pisces in aqua dulci, partim quod in marina. de his
sex partibus ad ista tria genera *item tria genera* arti-
ficum paranda, aucupes venatores piscatores, aut ab
iis emenda quae tuorum servorum diligentia tuearis
in fetura ad partus et nata nutricere saginesque, in
macellum ut perveniant. neque non etiam quaedam
adsumenda in villam sine retibus aucupis venatoris
piscatoris, ut glires cochlias gallinas. earum rerum 5
cultura instituta prima ea quae in villa habetur: non
enim solum augures Romani ad auspicia primum pa-
rarunt pullos, sed etiam patres familiae rure. secunda,
quae macerie ad villam venationis causa cluduntur et
propter alvaria: apes enim subter sugrundas ab initio
villatico usae tecto. tertiae piscinae dulces fieri coeptae
et e fluminibus captos recepere ad se pisces. omnibus 6
tribus his generibus sunt bini gradus, superiores, quos
frugalitas antiqua, inferiores, quos luxuria posterior
adiecit. primus enim ille gradus anticus maiorum
nostrum erat, in quo essent aviaria duo dumtaxat:
in plano cohors, in qua pascebantur gallinae, et earum
fructus erat ova et pulli; alter sublimis, in quo erant
columbae in turribus aut summa villa. contra nunc
aviaria sunt nomine mutato, quod vocantur ornithones, 7
quae palatum suave domini paravit, ut tecta maiora
habeant, quam tum habebant totas villas, in quibus
stabulentur turdi ac pavones. sic in secunda parti ac 8

1 capria 2 quae] qui cocleae (cochleae *apographa nonnulla*) 5 item tria genera *om.* 6 aut] ut 8 nutricare saginisque 9 peruiant 17 uillaticae 18 recipere 21 antiquus (anticus *cod. Par.*) 27 domini] donum 28 totas] tutas 29 parti (parte *V*)

1 caprea *v* 2 quae sunt *cod. Par.* 6 aut *Scaliger* 8 nutricere *Scaliger* saginesque *v* 9 perueniant *mv* 17 uillatico *mv* 18 recepere *Iucundus* 27 domini *v* 28 totas *v*

leporario pater tuus, Axi, praeterquam lepusculum e venatione vidit numquam. neque enim erat magnum id saeptum, quod nunc ut habeat multos apros ac capreas, conplura iugera maceriis concludunt. non tu, inquit mihi, cum emisti fundum Tusculanum a
9 M. Pisone, in leporario apri fuerunt multi? in tertia parti quis habebat piscinam nisi dulcem et in ea dumtaxat squalos ac mugiles pisces? quis contra nunc minthon non dicit sua nihil interesse, utrum iis piscibus stagnum habeat plenum an ranis? non Philippus, cum ad Vmmidium hospitem Casini devertisset et ei e tuo flumine lupum piscem formosum adposuisset atque ille gustasset et expuisset, dixit, 'peream, ni
10 piscem putavi esse'? sic nostra aetas in quam luxuriam propagavit leporaria, hac piscinas protulit ad mare et in eas pelagios greges piscium revocavit. non propter has appellati Sergius Orata et Licinius Murena? quis enim propter nobilitates ignorat piscinas Philippi, Hortensi, Lucullorum? quare unde velis
IV me incipere, Axi, dic. Ille, Ego vero, inquit, *a* postprincipiis, ut aiunt in castris, id est ab his temporibus quam superioribus, quod ex pavonibus fructus capiuntur maiores quam e gallinis. atque adeo non dissimulabo, quod volo de ornithone primum, quod lucri fecerunt hoc nomen turdi. sexaginta enim milia Fircelina excande me fecerunt cupiditate.

2 Merula, Duo genera sunt, inquit, ornithonis, unum delectationis causa, ut Varro hic fecit noster sub

---

1 axii 3 id] ad ut habeant 7 quis habeat (quis habet *V*) 9 mithon 11 immidium diuertisset 15 leporarias ac piscinas (leporaria ac piscinas *V*) 20 inquit ut aiunt post principia in castris 21 ab iis 25 fircilina 27 ornithones (ornithonis *V*)

---

3 id septum *v* 7 habebat *Victorius* 9 mintho *Columella VIII 16, 4* 11 Ummidium *Scaliger* deuertisset *cod. Par.* 20 a postprincipiis *Scaliger* 21 ab his *v*

Casino, quod amatores invenit multos; alterum fructus
causa, quo genere macellarii et in urbe quidam habent
loca clausa et rure maxime conducta in Sabinis, quod
ibi propter agri naturam frequentes apparent turdi.
ex iis tertii generis voluit esse Lucullus coniunctum 3
aviarium, quod fecit in Tusculano, ut in eodem tecto
ornithonis inclusum triclinium haberet, ubi delicate
cenitaret et alios videret in mazonomo positos coctos,
alios volitare circum fenestras captos. quod inutile
invenerunt. nam non tantum in eo oculos delectant
intra fenestras aves volitantes, quantum offendit quod
alienus odor opplet nares. sed quod te malle arbitror, V
Axi, dicam de hoc [ornithone] quod fructus causa
faciunt, unde, non ubi sumuntur pingues turdi. igitur
testudo, ut peristylum tectum tegulis aut rete, fit
magna, in qua milia aliquot turdorum ac merularum
includere possint, quidam cum eo adiciant praeterea 2
aves alias quoque, quae pingues veneunt care, ut
miliariae ac coturnices. in hoc tectum aquam venire
oportet per fistulam et eam potius per canales an-
gustas serpere, quae facile extergeri possint (si enim
late ibi diffusa aqua, et inquinatur facilius et bibitur
inutilius), et ex eis caduca quae abundat per fistulam
exire, ne luto aves laborent. ostium habere humile 3
et angustum et potissimum eius generis, quod cocliam
appellant, ut solet esse in cavea, in qua tauri pugnare
solent: fenestras raras, per quas non videantur ex-
trinsecus arbores aut aves, quod earum aspectus ac
desiderium marcescere facit volucres inclusas. tantum
locum luminis habere oportet, ut aves videre possint,
ubi adsidant, ubi cibus, ubi aqua sit. tectorio tacta
esse levi circum ostia ac fenestras, nequa intrare mus
aliave quae bestia possit. circum huius aedifici pa- 4

---

16 aliquod 17 praeterea (praetereas *cod. Par.*, praetereat *apographa recentiora*, praeterea *V et cod. Flor.*) 19 cotornices (coturnices *V*) 25 cocliam (cochliam *V*) 32 hostia (ostia *V*) 33 aedificii

rietes intrinsecus multos esse palos, ubi aves adsidere
possint, praeterea [e] perticis inclinatis ex humo ad
parietem et in eis traversis gradatim modicis inter-
vallis perticis adnexis ad speciem cancellorum sceni-
corum ac theatri. deorsum in terram esse aquam,
quam bibere possint, cibatui offas positas. eae maxime
glomerantur ex ficis et farre mixto. diebus viginti
antequam tollere vult turdos, largius dat cibum, quod
plus ponit et farre subtiliore incipit alere. in hoc
tecto caveas, quae tabulata habeant aliquot ad perti-
5 carum supplementum. contra hoc aviarium * quae
mortuae ibi sunt aves, ut domino numerum reddat,
solet ibidem servare. cum opus sunt, ex hoc aviario
ut sumantur idoneae, excludantur in minusculum avia-
rium, quod est coniunctum cum maiore ostio, lumine
inlustriore, quod seclusorium appellant. ibi cum eum
numerum habet exclusum, quem sumere vult, omnes
6 occidit. hoc ideo in secluso clam, ne reliqui, si vide-
ant, despondeant animum atque alieno tempore vendi-
toris moriantur. non ut advenae volucres pullos faciunt,
in agro ciconiae, in tecto hirundines, sic aut hic aut
illic turdi, qui cum sint nomine mares, re vera feminae
quoque sunt. neque id non secutum ut esset in me-
7 rulis, quae nomine feminino mares quoque sunt. prae-
terea volucres cum partim advenae sint, ut hirundines
et grues, partim vernaculae, ut gallinae ac columbae,
de illo genere sunt turdi adventicio ac quotannis in
Italiam trans mare advolant circiter aequinoctium
autumnale et eodem revolant ad aequinoctium vernum,

---

10 cauiis quae cauiis tabulata habeant aliquod adportat supplementum contra hic 13 seruari 22 sint] sunt 24 quoque sint *posteriore loco* 27 quodannis

---

10 ad perticarum supplementum *Schneiderus* 11 contra hoc auiarium est aliud minus, in quo quae mortuae — curator seruare solet *Iucundus* 22 cum sint *m* 24 mares tamen sunt *m*

et alio tempore turtures ac coturnices inmani numero. hoc ita fieri apparet in insulis propinquis Pontiis, Palmariae, Pandateriae. ibi enim in prima volatura, cum veniunt, morantur dies paucos requiescendi causa itemque faciunt, cum ex Italia trans mare remeant.

Appius Axio, Si quinque milia hoc coieceris, inquit, 8
et erit epulum ac triumphus, sexaginta milia quae vis statim in fenus des licebit multum. *Tum mihi*, *Tu* dic illut alterum genus ornithonis, qui animi causa constitutus a te sub Casino fertur, in quo diceris longe vicisse non modo archetypon inventoris nostri ornithotrophion M. Laeni Strabonis, qui Brundisii hospes noster primus in peristylo habuit exhedra conclusas aves, quas pasceret obiecto rete, sed etiam in Tusculano magna aedificia Luculli. Quoi ego, Cum 9
habeam sub oppido Casino flumen, quod per villam fluat, liquidum et altum marginibus lapideis, latum pedes quinquaginta septem, et e villa in villam pontibus transeatur, longum pedes DCCCCL derectum ab insula [ad museum], quae est in imo fluvio, ubi confluit altera amnis, ad summum flumen, ubi est museum, circum huius ripas ambulatio sub dio pedes lata denos, 10
ab hac [ambulatio] est in agrum versus ornithonis locus ex duabus partibus dextra et sinistra maceriis altis conclusus. inter quas locus qui est ornithonis [patet in latitudinem pedes XLVIII] deformatus ad tabulae litterariae speciem cum capitulo, forma qua

---

2 pontis 3 pandateriae (pandatheriae *V*) 6 coieceris (conieceris *V*) 8 multum dic illut 12 brundusii (brundisii *cod. Par.*) 13 peristilo exhedera 15 magno aedificio 15 quoi] qui 17 altum] alium 20 in imo] animo confluet 25 quas] quos 27 quae est

---

2 Pontiis *Victorius* 8 des licebit. tum mihi, tu dic *Iucundus* 15 cui ego *Iucundus* 17 altum *Iucundus* 20 ad museum *delevit Ursinus* ab imo fluuio *Turnebus advers. 21, 23* confluit *v* 25 inter quas *v* 27 qua est quadrata *Pithoeus subsiciv. 1, 12*

est quadrata, patet in latitudinem pedes XLVIII, in longi-
tudinem pedes LXXII; quaad capitulum rutundum est,
11 pedes XXVII. ad haec, ita ut in margine quasi infimo
tabulae descripta sit, ambulatio, ab ornithone † plu-
mula, in qua media sunt caviae, qua introitus [itur]
in aream est. in limine, in lateribus dextra et sinistra
porticus sunt primoribus columnis lapideis, pro mediis
arbusculis humilibus ordinatae, cum a summa macerie
ad epistylum tecta porticus sit rete cannabina et ab
epistylo ad stylobaten. hae sunt avibus omnigenus
oppletae, quibus cibus ministratur per retem et aqua
12 rivolo tenui adfluit. secundum stylobatis interiorem
partem dextra et sinistra ad summam aream qua-
dratam e medio diversae duae non latae oblongae
sunt piscinae ad porticus versus. inter eas piscinas
tantummodo accessus semita in tholum, qui est ultra
rutundus columnatus, ut est in aede Catuli, si pro
parietibus feceris columnas. extra eas columnas est
silva manu sata grandibus arboribus [tecta], ut in-
13 fima perluceat, tota saepta maceriis altis. intra tholi
columnas exteriores lapideas et totidem interiores ex
abiete tenues locus est pedes quinque latus. inter
columnas exteriores pro pariete reticuli e nervis sunt,
ut prospici in silvam possit et quae ibi sunt *videri*
neque avis ea transire. intra interiores columnas pro
pariete rete aviarium est obiectum. inter has *et* ex-
teriores gradatim substructum ut theatridion avium:
mutuli crebri in omnibus columnis inpositi, sedilia

---

8 artibusculis 9 cannabina (canabina *V*) 10 ad stylobate 15 porticuas 20 tholis 23 reticulie uerius 24 perspici in silua (prospici in silua *V*) qui ibi *Pol.*, quae ibi *apogr.* videri *om.* 26 et *om.*

---

5 qua introitus in aream est *v* 8 arbusculis *v* 10 ad stylobatem *Iucundus* 15 ad porticus *m* 20 tholi *Iucundus* 23 reticuli e neruis *v* 24 perspici in siluam *Turnebus advers. 21, 23* 26 inter has et extremas *Iucundus*

avium. intra retem aves sunt omnigenus, maxime 14
cantrices, ut lusciniolae ac merulae, quibus aqua mi-
nistratur per canaliculum, cibus obicitur sub retem.
subter columnarum stylobaten est lapis a falere pedem
et dodrantem alta: ipsum falere ad duo pedes altum
a stagno, latum ad quinque, ut in culcitas et colu-
mellas convivae pedibus circumire possint. infimo
intra falere est stagnum cum margine pedali et insula
in medio parva. circum falere et navalia sunt ex-
cavata anatium stabula. in insula est columella, in 15
qua intus axis, qui pro mensa sustinet rotam radia-
tam, ita ut ad extremum, ubi orbile solet esse arcua-
tum, tabula cavata sit ut tympanum in latitudinem
duo pedes et semipedem, in altitudinem palmum. haec
ab uno puero, qui ministrat, ita vertitur, ut omnia
una ponantur et ad bibendum et ad edendum et ad-
moveantur ad omnes convivas. ex suggesto faleris, 16
ubi solent esse peripetasmata, prodeunt anates in
stagnum ac nant, e quo rivus pervenit in duas, quas
dixi, piscinas, ac pisciculi ultro ac citro conmetant,
cum et aqua calida et frigida ex orbi ligneo mensaque,
quam dixi in primis radiis esse, epitoniis versis ad
unum quemque factum sit ut fluat convivam. intrin- 17
secus sub tholo stella lucifer interdiu, noctu hesperus,
ita circumeunt ad infimum hemisphaerium ac moventur,
ut indicent, quot sint horae. in eodem hemisphaerio
medio circum cardinem est orbis ventorum octo, ut
Athenis in horologio, quod fecit Cyrrestes; ibique
eminens radius a cardine ad orbem ita movetur, ut
eum tangat ventum, qui flet, ut intus scire possis.
Cum haec loqueremur, clamor fit in campo. nos 18

5 duo (duos *V*) 12 acuitum 18 peripatasmata (peripetasmata *Pol.*) 19 peruenit (prouenit *V*) 26 quod 28 cyprestes.

12 arcuatum *Gesnerus* 28 Cyrrhestes *Turnebus advers. 21, 23*

athletae comitiorum [ima] cum id fieri non miraremur propter studia suffragatorum et tamen scire vellemus, quid esset, venit ad nos Pantuleius Parra, narrat ad tabulam, cum diriberent, quendam deprensum tesserulas coicientem in loculum, eum ad consulem tractum a fautoribus conpetitorum. Pavo surgit, quod eius candidati custos dicebatur deprensus.

VI Axius, De pavonibus, inquit, libere licet dicas, quoniam discessit Fircellius, qui, secus siquid diceres de iis, gentilitatis causa fortasse an tecum duceret serram. Quoi Merula, De pavonibus nostra memoria, inquit, greges haberi coepti et venire magno. ex iis M. Aufidius Lurco supra sexagena milia nummum in anno dicitur capere. ii aliquanto pauciores esse debent mares quam feminae, si ad fructum spectes; si 2 ad delectationem, contra: formosior enim mas. pascendi greges agrestes. transmarini esse dicuntur in insulis, Sami in luco Iunonis, item in Planasia [in] insula M. Pisonis. hi ad greges constituendos parantur bona aetate et bona forma. huic enim natura formae e volucribus dedit palmam. ad admissuram haec mi- 3 nores bimae non idoneae nec iam maiores natu. pascuntur omne genus obiecto frumento, maxime hordeo. itaque Seius iis dat in menses singulos hordei singulos modios, ita ut in fetura det uberius, antequam salire incipiant. *in* has a procuratore ternos pullos exigit eosque, cum creverunt, quinquagenis denariis 4 vendit, ut nulla avis hunc adsequatur fructum. praeterea ova emit ac supponit gallinis, ex quibus [ex iis]

---

1 athietae 2 suffragaturum (suffragatorum *V*) 3 pantula eius narrat attabulam 8 de pauone 9 siquit 11 quoi] qui 12 inquid uenire] uentre 13 lyrcho 19 insulam pisonis (insula pisonis *V*) 26 in *ante* has *om.* 28 avis] ouis

---

1 athletae *Iucundus* 3 Pantuleius *v* 8 de panonibus *m* 11 cui Merula *Iucundus* 12 uenire *Victorius* 13 Lurco *Iucundus* 18 in Planasia insula M. Pisonis *Iucundus* 29 ex iis *delevit* *Ursinus*

excusos pullos refert in testudinem eam, in qua pavones habet. quod tectum pro multitudine pavonum fieri debet et habere cubilia discreta, tectorio levata, quo neque serpens neque bestia accedere ulla possit; praeterea habere locum ante se, quo pastum exeant 5
diebus apricis. utrumque locum purum esse volunt hae volucres. itaque pastorem earum cum vatillo circumire oportet ac stercus tollere ac conservare, quod et ad agri culturam idoneum est et ad substramen pullorum. primus hos Q. Hortensius augurali 6
aditiali cena posuisse dicitur, quod potius factum tum luxuriosi quam severi boni viri laudabant. quem cito secuti multi extulerunt eorum pretia, ita ut ova eorum denariis veneant quinis, ipsi facile quinquagenis, grex centenarius facile quadragena milia sestertia ut reddat, ut quidem Abuccius aiebat, si in singulos ternos exigeret pullos, perfici sexagena posse.

Interea venit apparitor Appi a consule et augures VII
ait citari. ille foras exit e villa. at in villam intro involant columbae, de quibus Merula Axio, Si umquam [ex] peristerotrophion constituisses, has tuas esse putares, quamvis ferae essent. duo enim genera earum in peristerotrophio esse solent, unum agreste, ut alii dicunt, saxatile, quod habetur in turribus ac columinibus villae, a quo appellatae columbae, quae propter timorem naturalem summa loca in tectis captant: quo fit ut agrestes maxime sequantur turres, in quas ex agro evolant suapte sponte ac remeant. alterum 2
genus [illud] columbarum est clementius, quod cibo domestico contentum intra limina ianuae solet pasci.

---

1 in testudinem] intestabilem 7 earum (eorum *V*) 18 appi (api *Pol.*, appi *apogr.*) 20 de quibus me de columbis rula axios inquam ex peristerotrophio 29 genus illud columbarum (genus columbarum *V*)

---

1 in testudine *m* 20 Merula Axi, si unquam peristerotrophion constituisses *v*

hoc genus maxime est colore albo, illut alterum agreste
sine albo, vario. ex iis duabus stirpibus fit miscel-
lum tertium genus fructus causa, atque incedunt in
locum unum, quod alii vocant peristerona, alii peri-
sterotrophion, in quo uno saepe vel quinque milia
3 sunt inclusae. peristeron fit ut testudo magna, camara
tectus, uno ostio angusto, fenestris punicanis aut lati-
oribus reticulatis utrimque, ut locus omnis sit inlustris,
neve quae serpens aliutve quid animal maleficum in-
troire queat. intrinsecus quam levissimo marmorato
toti parietes ac camarae oblinuntur et extrinsecus
circum fenestras, ne mus aut lacerta qua adrepere ad
4 columbaria possit. nihil enim timidius columba. sin-
gulis paribus columbaria fiunt rutunda in ordinem
crebra, ordines quam plurimi possunt a terra usque
ad camaram. columbaria singula esse oportet ut os
habeat, quo modo introire et exire possit, intus ter-
narum palmarum ex omnibus partibus. sub ordines
singulos tabulae fictae ut sint bipalmes, quo utantur
5 vestibulo ac prodeant. aquam esse oportet quae in-
fluat, unde et bibere et ubi lavari possint. permundae
enim sunt hae volucres. itaque pastorem columbarum
quotquot mensibus crebro oportet everrere: est enim
quod eum inquinat locum adpositum ad agri culturam,
ita ut hoc optimum esse scripserint aliqui. siquae
columba quid offenderit, ut medeatur; siquae perierit,
ut efferatur; siqui pulli idonei sunt ad vendendum,
6 promat. item quae fetae sunt, [in] certum locum ut
disclusum ab aliis rete habeat, quo transferantur, e

---

11 camarae *V*, camerae *apogr.* 16 cameram 20 uestu-
bulo quo influat 23 quod quod 24 oppositum 25 scri-
pserunt aliquod siue quae 26 siqua perierit 29 transferatur

---

20 quae influat *Iucundus* 24 appositum *v* 25 scri-
pserint aliqui *v* si quae columba *Reiterus quaest. Varr.
gram. p. 96* 28 in *delevit Scaliger* 29 quo trans-
ferantur *v*

quo foras ex peristerone evolare possint matres[que].
quod faciunt duabus de causis: una, si fastidiunt aut
inclusae consenescunt, quod libero aere, cum exierint
in agros, redintegrentur: altera de causa propter in-
licium. ipsae enim propter pullos, quos habent, utique
redeunt, nisi a corvo occisae aut ab accipitre inter-
ceptae. quos columbarii interficere solent duabus virgis 7
viscatis defictis in terra inter se curvatis, cum inter
eas posuerint obligatum animal, quod [item] petere
soleant accipitres, qui ita decipiuntur, cum se ob-
leverunt visco. columbas redire solere ad locum licet
animadvertere, quod multi in theatro e sinu missas
faciunt, atque ad locum redeunt, quae nisi reverteren-
tur, non emitterentur. cibus adponitur circum parietes 8
in canalibus, quas extrinsecus per fistulas supplent.
delectantur milio, tritico, hordeo, piso, fasiolis, ervo.
item fere haec, in turribus ac summis villis qui habent
agrestes columbas, quaad possunt, imitandum. in peri-
steronas aetate bona parandum neque pullos neque
vetulas, totidem mares quot feminas. nihil columbis 9
fecundius. itaque diebus quadragenis concipit et parit
et incubat et educat. et hoc fere totum annum fa-
ciunt: tantummodo intervallum faciunt a bruma ad
aequinoctium vernum. pulli nascuntur bini, qui si-
mulac creverunt et habent robor, cum matribus pariunt.
qui solent saginare pullos columbinos, quo pluris ven-
dant, secludunt eos, cum iam pluma sunt tecti. deinde
manducato candido farciunt pane: hieme hoc bis, ae-
state ter, mane meridie vesperi: hieme demunt cibum 10
medium. qui iam pinnas incipiunt habere, relincunt
in nido inlisis cruribus et matribus, uberius ut cibo
uti possint, obiciunt. eo enim totum diem se et pullos

---

1 peristone (peristerone *V*) euocare 20 quod 28 hieme hieme hoc bis (hyeme hoc bis *V*) 32 possunt (possint *V*)

---

1 euolare *Ursinus* matres, quod quidem faciunt *v*

pascunt. qui ita educantur, celerius pinguiores fiunt quam alii, et candidae fiunt parentes eorum. Romae, si sunt formosi, bono colore, integri, boni seminis, paria singula volgo veneunt ducenis nummis nec non eximia singulis milibus nummum. quas nuper cum mercator tanti emere vellet a L. Axio, equite Romano,
11 minoris quadringentis denariis daturum negavit. Axius, Si possem emere, inquit, peristerona factum, quem ad modum, in aedibus cum habere vellem, emi fictilia columbaria, iam issem emptum et misissem ad villam. Quasi vero, inquit Pica, non in urbe quoque sint multi. an tibe columbaria qui in tegulis habent, non videntur habere peristeronas, cum aliqui supra centum milium sestertium habeant instrumentum? e quis alicuius totum emas censeo, et antequam aedificas rure, magnum condiscas hic in urbe cotidie lucrum assem semissem condere in loculos. tu, Merula, sic perge deinceps.

VIII Ille, Turturibus item, inquit, locum constituendum proinde magnum, ac multitudinem alere velis; eumque item ut de columbis dictum est, ut habeat ostium ac fenestras et aquam puram ac parietes ac camaras munitas tectorio; sed pro columbariis in pariete mutulos aut palos in ordinem, supra quos tegeticulae cannabinae sint inpositae. infimum ordinem oportet abesse a terra non minus tres pedes, inter reliquos dodrantes, a summo ad camaram [ad] semipedem, aeque latum ac mutulus a pariete extare potest, in quibus dies noctesque pascuntur. cibatui quod sit, obiciunt triticum siccum, in centenos vicenos turtures

---

10 et misissem] emissem 12 columbari *posteriore loco* (columbarum *cod. Par.*, columbarie *apographa recentiora*) 13 aliquod 17 tu] tum 23 mutulos] multos 25 cannabinae (canabinae *V et nonnulla apographa*)

---

10 et misissem *Iucundus* 12 columbaria *v* 17 tu Merula *Iucundus* 23 mutulos *v*

fere semodium, cotidie everrentes eorum stabula, a
stercore ne offendantur, quod item servatur ad agrum
colendum. ad saginandum adpositissimum tempus cir-
citer messem. etenim matres eorum tum optimae sunt,
cum pulli plurimi gignuntur, qui ad farturam meliores.
itaque eorum fructus id temporis maxime consistit.

Axius, Ego quae requiro farturae [assurae] mem- IX
bra, de [palumbis] gallinis dic sodes, Merula: tum de
reliquis siquid idoneum fuerit ratiocinari, licebit. Igitur
sunt gallinae quae vocantur generum trium, villaticae
et rusticae et Africanae. gallinae villaticae sunt, quas 2
deinceps rure habent in villis. de his qui ornitho-
boscion instituere vult, id est adhibita scientia ac cura
ut capiant magnos fructus, ut maxime factitaverunt
Deliaci, haec quinque [maxime] animadvertant oportet:
de emptione, cuius modi et quam multas parent; de
fetura, quem ad modum admittant et pariant; de ovis,
quem ad modum incubent et excudant; de pullis,
quem ad modum et a quibus educentur. hisce ap-
pendix adicitur pars quinta, quem ad modum sagi-
nentur. e quis tribus generibus proprio nomine vo- 3
cantur feminae quae sunt villaticae gallinae, mares
galli, capi semimares, qui sunt castrati. gallos
castrant, ut sint capi, candenti ferro inurentes ad in-
fima crura, usque dum rumpatur, et quod extat ulcus,
oblinunt figlina creta. qui spectat ut ornithoboscion 4
perfectum habeat, scilicet genera ei tria paranda, ma-

---

1 cottidie ac stercore (a stercore *V*) 3 ad potissimum (appositissimum *apographa recentiora*) 7 farturae] sarsurae 9 raciocinari (racimari *Vict. et cod. Par.*, rōcinari *fuit in archetypo*) 14 ut *ante* capiant *om.* 21 e quis (ex quis *Pol.*, ex quibus *vel* et quibus *apographa nonnulla*) 23 qui] quod 25 et] at 27 scilicet] sic licet

---

7 farturae *v* assurae *inclusit Schneiderus* 13 ut capiant *Iucundus* 15 haec quinque animaduertant *Iucundus* 23 qui sint *v* 27 scilicet *cod. Par.*

xime villaticas gallinas. e quis in parando eligat oportet fecundas, plerumque rubicunda pluma, nigris pinnis, inparibus digitis, magnis capitibus, crista erecta,
5 amplas: hae enim ad partiones sunt aptiores. gallos salaces qui animadvertunt, si sunt lacertosi, rubenti crista, rostro brevi pleno acuto, oculis ravis aut nigris, palea rubra subalbicanti, collo vario aut aureolo, feminibus pilosis, cruribus brevibus, unguibus longis, caudis magnis, frequentibus pinnis; item qui elati sunt ac vociferant saepe, in certamine pertinaces et qui animalia quae nocent gallinis non modo non pertimescant, sed etiam pro gallinis propugnent. nec
6 tamen sequendum in seminio legendo Tanagricos et Melicos et Chalcidicos, qui sine dubio sunt pulchri et ad proeliandum inter se maxime idonei, sed ad partus sunt steriliores. si ducentos alere velis, locus saeptus adtribuendus, in quo duae caveae coniunctae magnae constituendae, quae spectent ad exorientem versus, utraeque in longitudinem circiter decem pedum, latitudine dimidio minores, [quam in] altitudine paulo humiliores: *in* utraque fenestra lata tripedalis, et eae pede altiores e viminibus factae raris, ita ut lumen praebeant multum, neque per eas quicquam ire intro
7 possit, quae nocere solent gallinis. inter duas ostium sit, qua gallinarius, *id est* curator earum, ire possit. in caveis crebrae perticae traiectae sint, ut omnes sustinere possint gallinas. contra singulas perticas in pariete exclusa sint cubilia earum. ante sit, ut dixi, vestibulum saeptum, in quo diurno tempore esse possint atque in pulvere volutari. praeterea sit cella grandis, in qua curator habitet, ita ut in parietibus circum omnia plena sint cubilia gallinarum aut ex-

---

15 praeliandum 21 in *ante* utraque *om.* tripedali et eo pede 25 id est *om.*

---

20 quam in *Iucundo auctore inclusit Gesnerus*

culpta aut adficta firmiter. motus enim, cum incubat,
nocet. in cubilibus, cum parturient, acus substernen- 8
dum; cum pepererunt, tollere substramen et recens
aliut subicere, quod pulices et cetera nasci solent,
quae gallinam conquiescere non patiuntur; ob quam
rem ova aut inaequabiliter maturescunt aut conse-
nescunt. quae velis incubet, negant plus XXV opor-
tere ova incubare, quamvis propter fecunditatem pe-
pererit plura. optimum esse partum *ab* aequinoctio 9
verno ad autumnale. itaque quae ante aut post nata
sunt et etiam prima eo tempore, non supponenda; et
ea quae subicias, potius vetulis quam pullitris, et quae
rostra aut ungues non habeant acutos, quae debent
potius in concipiendo occupatae esse quam incubando.
adpositissimae ad partum sunt anniculae aut bimae.
si ova gallinis pavonina subicias, cum iam decem 10
dies fovere coepit, tum denique gallinacia subicere,
ut una excudat. gallinaciis enim pullis bis deni dies
opus sunt, pavoninis ter noveni. eas includere oportet,
ut diem et noctem incubent, praeterquam [a] mane et
vespere, dum cibus ac potio iis detur. curator oportet 11
circumeat diebus interpositis aliquot ac vertere ova,
ut aequabiliter concalefiant. ova plena sint atque utilia
necne, animadverti aiunt posse, si demiseris in aquam,
quod inane natet, plenum desidit: qui, ut hoc intel-
legant, concutiant, errare, quod [inanes] vitales venas
confundant in iis. idem aiunt, cum ad lumen sustu-
leris, quod perluceat, id esse [ob] inane. qui haec 12

---

2 substernenda 8 peperit 9 ab *om.* 10 ab autumnali antea ut post (antea aut post *V*) 12 pullitris] *notam adpositam esse adnotavit Victorius* 16 decem dies gallinacia fouere coepit tum denique subicere 21 iis] is 27 confundant (confundunt *V*)

---

2 acus substernendum *Priscianus l. V p. 162, 17* 8 pepererit *v* 9 ab aequinoctio *Ursinus* 10 ad autumnale *Angelius* 20 praeterquam mane *Iucundus* 26 inanes *delendum esse significavit Victorius* 28 id esse inane *Schneiderus*

volunt diutius servare, perfricant sale minuto aut
muria tres aut quattuor horas eaque abluta condunt
in furfures aut acus. in supponendo ova observant
ut sint numero inparia. ova, quae incubantur, habe-
antne semen pulli, curator quadriduo post quam in-
cubari coepit intellegere potest. si contra lumen
tenuit et purum unius modi esse animadvertit, putant
13 eiciendum et aliud subiciundum. excusos pullos sub-
ducendum ex singulis nidis et subiciendum ei quae
habeat paucos; ab eaque, si reliqua sint ova pauciora,
tollenda et subicienda aliis, quae nondum excuderunt
et minus habent triginta pullos. hoc enim gregem
maiorem non faciendum. obiciendum pullis diebus XV
primis mane subiecto pulvere, ne rostris noceat terra
dura, polentam mixtam cum nasturti semine *vino* et
aqua aliquanto ante factam intritam, ne tum denique
14 in eorum corpore turgescat: aqua prohibendum. qua
de clunibus coeperint habere pinnas, e capite, e collo
eorum crebro eligendi pedes: saepe enim propter eos
consenescunt. circum caveas eorum incendendum cor-
num cervinum, ne quae serpens accedat, quarum be-
stiarum ex odore solent interire. prodigendae in solem
et in stercilinum, ut volutare possint, quod ita alibi-
15 liores fiunt; neque pullos, sed omne ornithoboscion
cum aestate, tum utique cum tempestas sit mollis
atque apricum; intento supra rete, quod prohibeat
eas extra saepta evolare et in eas involare extrin-
secus accipitrem aut quid aliut; evitantem caldorem
et frigus, quod utrumque iis adversum. cum iam pinnas
habebunt, consuefaciundum ut unam aut duas sectentur
gallinas, ceterae ut potius ad pariendum sint expe-

---

1 seruari 2 condant 15 nasturcii semine et aqua aliquanto ante facta intrita 22 in sole 23 uolitare alibiliora 26 adque

---

1 seruare *mv* 2 condunt *Iucundus* 22 in solem *Iucundus* 23 uolutare *v* alibiliores *Iucundus*

ditae, quam in nutricatu occupatae. incubare oportet 16
incipere secundum novam lunam, quod fere quae ante,
pleraque non succedunt. diebus fere viginti excudunt.
de quibus villaticis quoniam vel nimium dictum, bre-
vitate reliqua conpensabo.
Gallinae rusticae sunt in urbe rarae nec fere
nisi mansuetae in cavea videntur Romae, similes
facie non his gallinis villaticis nostris, sed Africanis.
aspectu ac facie incontaminatae in ornatibus publicis 17
solent poni cum psittacis ac merulis albis, item aliis
id genus rebus inusitatis. neque fere in villis ova
ac pullos faciunt, sed in silvis. ab his gallinis dicitur
insula Gallinaria appellata, quae est in mari Tusco
secundum Italiam contra montes Liguscos, Intimilium,
Album Ingaunum: alii ab his villaticis invectis a
nautis, ibi feris factis procreatis. gallinae Africanae 18
sunt grandes, variae, gibberae, quas meleagridas ap-
pellant Graeci. haec novissimae in triclinium cenan-
tium introierunt e culina propter fastidium hominum.
veneunt propter penuriam magno. de tribus generibus 19
gallinae saginantur maxime villaticae. eas includunt
in locum tepidum et angustum et tenebricosum, quod
motus earum et lux pinguitudinis vindicta, ad hanc
rem electis maximis gallinis, nec continuo his, quas
Melicas appellant falso, quod antiqui, ut Thetim Thelim
dicebant, sic Medicam Melicam vocabant. hae primo
dicebantur, quae ex Medica propter magnitudinem
erant adlatae quaeque ex iis generatae, postea propter 20
similitudinem amplae omnes. [ex iis] evulsis ex alis

6 nec fere mansuetae sint (sine *V*) cauea 8 his] hic 14 intiminium 17 gibberiae 18 cenantium] genanium 25 thetim thelim (thetin thelin *Pol.*, thetim thelim *apogr.*) 27 quae] qua 28 ex iis (ex his *utroque loco V et nonnulla apographa*) 29 amplas

8 his gallinis *v* 14 Intimilium *Mommsenus C. I. L. V 2 p. 900* 17 gibbere *cod. Par.* 27 quae ex medica *m* 29 amplae *Ursinus*

pinnis et e cauda farciunt turundis hordeaceis partim admixtis [e] farina lolleacia aut semine lini ex aqua dulci. bis die cibum dant, observantes ex quibusdam signis ut prior sit concoctus, *ante*quam secundum dent. dato cibo, quom perpurgarunt caput, nequos habeat pedes, rursus eas concludunt. hoc faciunt us-
21 que ad dies xxv: tunc denique pingues fiunt. quidam et triticeo pane intrito in aquam, mixto vino bono et odorato, farciunt, ita ut diebus xx pingues reddant ac teneras. si in farciendo nimio cibo fastidiunt, remittendum in datione pro portione, ac decem primis processit, in posterioribus ut deminuat eadem ratione, ut vicesimus dies et primus sint pares. eodem modo palumbos farciunt ac reddunt pingues.

X Transi, inquit Axius, nunc in illud genus, quod non est [ulla] villa ac terra contentum, sed requirit piscinas, quod vos philograeci vocatis amphibium. in quibus ubi anseres aluntur, *graeco* nomine chenoboscion appellatis. horum greges Scipio Metellus et M. Seius habent magnos aliquot. Merula, Seius, inquit, ita greges conparavit anserum, ut hos quinque gradus observaret, quos in gallinis dixi. hi sunt de genere, de fetura, de ovis, de pullis, [de anseribus]
2 de sagina. primum iubebat servum in legendo observare ut essent ampli et albi, quod plerumque pullos similes sui faciunt. est enim alterum genus varium, quod ferum vocatur, nec cum iis libenter congregantur,
3 nec [non] aeque fit mansuetum. anseribus *ad* admit-

---

1 hordeaceis (ordeaciis *V et nonnulla apographa*) 4 antequam] quam 5 quom] quam 9 faciunt 13 sit pari 18 graeco *om.* 22 hi sunt (ii sunt *apographa nonnulla*) 28 mansuetus anseribus admittendum.

---

4 antequam secundum dent *Schneiderus* 5 cum perpurgarunt *v* 9 farciunt *v* 13 sint pares *Schneiderus* 23 de anseribus *delevit Iucundus* 28 nec aeque fit mansuetum *Victorii editio secunda a. 1543* anseribus ad admittendum tempus aptissimum est a bruma, mox ad pariendum et incu-

tendum [iis] tempus est aptissimum a bruma, ad pariendum et incubandum *a Kalendis Februariis vel Martiis* usque ad solstitium. saliunt fere in aqua, iniguntur in flumen aut piscinam. singulae non plus quam ter in anno pariunt. singulis, ubi pariant, faciendum haras quadratas circum binos pedes et semipedem; eas substernendum palea. notandum earum ova aliquo signo, quod aliena non excudunt. ad incubandum supponunt plerumque novem aut undecim, qui hoc minus, quinque, qui hoc plus, [x] xv. incubat tempestatibus dies triginta, tepidioribus xxv. cum excudit, quinque diebus 4 primis patiuntur esse cum matre. deinde cotidie, serenum cum est, producunt in prata, item piscinas aut paludes, iisque faciunt haras supra terram aut suptus, in quas non inducunt plus vicenos pullos, easque cellas provident ne habeant in solo umorem et ut molle habeant substramen e palea aliave qua re, neve qua eo accedere possint mustelae aliaeve quae bestiae noceant. anseres pascunt in umidis locis et pabulum 5 serunt, quod aliquem ferat fructum, seruntque his herbam, quae vocatur seris, quod ea aqua tacta, etiam cum est arida, fit viridis. folia eius decerpentes dant, ne, si eo inegerint, ubi nascitur, aut obterendo perdant aut ipsi cruditate pereant: voraces enim sunt natura. quo temperandum iis, qui propter cupiditatem saepe in pascendo, si radicem prenderunt, quam educere velint e terra, abrumpunt collum: perinbecillum

---

2 a Kalendis Februariis vel Martiis *om.* 3 inunguentur 4 plus quater 5 *et* 14 aras (haras *V*) 15 in quae non inducant 20 ferant 21 seris] heris 23 inecerint (iniecerint *V et apographa recentiora*, inecerint *Vict. et cod. Par.*)

---

bandum a Kalendis Februariis vel Martiis usque ad solstitium *Columella VIII 14, 4*

3 iniguntur *Scaliger* 4 plus quam ter *Ursinus* 10 qui hoc plus quindecim *Iucundus* 15 in quas *Ursinus* 20 ferat *v* 21 seris *Iucundus* 23 inegerint *Victorius*

enim id, ut caput molle. si haec herba non est, dandum hordeum aut frumentum aliut. cum est tempus
6 farraginis, dandum, ut in seri dixi. cum incubant, hordeum iis intritum in aqua adponendum. pullis primum biduo polenta aut hordeum adponitur, tribus proximis nasturtium viride consectum minutatim ex aqua in vas aliquod. cum autem sunt inclusi in haras aut speluncas, ut dixi, viceni, obiciunt iis polentam hordeaceam aut farraginem herbamve teneram aliquam
7 concisam. ad saginandum eligunt pullos circiter sesquimensem qui sunt nati: eos includunt in saginario ibique polentam et pollinem aqua madefacta dant cibum, ita ut ter die saturent. secundum cibum large ut bibant faciunt potestatem. sic curati circiter duobus mensibus fiunt pingues. quotienscumque sumpserunt, locus solet purgari, quod [ipsae] amant locum purum neque ipsi ullum, ubi fuerunt, relincunt purum.

XI Qui autem volunt greges anatium habere ac constituere nessotrophion, primum locum, quoi est facultas, eligere oportet palustrem, quod eo maxime delectantur; si id non, potissimum ibi, ubi sit naturalis aut lacus aut stagnum aut manu facta piscina, quo gradatim
2 descendere possint. saeptum altum esse oportet, ubi versentur, ad pedes quindecim, ut vidistis ad villam Sei, quod uno ostio claudatur. circum totum parietem intrinsecus crepido lata, in qua secundum parietem sint tecta cubilia: ante ea vestibulum earum exaequatum tectorio opere testaceo. in eo perpetua canalis, in quam et cibus inponitur iis et inmittitur aqua:

---

1 erba 3 in serii (inserit *apographa recentiora*) 6 nasturcium 8 uicini 10 sesquimense qui sunt natu 13 ter die] per dies 17 ipsi] ipsae 19 qui est 25 Sei] sit 25 hostio (ostio *V*) 27 sunt ea] eas 28 testato 29 inponitur iis] ponitur in iis

---

13 ter die *Columella VIII 14, 11* 17 ipsi *Iucundus* 19 cui est *cod. Par.* 24 uillam Sei *Iucundus* 27 sint *m* 27 ante ea *Iucundus* 28 testaceo *v.*

sic enim cibum capiunt. omnes parietes tectorio levi- 3
gantur, ne faeles aliave quae bestia introire ad no-
cendum possit, idque saeptum totum rete grandibus
maculis integitur, ne eo involare aquila possit neve
[ea] evolare anas. pabulum iis datur triticum, hor-
deum, vinacei, [uvae] non numquam etiam ex aqua
cammari et quaedam eius modi aquatilia. quae in eo
saepto erunt piscinae, in eas aquam large influere
oportet, ut semper recens sit.

Sunt item non dissimilia alia genera, ut quer- 4
quedulae, phalarides, sic perdices, quae, ut Archelaus
scribit, voce maris audita concipiunt. quae, ut supe-
riores, neque propter fecunditatem neque propter sua-
vitatem saginantur et sic pascendo fiunt pingues. quod
ad villaticarum pastionum primum actum pertinere
sum ratus, dixi.

Interea redit Appius, et percontati nos ab illo et XII
ille a nobis, quid esset dictum ac factum. Appius,
Sequitur, inquit, actus secundi generis adficticius ad
villam qui solet esse, ac nomine antico a parte qua-
dam leporarium appellatum. nam neque solum lepores
in eo includuntur silva, ut olim in iugero agelli aut
duobus, sed etiam cervi aut capreae in iugeribus multis.
Quintus Fulvius Lippinus dicitur habere in Tarqui-
niensi saepta iugera quadraginta, in quo sunt inclusa
non solum ea quae dixi, sed etiam oves ferae, etiam
hoc maius hic in Statoniensi et quidam in locis aliis;
in Gallia vero transalpina T. Pompeius tantum saep- 2
tum venationis, ut circiter ∞ ∞ ∞ ∞ passum locum
inclusum habeat. praeterea in eodem consaepto fere
habere solent [de animalibus] cocliaria atque alvaria
atque etiam dolia, ubi habeant conclusos glires. sed

---

7 gammari 20 antiquo (antico *cod. Par.*) 22 in *ante* eo *om.* 25 inclusae

---

6 uvae *delevit Pontedera p. 454* 22 in eo *cod. Par.* 25 inclusa *Iucundus* 31 de animalibus *inclusit Gesnerus*

horum omnium custodia, incrementum et pastio aperta,
3 praeterquam de apibus. quis enim ignorat saepta e maceriis ita esse oportere in leporario, ut tectorio tacta sint et sint alta? alterum ne faelis aut maelis aliave quae bestia introire possit, alterum ne lupus transilire; ibique esse latebras, ubi lepores interdius delitiscant in virgultis atque herbis, et arbores patulis
4 ramis, quae aquilae inpediant conatus. quis item nescit, paucos si lepores, mares ac feminas, intromiserit, brevi tempore fore ut inpleatur? tanta fecunditas huius quadripedis. quattuor modo enim intromiserit in leporarium, brevi solet repleri. etenim saepe, cum habent catulos recentes, alios in ventre habere reperiuntur. itaque de iis Archelaus scribit, annorum quot sit qui velit scire, inspicere oportere foramina
5 naturae, quod sine dubio alius alio habet plura. hos quoque nuper institutum ut saginarent pleraque, cum exceptos e leporario condant in caveis et loco clauso faciant pingues. quorum ergo tria genera fere sunt: unum italicum hoc nostrum pedibus primis humilibus, posterioribus altis, superiore parte pulla, ventre albo, auribus longis. qui lepus dicitur, cum praegnas sit, tamen concipere. in Gallia transalpina et Macedonia fiunt permagni, in Hispania et in Italia mediocres.
6 alterius generis est, quod in Gallia nascitur ad Alpis, qui hoc fere mutant, quod toti candidi sunt: ii raro perferuntur Romam. tertii generis est, quod in Hispania nascitur, similis nostro lepori ex quadam parte, sed humilis, quem cuniculum appellant. L. Aelius putabat ab eo dictum leporem a celeritudine, quod levipes esset. ego arbitror a graeco vocabulo antico,

6 interdiu (interdius *cod. Par.*) 9 ac] ut 11 intromisit 12 etenim] ut enim 15 quod sit quis uelit 16 plura] para 25 nascitur adadpis 29 humile 31 antiquo (antico *cod. Par.*)

12 etenim saepe *Ursinus* 16 plura *v* 25 ad Alpes *Iucundus* 29 humilis *Schneiderus*

quod eum Aeolis [et bonum] λέποριν appellabant.
cuniculi dicti ab eo, quod sub terra cuniculos ipsi
facere solent, ubi lateant in agris. horum omnium 7
tria genera, si possis, in leporario habere oportet.
duo quidem utique te habere puto, [et] quod in Hi-
spania annis ita fuisti multis, ut inde te cuniculos
persecutos credam.

Apros quidem posse haberi in leporario nec XIII
magno negotio ibi et captivos et cicuris, qui ibi nati
sint, pingues solere fieri scis, inquit, Axi. nam quem
fundum in Tusculano emit hic Varro a M. Pupio Pi-
sone, vidisti ad bucinam inflatam certo tempore apros
et capreas convenire ad pabulum, cum ex superiore
loco e palaestra apris effunderetur glas, capreis vicia
aut quid aliut. Ego vero, inquit ille, apud Q. Horten- 2
sium cum in agro Laurenti essem, ibi istuc magis
θρᾳκικῶς fieri vidi. nam silva erat, ut dicebat, supra
quinquaginta iugerum maceria saepta, quod non le-
porarium, sed therotrophium appellabat. ibi erat locus
excelsus, ubi tricilinio posito cenabamus, quo Orphea 3
vocari iussit. qui cum eo venisset cum stola et ci-
thara cantare esset iussus, bucina inflavit, ut tanta
circumfluxerit nos cervorum aprorum et ceterarum
quadripedum multitudo, ut non minus formosum mihi
visum sit spectaculum, quam in circo maximo aedi-
lium sine Africanis bestiis cum fiunt venationes.

Axius, Tuas partes, inquit, sublevavit Appius, o XIV
Merula noster. quod ad venationem pertinet, breviter

---

1 λέποριν] leporum 8 habere 10 inquam 14 effu-deretur *Pol.*, effunderetur *libri manu scripti* capris uitia 16 magistragicos 19 appellabant 20 quo] quod 22 bucina (bucinam *Pol.*, bucina *apogr.*) tantum 27 appius (apius *V*)

---

1 et bonum *delevit Zahlfeldtius quaest. crit. in Varr. p. 26* 1 λέποριν *Iucundus* 5 et *delevit Schneiderus* 8 haberi *Ursinus* 14 capreis uicia *Iucundus* 19 appellabat *Iucundus* 22 ubi tanta circumfluxit *Iucundus*

secundus trasactus est actus, nec de cochleis ac gliribus quaero, quod relicum est: neque enim magnum molimentum esse potest. Non istuc tam simplex est, inquit Appius, quam tu putas, o Axi noster. nam et idoneus sub dio sumendus locus cochleariis, quem circum totum aqua claudas, ne, quas ibi posueris ad partum, non liberos earum, sed ipsas quaeras. Aqua,
2 inquam, finiendae, ne fugitivarius sit parandus. Locus is melior, quem et non coquit sol et tangit ros. qui si naturalis non est, ut fere non sunt in aprico loco, neque habeas in opaco ubi facias, ut sunt sub rupibus ac montibus, quorum adluant radices lacus ac fluvii, manu facere oportet roscidum. qui fit, si adduxeris fistula et in eam mammillas inposueris tenues, quae eructent aquam, ita ut in aliquem lapidem incidat ac
3 late dissipetur. parvus iis cibus opus est, et is sine ministratore, et hunc, dum serpit, non solum in area reperit, sed etiam, si rivus non prohibet, parietes stantes invenit. denique ipsae et ruminantes ad propolam vitam diu producunt, cum ad eam rem pauca laurea folia intericiant et aspergant furfures non multos. itaque cocus has vivas an mortuas coquat, ple-
4 rumque nescit. genera cochlearum sunt plura, ut minutae albulae, quae adferuntur e Reatino, et maximae, quae de Illyrico adportantur, et mediocres, quae ex Africa adferuntur; non quo non in his regionibus quibusdam locis ac magnitudinibus sint disperiles: nam et valde amplae sunt [quamquam] ex Africa, quae vocantur solitannae, ita ut *in* eas LXXX qua-

---

1 traactus (trasactus *cod. Par.*, transactus *recentiora apographa*) 3 emolumentum 6 glaudas (claudas *V*, glaudas *plurima apographa*) 19 ipsae exgruminantes ad propalam 20 perducunt 21 laureae foliae (laureae folia *Pol.*) 23 cochlearum (cochearum *nonnulla apographa*) 29 solitanne ita ut eas (solitannelta ut in eas *nonnulla apographa*)

---

3 molimentum *Palmerius spicileg. p. 847* 19 propolam *Scaliger* 20 producunt *v* 21 laurea folia *v*

drantes coici possint, et sic in aliis regionibus eaedem inter se conlatae minores ac maiores. hae in fetura 5 pariunt innumerabilia. earum semen minutum ac testa molli diuturnitate obdurescit. magnis insulis in areis factis magnum bolum deferunt aeris. has quoque saginare solent ita, ut ollam cum foraminibus incrustent sapa et farri, ubi pascantur, quae foramina habeat, ut intrare aer possit: vivax enim haec natura.

Glirarium autem dissimili ratione habetur, quod XV non aqua, sed maceria locus saepitur: tota levi lapide aut tectorio intrinsecus incrustatur, ne ex ea erepere possit. in eo arbusculas esse oportet, quae ferant glandem. quae cum fructum non ferunt, intra maceriem iacere oportet glandem et castaneam, unde saturi fiant. facere iis cavos oportet laxiores, ubi 2 pullos parere possint: aquam esse tenuem, quod ea non utuntur multum et aridum locum quaerunt. hae saginantur in doliis, quae etiam in villis habent multi, quae figuli faciunt multo aliter atque alia, quod in lateribus eorum semitas faciunt et cavum, ubi cibum constituant. in hoc dolium addunt glandem aut nuces iuglandes aut castaneam. quibus in tenebris, cum *oper*culum inpositum est in doleis, fiunt pingues.

Appius, Igitur relinquitur, inquit, de pastione XVI villatica tertius actus de piscinis. Quid tertius? inquit Axius. an quia tu solitus es in adulescentia tua domi mulsum non bibere propter parsimoniam, nos mel neclegemus? Appius nobis, Verum dicit, inquit.

---

1 eisdem 7 pascuntur qua 11 nec ex ea *Pol.*, ne ex ea *apogr.* 12 ferunt glandem 15 his (iis *apographa nonnulla*) clauos 16 esse tenuem *apogr. et Vict.*, esse iis tenuem *Pol.* 19 adque 22 cumularim positum 24 inquid 26 adolescentia (adulescentia *cod. Par.*) 28 neclegimus

---

1 eaedem *Iucundus* 5 aeris *omisit v* 7 pascantur quae *v* 12 ferant glandem *Iucundus* 15 cauos *v* 22 cum aular impositum est *Scaliger* 28 negligemus *Iucundus*

2 nam cum pauper cum duobus fratribus et duabus
sororibus essem relictus, quarum alteram sine dote
dedi Lucullo, a quo hereditate me cessa primum et
primus mulsum domi meae bibere coepi ipse, cum
interea nihilo minus paene cotidie in convivio omnibus
3 daretur mulsum. praeterea meum erat, non tuum, eas
novisse volucres, quibus plurimum natura ingeni atque
artis tribuit. itaque eas melius me nosse quam te ut
sciàs, de incredibili earum arte naturali audi. Merula,
ut cetera fecit, historicos quae sequi melitturgoe sole-
ant [id est qui exercet mellaria] demonstrabit.
4 Primum apes nascuntur partim ex apibus, partim
ex bubulo corpore putrefacto. itaque Archelaus in
epigrammate ait eas esse

βοὸς φθιμένης πεπλανημένα τέκνα,

idem

ἵππων μὲν σφῆκες γενεά, μόσχων δὲ μέλισσαι.

[eae] apes non sunt solitaria natura, ut aquilae, sed ut
homines. quod si in hoc faciunt etiam graguli, at
non idem, quod hic societas operis et aedificiorum,
quod illic non est, hic ratio atque ars, ab his opus
facere discunt, ab his aedificare, ab his cibaria con-
5 dere. tria enim harum, cibus, domus, opus, neque
idem quod cera cibus, nec quod [ea] mel, nec quod
domus. non in favo sex angulis cella, totidem quot
habet ipsa pedes? quod geometrae hexagonon fieri in
orbi rutundo ostendunt, ut plurimum loci includatur.
foris pascuntur, intus opus faciunt, quod dulcissimum
quod est, et deis et hominibus est acceptum, quod

---

6 darem (dare *apographa recentiora*) 7 ingenii adque 9 arte] artium 10 meliturgeo 15 boos pthimenes pepianem mina tegna idem hippomens piches geneamos chondae melissae eae apes 21 adque 24 quod cibus cera 25 quot] quod

---

6 daretur *Ursinus* 11 id est qui exercet mellaria *delevit Iucundus* 15 πεπλανημένα *Scaliger*

favus venit in altaria et mel ad principia convivi et
in secundam mensam administratur. haec ut homi- 6
num civitates, quod hic est et rex et imperium et
societas. [quod] secuntur omnia pura. itaque nulla
harum adsidit in loco inquinato aut eo qui male oleat,
neque etiam in eo qui bona olet unguenta. itaque
iis unctus qui accessit, pungunt, non, ut muscae, ligur-
riunt, quo nemo has videt, ut illas, in carne aut san-
guine aut adipe. ideo modo considunt in *eis* quorum
sapor dulcis. minime malefica, quod nullius opus 7
vellicans facit deterius, neque ignava, ut non, qui
eius conetur disturbare, resistat; neque tamen nescia
suae inbecillitatis. quae cum causa musarum esse
dicuntur volucres, quod et, si quando displicatae sunt,
cymbalis et plausibus numero redducunt in locum
unum; et *ut* his dis Helicona atque Olympon adtri-
buerunt homines, sic his floridos et incultos natura
adtribuit montes. regem suum secuntur, quocumque 8
it, et fessum sublevant, et si nequit volare, succollant,
quod eum servare volunt. neque ipsae sunt inficientes
nec non oderunt inertes. itaque insectantes ab se
eiciunt fucos, quod hi neque adiuvant et mel consu-
munt, quos vocificantes plures persecuntur etiam pau-
cae. extra ostium alvi opturant omnia, qua venit
inter favos spiritus, quam erithacen appellant Graeci.
omnes ut in exercitu vivunt atque alternis dormiunt 9
et opus faciunt pariter et ut colonias mittunt, iique
duces conficiunt quaedam ad vocem ut imitatione
tubae. tum id faciunt, cum inter se signa pacis ac

---

1 fauum 7 lingurriunt quod nemo 9 eis *om.* 11 qui eius conetur (qui conetur *V*) 14 dicunt 16 ut *om.* diis (dis *cod. Par.*) helicon adque 18 adtribuit] adtribuunt quocunque it *V*, quocumque iit *plurima apographa* 19 succolant' 21 insectantes] impectantes 24 aluei 26 adque

---

1 fauus *v* 16 et ut his diis elicona *v* 17 natura attribuit *mv* 19 succollant *v* 21 insectantes *Victorius*

belli habent. sed, o Merula, Axius noster ne, dum haec audit physica, marcescat, quod de fructu nihil dixi, nunc cursu lampada tibe trado.

10 Merula, De fructu, inquit, hoc dico, quod fortasse an tibi satis sit, Axi, in quo auctorem habeo non solum *Seium*, qui alvaria sua locata habet quotannis quinis milibus pondo mellis, sed etiam hunc Varronem nostrum, quem audivi dicentem duo milites se habuisse in Hispania fratres Veianios ex agro Falisco locupletis, quibus cum a patre relicta esset parva villa et agellus non sane maior iugero uno, hos circum villam totam alvaria fecisse et hortum habuisse ac relicum thymo et cytiso opsevisse et apiastro, quod alii meliphyllon, alii melissophyllon, quidam melittaenam
11 appellant. hos numquam minus, ut peraeque ducerent, dena milia sestertia ex melle recipere esse solitos, cum dicerent velle expectare, ut suo potius tempore mercatorem admitterent, quam celerius alieno. Dic igitur, inquit, ubi et cuius modi me facere oporteat
12 alvarium, ut magnos capiam fructus. Ille, Melittonas ita facere oportet, quos alii melitrophia appellant, eandem rem quidam mellaria. primum secundum villam potissimum, ubi non resonent imagines (hic enim sonus harum fugae existimatur esse † procerum), esse oportet aere [et] temperato, neque aestate fervido neque hieme non aprico, ut spectet potissimum ad hibernos ortus, qui prope se loca habeat
13 ea, ubi pabulum sit frequens et aqua pura. si pabulum naturale non est, ea oportet dominum serere,

---

1 habeant axi 2 physicam achiscat 3 nunc] non 4 inquid 6 Seium *om.* quod annis 9 ueianios (uelanios *apographa recentiora*) 12 aluariam 13 cythiso 14 melittaenam] mellinem 17 cum dicerent] cum eis et 20 mellitonas 22 eandem] eodem 27 quae

---

1 habent *Schneiderus* Axius *v* 3 nunc *Iucundus* 22 eandem rem *mv* 25 aere temperato *v* 27 qui *Gesnerus*

quae maxime secuntur apes. ea sunt rosa, serpyllon, apiastrum, papaver, faba, lens, pisum, ocimum, cyperum, medice, maxime cytisum, quod *minus* valentibus utilissimum est. etenim ab aequinoctio verno florere incipit et permanet ad alterum aequinoctium [autumnum]. sed ut hoc aptissimum ad sanitatem apium, 14
sic ad mellificium thymum. propter hoc Siculum mel fert palmam, quod ibi thymum bonum frequens est. itaque quidam thymum contundunt in pila et diluunt in aqua tepida: eo conspergunt omnia seminaria consita apium causa. quod ad locum pertinet, hoc genus 15
potissimum eligendum iuxta villam, non quo non in villae porticu quoque quidam, quo tutius esset, alvarium collocarint. ubi sint, alii faciunt ex viminibus rutundas, alii e ligno ac corticibus, alii ex arbore cava, alii fictiles, alii etiam ex ferulis quadratas longas pedes circiter ternos, latas pedem, sed ita, ubi parum sunt quae conpleant, ut eas conangustent, in vasto loco inani *ne* despondeant animum. haec omnia vocant a mellis alimonio alvos, quas ideo videntur medias facere angustissimas, ut figuram imitentur earum. vitiles fimo bubulo oblinunt intus et extra, 16
ne asperitate absterreantur, easque alvos ita conlocant in mutulis parietis, ut ne agitentur neve inter se contingant, cum in ordinem sint positae. sic intervallo interposito alterum et tertium ordinem infra faciunt et aiunt potius hinc demi oportere, quam addi quartum. media alvo, [in] qua introeant apes, faciunt foramina parva dextra ac sinistra. ad extrema, qua 17
mellarii favum eximere possint, opercula inponunt alvis. optimae fiunt corticeae, deterrimae fictiles, quod

1 serpillon 2 ciprum medicae 3 cythisum minus *om.* 13 essent aluariam collocarent 17 ubi] uti 19 ne *om.* 30 possunt

2 cyperum *Iucundus* 3 minus ualentibus *Ursinus* 14 collocarint *v* 28 in *inclusit Schneiderus* 30 possint *v*

et frigore hieme et aestate calore vehementissime haec
conmoventur. verno tempore et aestivo fere ter in
mense mellarius inspicere debet fumigans leniter eas
et ab spurcitiis purgare alvum et vermiculos eicere.
18 praeterea ut animadvertat ne reguli plures existant:
inutiles enim fiunt propter seditiones. [cum] et qui-
dam dicunt, tria genera cum sint ducum in apibus,
niger ruber varius, ut Menecrates scribit, duo, niger
et varius, qui ita melior, ut expediat mellario, cum
duo sint *in* eadem alvo, interficere nigrum, cum sit
cum altero rege, esse seditiosum et corrumpere alvom,
19 quod fuget aut cum multitudine fugetur. de reliquis
apibus optima est parva varia rutunda. fur qui vo-
cabitur, ab aliis fucus, est ater et lato ventre. vespa,
quae similitudinem habet apis, neque socia est operis
et nocere solet morsu, quam apes a se secernunt. hae
differunt inter se, quia ferae et cicures sunt. nunc
feras dico, quae in silvestribus locis pascitant, cicures,
quae in cultis. silvestres minores sunt magnitudine
et pilosae, sed opifices magis.
In emendo emptorem videre oportet, valeant an
20 sint aegrae. sanitatis signa, si sunt frequentes in
examine et si nitidae et si opus quod faciunt est
aequabile ac leve. minus valentium signa, si sunt
pilosae et horridae, ut pulverulentae, nisi opifici eas
urget tempus: tum enim propter laborem asperantur
21 ac marcescunt. si transferendae sunt [alvos] in alium
locum, id facere diligenter oportet et tempora, quibus
id potissimum facias, animadvertendum et loca, quo
transferas, idonea providendum: tempora, ut verno

---

1 haec] hic 3 leuiter 9 mellaria 10 in *om.* 13 optima et parua 14 est alter est lato 17 quia] quae 18 qui in siluestribus 18 pastitant (pascitant *V*) 25 opificii

---

1 hae *vel* haec *Gesnerus* 9 melliario *v* 13 optima est parua *Iucundus* 14 ater *Scaliger* 18 quae in siluestribus *mv*

potius quam hiberno, quod hieme difficulter consue-
scunt [quod] translatae manere, itaque fugiunt ple-
rumque. si e bono loco transtuleris eo, ubi idonea
pabulatio non sit, fugitivae fiunt. nec, si ex alvo in
alvum in eodem loco traicias, neglegenter faciendum,
sed et *in quam* transiturae sint apes, ęa apiastro per- 22
fricanda, quod inlicium hoc illis, et favi melliti intus
ponendi a faucibus non longe, ne, cum animadverterint
aut inopiam esse * habuisse dicit . is ait, cum sint
apes morbidae propter primoris vernos pastus, qui
ex floribus nucis graecae et cornus fiunt, coeliacas
fieri atque urina pota reficiendas. propolim vocant, 23
e quo faciunt ad foramen introitus protectum ante
alvum maxime aestate. quam rem etiam nomine eo-
dem medici utuntur in emplastris, propter quam rem
etiam carius in sacra via quam mel venit. erithacen
vocant, quo favos extremos inter se conglutinant, quod
est aliut melle *et* propoli: itaque in hoc vim esse
inliciendi. quocirca examen ubi volunt considere, eum
ramum aliamve quam rem oblinunt hoc admixto api-
astro. favus est, quem fingunt multicavatum e cera, 24
cum singula cava sena latera habeant, quot singulis
pedes dedit natura. neque quae adferunt ad quattuor
res faciendas, propolim, erithacen, favum, mel, ex iis-
dem omnibus rebus carpere dicunt. simplex, quod *e*
malo punico et asparago cibum carpant, solum, ex
olea arbore ceram, e fico mel, sed non bonum. duplex 25
ministerium praeberi, ut e faba, apiastro, cucurbita,

4 non sint 6 in quam *om.* perfricanda (perfricandum *V*) 9 dicitis ait 11 cornu 12 potas refici de iis propolim 13 ante] in 17 quo] quibus 18 aliud (aliut *cod. Par.*) melle propoli *apogr. et Vict.*, aliud mel e propoli *V* 22 singula causa *apogr.*, singula caua *V* quot] quod 23 adferuntur 25 capere quod malo

9 *lacunam indicavit Gesnerus* 12 pota *v* 17 quo fauos *Iucundus* 18 melle et propoli *Ursinus* 25 carpere *Iucundus* e malo *Iucundus*

brassica ceram et cibum: nec non aliter duplex quod
fit e malo et piris silvestribus, cibum et mel: item
aliter duplex quod e papavere, ceram et mel. triplex
ministerium quoque fieri, ut ex nuce graeca et e lap-
sano cibum, mel, ceram. item ex aliis floribus ita
carpere, ut alia ad singulas res sumant, alia ad plures,
26 nec non etiam aliut discrimen sequantur in carptura
aut eas sequatur, ut in melle, quod ex alia re faciant
liquidum mel, ut e siserae flore, ex alia contra spis-
sum, ut e rore marino; sic ex alia re, ut e fico mel
27 insuave, *e* cytiso bonum, e thymo optimum. cibi pars
quod potio et ea iis aqua liquida, unde bibant esse
oportet, eamque propinquam, quae praeterfluat aut in
aliquem lacum influat, ita ut ne altitudine escendat
duo aut tres digitos: in qua aqua iaceant testae aut
lapilli, ita ut extent paulum, ubi adsidere et bibere
possint. in quo diligenter habenda cura ut aqua sit
pura, quod ad mellificium bonum vehementer prodest.
28 quod non omnis tempestas ad pastum prodire longius
patitur, praeparandus cibus, ne tum melle cogantur
solo vivere aut relinquere exinanitas alvos. igitur
ficorum pinguium circiter decem pondo decoquont in
aquae congiis sex, quas coctas in offas prope adpo-
nunt. alii aquam mulsam in vasculis prope ut sit
curant, in quae addunt lanam puram, per quam sugant,
uno tempore ne potu nimium inpleantur aut ne in-
cidant in aquam. singula vasa ponunt ad alvos, haec
supplentur. alii uvam passam et ficum cum pisierunt,

1 cera et cibum (caeram et cibum *V*) 2 cibum] circum 3 ceram] cera 6 ut alia] ut alias (ut alia *V*) 7 aliud discrimen (aliut discrimen *cod. Par.*) 9 et alia contra 11 e *ante* cytiso *om.* thimo 14 locum 17 quo] qua 20 praeparandum his cibus 24 sint 25 puram] purpuram 28 ficum compisierunt

2 cibum et mel *Victorius* 3 ceram *Iucundus* 9 ex alia contra *cod. Par.* 11 e cythiso *Iucundus* 24 sit *v* 28 cum pisierunt *cod. Par.*

adfundunt sapam atque ex eo factas offas adponunt ibi, quo foras hieme in pabulum procedere tamen possint.

Cum examen exiturum est, quod fieri solet, cum 29 adnatae prospere sunt multae ac progeniem ut in coloniam emittere volunt, ut olim crebro Sabini factitaverunt propter multitudinem liberorum, huius quod duo solent praeire signa, scitur: unum, quod superioribus diebus, maxime vespertinis, multae ante foramen ut uvae aliae ex aliis pendent conglobatae; alterum, 30 quod, cum iam evolaturae sunt aut etiam inceperunt, consonant vehementer, proinde ut milites faciunt, cum castra movent. quae primum exierunt, in conspectu volitant reliquas, quae nondum congregatae sunt, respectantes, dum conveniant. [cum] a mellario cum id fecisse sunt animadversae, iaciundo in eas pulvere et circumtinniendo aere perterritae, quo volunt perducere, 31 non longe inde oblinunt erithace atque apiastro ceterisque rebus, quibus delectantur. ubi consederunt, adferunt alvum [prope] eisdem inliciis litam intus et prope adposita fumo leni circumdato cogunt eas intrare: [ut] quae in novam coloniam cum introierunt, permanent adeo libenter, ut etiam si proximam posueris illam alvum, unde exierunt, tamen novo domicilio potius sint contentae.

Quod ad pastiones pertinere sum ratus quoniam 32 dixi, nunc iam, quoius *causa* adhibetur ea cura, de fructu dicam. eximendorum favorum signum sumunt

---

2 quo oras 5 progeniem ut] progentemue 11 sint 13 primum] primo cum 14 congregatae sint (congregatae sunt *V*) 15 cum a miliario cum id (cum a mellario id *V*) 20 easdem et litam *Pol.*, elitam *apogr.* 21 appositae 22 quae] qua 27 causa *om.*

---

2 quum foras *Victorius* 5 progeniem in coloniam *v* 11 sunt *mv* 20 eisdem *Iucundus* 21 apposita *v* 27 cuius causa *Iucundus*

ex ipsis † uiris alvos habeat * nem congerminarit coniecturam capiunt, si intus faciunt bombum et, cum intro eunt ac foras, trepidant et si, opercula alvorum cum remoris, favorum foramina obducta videntur [mellis]
33 membranis, cum sint repleti melle. in eximendo quidam dicunt oportere ita ut novem partes tollere, decumam relinquere: quod si omne eximas, fore ut discedant. alii hoc plus relincunt, quam dixi. ut in aratis qui faciunt restibiles segetes, plus tollunt frumenti ex intervallis, sic in alvis, si non quotannis eximas aut non aeque multum, et magis his adsiduas
34 habeas apes et magis fructuosas. eximendorum favorum primum putant esse tempus vergiliarum exortu, secundum aestate acta, antequam totus exoriatur arcturus, tertium post vergiliarum occasum, et ita, si fecunda sit alvos, ut ne plus tertia pars eximatur mellis, reliquum ut hiemationi relinquatur: sin alvus non sit fertilis, nequid eximatur. exemptio cum est maior, neque universam neque palam facere oportet, ne deficiant animum. favi qui eximuntur, siqua pars nihil habet aut habet incunatum, cultello praesicatur.
35 providendum ne infirmiores a valentioribus opprimantur: eo enim minuitur fructus. itaque inbecilliores secretas subiciunt sub alterum regem. quae crebrius inter se pugnabunt, aspargi eas oportet aqua mulsa. quo facto non modo [non] desistunt pugna, sed etiam conferciunt se lingentes, eo magis, si mulso sunt asparsae, quo propter odorem avidius adplicant se

---

3 aluum cum remoreissi fauorum *nota mendi adposita* 7 omnem (omne *V*) forte (fore *V*) 8 hoc eius (hoc plus *V*) 10 quodannis 11 aeque] quaeque 13 exortum 16 fecunda] secunda 17 ut hiemationi] ex hiematione sine aluus non fit fertilis nisi quid 18 exempto (exemptio *V*) 22 ne firmiores (ne infirmiores *V*) 27 seligentes

---

4 mellis *inclusit Schneiderus* 13 exortu *Iucundus* 16 foecunda *Iucundus* 17 si non sit fertilis, ni quid eximatur *Ursinus* 26 non modo desistunt *cod. Par.* 27 se lingentes *v*

atque obstupescunt potantes. si ex alvo minus fre- 36
quentes evadunt ac subsidit aliqua pars, subfumigan-
dum et prope adponendum bene olentium herbarum
maxime apiastrum et thymum. providendum vehe- 37
menter ne propter aestum aut propter frigus dispere-
ant. si quando subito imbri in pastu sunt oppressae
aut frigore subito, antequam ipsae providerint id fore,
quod accidit raro ut decipiantur, et imbris guttis
uberibus offensae iacent prostratae, ut efflictae, con-
ligendum eas in vas aliquod et reponendum in tecto
loco ac tepido, proximo die quam maxime tempestate
bona cinere facto e ficulneis lignis infriandum paulo
plus caldo quam tepidiore. deinde concutiendum le-
viter ipso vaso, ut manu non tangas, et ponendae in
sole. quae enim sic concaluerunt, restituunt se ac 38
revivescunt, ut solet similiter fieri in muscis aqua
necatis. hoc faciendum secundum alvos, ut recon-
ciliatae ad suum quaeque opus et domicilium redeant.
Interea redit ad nos Pavo et, Si vultis, inquit, XVII
ancoras tollere, latis tabulis sortitio fit tribuum, ac
coepti sunt a praecone recini, quem quaeque tribus
fecerit aedilem. Appius confestim surgit, ut ibidem
candidato suo gratularetur ac discederet in hortos.
Merula, Tertium actum de pastionibus villaticis postea,
inquit, tibi reddam, Axi. Consurgentibus illis, Axius
mihi respectantibus nobis, quod et candidatum nostrum
venturum sciebamus, Non laboro, inquit, hoc loco
discessisse Merulam. reliqua enim fere mihi sunt 2
nota, quod, cum piscinarum genera sint duo, dulcium

---

2 subfumigando 11 proximo die] promum e die *nota mendi adposita* 12 facta 17 negatis reconciliare ad usum quaque (reconciliatae ad suum quaeque *V*) 19 inquid anchoras 21 recinii 22 fecerint appius (Apius *V*) 29 sint] sunt

---

2 suffumigandum *v* 12 facto *v* 21 recini *Scaliger* 29 sint duo *Iucundus*

et salsarum, alterum apud plebem et *non* sine fructu,
ubi lymphae aquam piscibus nostris villaticis mini-
strant: illae autem maritimae piscinae nobilium, qui-
bus Neptunus et aquam et piscis ministrat, magis ad
oculos pertinent, quam ad vesicam, et potius marsip-
pium domini exinaniunt, quam inplent. primum enim
aedificantur magno, secundo inplentur magno, tertio
3 aluntur magno. Hirrus circum piscinas suas ex aedi-
ficiis duodena milia sestertia capiebat. eam omnem
mercedem escis, quas dabat piscibus, consumebat. non
mirum: uno tempore enim memini hunc Caesari duo
milia murenarum mutua dedisse in pondus et propter
piscium multitudinem quadragies sestertio villam ve-
nisse. quae nostra piscina plebeia ac mediterranea
recte dicitur dulcis et illa amara. quis enim nostrum
non una contentus est hac piscina? quis contra mari-
tumas non ex piscinis singulis [plures] coniunctas
4 habet pluris? nam ut Pausias et ceteri pictores eius-
dem generis loculatas magnas habent arculas, ubi
discolores sint cerae, sic hi loculatas habent piscinas,
ubi dispares disclusos habent pisces, quos, proinde
ut sacri sint ac sanctiores quam illi in Lydia, quos
sacrificanti tibi, Varro, ad tibicinem [graecum] gre-
gatim venisse dicebas ad extremum litus atque aram,
quod eos capere auderet nemo, cum eodem tempore
insulas Lydorum ibi χορευούσας vidisses, sic hos piscis
5 nemo cocus in ius vocare audet. Quintus Hortensius,

---

1 non *om.* 2 piscinibus nostris (piscinis nostris *V et nonnulla apographa*) 4 ut aquam et piscibus 5 massippium 8 hirrius 9 sestaria 14 piscina ac mediterranea plebeia 15 dulcis et illa et illa amara (dulcis et illa amara *V*) 20 cerae] cetera hic loculatas habet 23 sacrificant ibi 23 tubicinam 24 adque 26 ludonorum ibi coreusas hos] nos 27 hortensius quintus

---

1 non sine fructu *Gesnerus* 19 magnas *delevit Ursinus* 20 cerae *Victorius* hi loculatas habent *v* 23 sacrificanti tibi *Iucundus* tibicinem *Iucundus* 26 Lydorum *Turnebus advers. 4, 6* hos piscis *v* 27 Quintus Hortensius *Iucundus*

familiaris noster, cum piscinas haberet magna pecunia
aedificatas ad Baulos, ita saepe cum eo ad villam
fui, ut illum sciam semper in cenam pisces Puteolos
mittere emptum solitum. neque satis erat eum non 6
pasci e piscinis, nisi etiam ipse eos pasceret ultro ac
maiorem curam sibi haberet, ne eius esurirent mulli
[asini], quam ego habeo, ne mei in Rosea esuriant
asini, et quidem utraque re, et cibo et potione, cum
non paulo sumptuosius, quam ego, ministraret victum.
ego enim uno servulo, hordeo non multo, aqua do-
mestica meos multinummos alo asinos: Hortensius
primum qui ministrarent piscatores habebat conplures,
et ei pisciculos minutos adgerebant frequenter, qui *a*
maioribus absumerentur. praeterea salsamentorum in 7
eas piscinas emptum coiciebat, cum mare turbaret ac
per tempestatem macellum piscinarum [mare] obso-
nium praeberet neque everriculo in litus educere
possent vivam saginam, plebeiae cenae piscis. Cele-
rius voluntate Hortensi ex equili educeres redarias,
ut tibi haberes, mulas, quam e piscina barbatum
mullum. Atque, ille inquit, non minor cura erat eius 8
de aegrotis piscibus, quam de minus valentibus servis.
itaque minus laborabat ne servos aeger aquam frigi-
dam, *quam ut eam* recentem biberent sui pisces. etenim
hac incuria laborare aiebat M. Lucullum ac piscinas
eius despiciebat, quod aestuaria idonea non haberet,
ac reside aqua in locis pestilentibus habitarent pisces
eius: contra ad Neapolim L. Lucullum, posteaquam 9
perfodisset montem ac maritumum flumen inmisisset

---

5 pasceret] pascere 6 muli 11 multi numinosalo 13 a *om.* 17 euericulo 18 sabinam 21 mullum] mulum 21 inquid 23 frigidam recentem 25 hac] ac agebat m. luculli 26 aestiuaria 28 luculli

---

5 pasceret *v* 6 esurirent mulli quam ego *Iucundus* 11 multi nummos alo *v* 13 a maioribus *v* 18 saginam *Iucundus* 25 aiebat M. Luculum *v* 26 aestuaria *Ursinus*

in piscinas, qui reciproce fluerent ipsae, Neptuno non cedere de piscatu. factum esse enim ut amicos pisces suos videatur propter aestus eduxisse in loca frigidiora, ut Apuli solent pecuarii facere, qui per calles in montes Sabinos pecus ducunt. in Baiano autem aedificans tanta ardebat cura, ut architecto permiserit vel ut suam pecuniam consumeret, dummodo perduceret specus e piscinis in mare obiecta mole, qua aestus bis cotidie ab exorta luna ad proximam novam introire ac redire rursus in mare posset ac refrigerare piscinas.

10 Nos haec. at strepitus ab dextra et cum lata candidatus noster designatus aedilis [se] in villam. cui nos occedimus et gratulati in Capitolium persequimur. ille inde endo suam domum, nos nostram, o Pinni noster, sermone de pastione villatica summatim hoc, quem exposui, habito.

---

1 reciproci 2 cederet 3 suos] tuos 4 pecoarii qui] quod colles 5 autem aedificans] aut ardis 8 obiecta mole] obiectuculo 9 proximum 12 non haec ad strepitus ad dextra 14 occidimus 16 o Pinni] opinioni 17 habito. m. uarronis rerum rusticarum lib. III explicit

---

3 suos *v* 4 qui *Ursinus* 12 nos *v* 13 aedilis in uillam *v* 14 occedimus *Schneiderus* 16 o Pinni *Mercerus in Tac. annal. III 42*

INDEX NOMINVM.
